

ГС НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ
ДИВІЗІОН «ПСИХОАНАЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ І ПСИХОТЕРАПІЯ»

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Том 2 Випуск 1 (2024)

Психоаналіз про час. Час психоаналізу

UKRAINIAN PSYCHOANALYTIC JOURNAL

Volume 2 Issue 1 (2024)

Psychoanalysis on time. Time of psychoanalysis



Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Засновники – ГС Національна психологічна асоціація,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»

«Український психоаналітичний журнал» видається спільнокоштом за підтримки індивідуальних та інституційних внесків наших спонсорів і партнерів. У 2023 році спонсорами та партнерами журналу є:

*Український центр психоаналізу
Центр практичної психології і психоаналізу «In-Person»
Українська асоціація психотерапевтів та бізнес-тренерів
Клінічна спеціалізація «Психоаналіз не-невротичних пацієнтів»
MedvedievaAcademy*

*Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров'я
Зігмунд Фройд Університет Україна*

*Криворізький державний педагогічний університет
Кафедра психіатрії, наркології і медичної психології Івано-Франківського національного медичного університету*

Друкується за рішенням Наукової Ради ГС «Національна психологічна асоціація»
(протокол № 3 від 8 лютого 2024 року)

Фахова реєстрація (категорія «Б»): Наказ МОН України № 1543 від 20 грудня 2023 року (додаток 4)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головна редакторка

Мар'яна Великодна – Ph.D. із психології, доцент

Кафедра практичної психології, Криворізький державний педагогічний університет,

Кафедра психології, Зігмунд Фройд Університет Україна,

Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія» Національної психологічної асоціації.

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Валерія Палій – Ph.D. із психології, президент
ГС «Національна психологічна асоціація»,
Київська школа економіки.

Маріанна Ткалич – Sc.D. із психології, професор
Кафедра психології, Запорізький національний університет,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації.

Тетяна Мельничук – Ph.D. із психології, доцент
Інститут психології ім. Г. С. Костюка,
Національна академія педагогічних наук України,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації.

Даян Елайз – Ph.D. із психології
Психоаналітичний інститут Північної Каліфорнії.

Оксана Якушко – Ph.D. із психології
Національний інститут психотерапій, м. Нью-Йорк, США.

Ольга Черепсхіна – Ph.D. із психології, доцент
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара.

Наталія Губа – Ph.D. із психології, доцент
Кафедра психології, Запорізький національний університет.

Валерій Дорожкін – Sc.D. із психології, професор
Національний університет «Львівська політехніка».

Михайло Пустовойт – Sc.D. з медицини, професор
Івано-Франківський національний медичний університет.

АСОЦІЙОВАНІ ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Єгор Буцикін

Ph.D. із філософії
Національний університет охорони здоров'я України
ім. П.Л. Шупика.

Гелена Лазос

Ph.D. із психології, доцент
Зігмунд Фройд Університет Україна.

Олена Медведєва

Ph.D. із філософії
Medvedieva Academy

Наталія Наливайко

M.Sc. із психології
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
НПА.

Ольга Павловська

M.Sc. із психології
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
НПА.

Олександр Фільц

Sc.D. із медицини, професор
Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького.

«Український психоаналітичний журнал» – електронне фахове рецензоване видання у відкритому доступі,
яке публікує оригінальні статті та переклади, присвячені психоаналізу, психоаналітичній психології та психотерапії.
Заснування видання ініційоване Дивізіоном «Психоаналітична психологія і психотерапія»
ГС Національна психологічна асоціація (протокол № 2 від 20.12.2020) та затверджене
Радою Національної психологічної асоціації (від 23.02.2022).

Завжди раді новим читачам, авторам та рецензентам.



Видавничий дім
«Гельветика»
2024

ЗМІСТ

Мар'яна Великодна ПСИХОАНАЛІЗ ПРО ЧАС. СЛОВО РЕДАКТОРКИ.....	5
Ольга Павловська ПЕРЕЖИВАННЯ ЧАСУ: СУБ'ЄКТ МІЖ ДЕСТРУКТИВНИМИ ТА КОНСТРУКТИВНИМИ ПРОЦЕСАМИ.....	8
Юлія Мединська ПСИХОАНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЧАСУ У ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ.....	14
Михайло Пустовойт ЧАС ЯК ВНУТРІШНІЙ ОБ'ЄКТ.....	22
Олена Медведєва «– СКІЛЬКИ ЦЕ ВІЧНО? – ІНОДІ ЛИШЕ ОДНА СЕКУНДА»: МІРКУВАННЯ ПРО ЧАС ЯК ФАКТОР НЕСВІДОМОГО Й ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ У ТРАВМАТИЧНОМУ ДОСВІДІ СУБ'ЄКТА.....	32
Світлана Карпцова ЧАС ЯК «ЖИВИЙ» І «МЕРТВІЙ»: ВІД ПСИХІЧНОГО ЧАСОВІДЧУТТЯ ДО ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЇ ЧАСУ ТА ПРАКТИК АНТИ-ЕЙДЖ У СЬОГОДЕННІ.....	45
Яель Данієлі ЧАС: ВІД НЕСКІНЧЕННОСТІ ДО КІНЦЯ, ЯК НАДОВГО?.....	56
Олег Христенко ГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТЕРАПЕВТИЧНОЇ МЕДІАЦІЇ СУБ'ЄКТИВНОГО ВПОРЯДКУВАННЯ ЧАСУ. НА ПРИКЛАДІ КЛІНІЧНОГО ВИПАДКУ З ПАЦІЄНТОМ ПСИХОТИЧНОЇ СТРУКТУРИ.....	67
Христина Муренко НА МЕЖІ МОЖЛИВОСТЕЙ: ПСИХОАНАЛІТИЧНІ РОЗДУМИ В ПОШУКАХ ОПОРИ.....	77
Марія Євграшина ДОСВІД ПЕРЕЖИВАННЯ РОЗЛУКИ ТА ВТРАТИ ЧЛЕНАМИ СІМЕЙ, ЩО БУЛИ РОЗДІЛЕНІ ЧЕРЕЗ ВИМУШЕНУ МІГРАЦІЮ.....	87
Іван Пронько СПРОБА ОСЯГНУТИ СТАНОВЛЕННЯ АУТИСТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ПРАЦІ Ж. ЛАКАНА.....	96
Александр А. Лупіс АНАЛІЗ ЛІДЕРСТВА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ПСИХОДИНАМІЧНА ПЕРСПЕКТИВА.....	108
Роман Кечур ВІЙНА. ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЧИ КОЛЕКТИВНЕ БОЖЕВІЛЛЯ? КОМЕНТАР ДО СТАТТІ «АНАЛІЗ ЛІДЕРСТВА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. ПСИХОДИНАМІЧНИЙ РАКУРС» А. ЛУПІСА.....	118
Александр А. Лупіс ВІДПОВІДЬ НА КОМЕНТАР Р. КЕЧУРА.....	122
Вернер Болебер РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТРАВМИ В ПСИХОАНАЛІЗІ.....	123
Шандор Ференці ЩАБЛИ РОЗВИТКУ ВІДЧУТТЯ ДІЙСНОСТІ.....	140

CONTENTS

Mariana Velykodna

PSYCHOANALYSIS ON TIME. EDITORIAL.....5

Olga Pavlovska

EXPERIENCING TIME: THE SUBJECT BETWEEN DESTRUCTIVE
AND CONSTRUCTIVE PROCESSES.....8

Yuliia Medynska

PSYCHOANALYTIC UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON
OF TIME IN PSYCHOTHERAPEUTIC PRACTICE.....14

Mykhaylo Pustovoyt

TIME AS AN INTERNAL OBJECT.....22

Olena Medvedieva

“– HOW LONG IS FOREVER? – SOMETIMES ONLY ONE SECOND”:
THE MEASUREMENT OF TIME AS A FACTOR OF THE UNCONSCIOUS AND FEATURES
OF ITS TRANSFORMATION IN THE SUBJECT'S TRAUMATIC EXPERIENCE.....32

Svitlana Karptsova

TIME AS “ALIVE” AND “DEAD”: FROM MENTAL SENSE OF TIME
TO INSTRUMENTALIZATION OF TIME AND ANTI-AGING PRACTICES IN THE PRESENT.....45

Yael Danieli

TIME: FROM INFINITY TO NO MORE, FOR HOW LONG?.....56

Oleh Khrystenko

GRAPHIC INTERPRETATION AS AN INSTRUMENT OF THERAPEUTIC MEDIATION OF SUBJECTIVE
TIME ORDERING. IN THE EXAMPLE OF A CLINICAL CASE WITH A PSYCHOTIC PATIENT.....67

Khrystyna Murenko

ON THE EDGE OF POSSIBILITIES: PSYCHOANALYTIC THOUGHTS IN SEARCH OF SUPPORT.....77

Mariia Ievgrashyna

THE EXPERIENCE OF SEPARATION AND LOSS BY FAMILY MEMBERS WHO WERE DIVIDED
DURING FORCED MIGRATION.....87

Ivan Pronko

AN ATTEMPT TO COMPREHEND THE FORMATION OF THE AUTISTIC PERSONALITY
STRUCTURE THROUGH THE WORKS OF J. LACAN.....96

Alexander A. Lupis

LEADERSHIP ANALYSIS IN INTERNATIONAL AFFAIRS: A PSYCHODYNAMIC PERSPECTIVE.....108

Roman Kechur

WAR. INDIVIDUAL OR COLLECTIVE MADNESS? A COMMENTARY ON THE “LEADERSHIP ANALYSIS
IN INTERNATIONAL AFFAIRS: A PSYCHODYNAMIC PERSPECTIVE” BY A. LUPIS.....118

Alexander A. Lupis

RESPONSE TO R. KECHUR’S COMMENTARY.....122

Werner Bohleber

THE DEVELOPMENT OF TRAUMA THEORY IN PSYCHOANALYSIS.....123

Sandor Ferenczi

STAGES IN THE DEVELOPMENT OF THE SENSE OF REALITY.....140

ПСИХОАНАЛІЗ ПРО ЧАС. СЛОВО РЕДАКТОРКИ

Мар'яна Великодна, Ph.D. із психології, доцентка
Кафедра практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет
Кафедра психології
Зігмунд Фройд Університет Україна
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

PSYCHOANALYSIS ON TIME. EDITORIAL

Mariana Velykodna, Ph.D. in psychology, associate professor
Practical Psychology Department
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Psychology Department
Ukraine Sigmund Freud University
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-6269-793X>
velykodna@kdpu.edu.ua

Психоаналіз – про час. На відміну від того, яке місце переважно посідає час в інших психотерапевтичних підходах, часовим параметрам психоаналітичних втручань приділено особливу увагу в різних аспектах: точності (пунктуальності, кількості сеансів, домовленостей про час), тривалості (самих сеансів і психоаналітичної роботи – у місяцях, роках), інтенсивності, яку мені приємно називати густиною часу (відображення частоти щотижневих сеансів чи шатлів). Довгий час цю, на перший погляд надмірну, увагу до часовості процесу, втілену в тому числі й у чималій тривалості проходження психоаналізу, вважали недоліком методу.

Сьогодні ми знаємо з клінічних спостережень та із цілеспрямовано проведених досліджень, що і тривалість, і інтенсивність, і точність часового виміру психоаналітичного процесу працює на кращий результат для пацієнта. Так, було встановлено, що ефективність аналізу стрімко наростає, коли він продовжується хоча б від шести місяців до двох років, а також коли має принаймні два сеанси

на тиждень і продовжує менш стрімко підвищуватися після двох років та зі збільшенням кількості сеансів (Freedman et al., 1999). При цьому метааналіз даних показав, що ефекти психоаналітичної психотерапії корелюють із кількістю сеансів (Zimmermann et al., 2015) навіть у випадку комплексних психічних порушень (Leichsenring, & Rabung, 2011). Цікаво, що деякі проблематики пацієнтів більшою мірою відгукуються саме на тривалість психоаналітичної терапії (стрес, дисфункціональна сім'я в анамнезі, депресія через ускладнене горе, шизофренія), а інші – на частоту зустрічей (тривога, розлади харчової поведінки, тривожно-депресивна симптоматика), на що вказують, наприклад, дослідження Фрідмана та колег (Freedman et al., 1999) і спостереження із практики Спотніца (Spotnitz, 2004).

Утім, усе перераховане все ще можна було б вважати недоліком психоаналізу (якому потрібно бути довготривалим і частим, щоб бути достатньо ефективним), якби не важлива деталь. Саме довготривалі психоаналітичні втручання порівняно з іншими методами

та з короткотривалими психоаналітичними показали найбільші ефекти терапії (Knekt et al., 2011), які збереглися через два (Fonagy et al., 2015), три (Zimmermann et al., 2014) та десять років після її завершення (Lindfors et al., 2019). Отже, час психоаналізу суттєво впливає на подальший життєвий час людини, якість цього часу.

Психоаналіз – про час. Нас цікавить, як суб'єкт упорядковує час своєї історії, як структурує час сьогодення, включно із часом сеансу, як фантазує і творить своє майбутнє. А особливо – слідом за З. Фройдом – нас цікавить, як і навіщо суб'єкту вдається відмінити час, анулювати рух хронології, послідовності й істинну історію свого життя на вимогу потягів несвідомого та заборон Над-Я. Психоаналітиків залишає практично байдужими статичний суб'єкт як діагностичне резюме, як завершений висновок. Натомість, у фокусі нашої уваги – суб'єкт, що розгортається в часі: сеансу, уяви, реальної множини зустрічей, а також суб'єкт, що постає через час, попри час – у своїй власній неповторній протяжності й динаміці супротиву часу.

Психоаналіз – про час. Про час, у якому ми живемо і працюємо. Час кризи. Час пандемії. Час війни. Завмерлий час травми. Ця контекстуальність, на перший погляд, щоразу чинить виклики тягlostі й самій можливості психоаналізу. Однак контрастна зміна контекстів також повертає нас до запитальності: хто ми і що ми робимо, що процесуально важливе в аналізі, а що є скоріше даниною традиції, і де, зрештою, проходять межі виправданих модифікацій методу у відповідь на зміни в реальності. Нам доводиться обіцяти іншому острівцю стабільності й визначеності в нестабільному й невизначеному світі – обіцяти, пам'ятаючи, що це неможливо втілити уповні, але докласти зусиль, щоб хоч на мить це вдавалось.

Психоаналіз – про час. Саме час є тим, що ми інвестуємо чи не найбільше в цю роботу. Час неперервного lifelong навчання, особисто пройдених аналізів із рекомендованою З. Фройдом перервою не більше за п'ять років, час різноманітних супервізій та інтервізій і час самих аналітичних сеансів, які неможливо технологізувати, масштабувати чи делегувати іншим. Час на читання літератури і власні записи, професійні заходи і навчання

інших. Чи усвідомлюємо ми, наскільки психоаналіз одержимий часом? Тривалістю, частотою, повторюваністю, неперервністю...

У цьому тематичному випуску, присвяченому проблемі часовості у психоаналізі, психоаналітичним поглядам на час психічного та поточним психоаналітичним питанням, збуреним сьогоденням, читач знайде чимало цікавих спостережень і концептуалізацій. Перша частина опублікованих робіт побудована довкола клінічних спостережень та емпіричних досліджень часу, який «вільно спливає», і часу, «розірваного травмою», включно з відлунням цього розриву в наступних поколіннях. Друга частина випуску присвячена поточним викликам до психоаналітичної роботи в час сьогодення, що поєднало особливості практики в умовах війни та вимушеного переселення, актуальні питання аутизму і психозів, а також обговорення необхідності психодинамічного аналізу злостісного політичного лідерства.

Початковим приводом для появи цього випуску стала нещодавня Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Психоаналіз на часі», організована Дивізіоном «Психоаналітична психологія та психотерапія» Національної психологічної асоціації в листопаді 2023 року. Деякі виступи доповідачів цієї конференції лягли в основу повноформатних статей, які читач зможе знайти на сторінках цього видання. Зокрема, це тексти Dr. Яель Даніелі, Dr. Александра Лупіса, Dr. Олени Медведєвої, Ольги Павловської, Світлани Карпцової, Олега Христенка, Христини Муренко та Івана Пронька. Утім, цей захід був далеко не першою спробою українських психоаналітично-орієнтованих фахівців говорити про час, у тому числі впродовж останніх років. До прикладу, у 2018 році в Києві відбулася кількденна науково-практична конференція Української конфедерації психоаналітичних психотерапій «Час та психоаналіз», одна доповідь якої також лягла в основу статті для цього випуску – авторства Dr. Юлії Мединської. У листопаді того ж 2018 року дві власні нотатки, присвячені психоаналітичному осмисленню часу та безчасся, на сторінці «Психоаналіз і світ» на Facebook розмістив Dr. Ігор Романов (Романов, 2018a; Романов 2018b). У 2020 році Dr. Єгор

Буцикін отримав Премію імені Неллі Іванової-Георгієвської за роботу «Про феноменологічне обґрунтування психоаналізу», опубліковану у вигляді статті роком пізніше (Буцикін, 2021), у якій автор окреслив часову особливість психоаналізу як фазову.

Крім внеску вже зазначених авторів, до цього випуску увійшли: клінічно ілюстро-

вані статті професора Михайла Пустовойта та Марії Євграшиної, стаття-коментар до тексту Др. Александра Лупіса, люб'язно надана Др. Романом Кечуром, а також переклади творів Шандора Ференці і Др. Вернера Болебера.

Зі вдячністю до авторів, рецензентів і читачів випуску за приділений час цій темі – Мар'яна Великодна.

Список літератури:

- Буцикін, Є. (2021). Про феноменологічне обґрунтування психоаналізу. *Філософська думка*, 2021(3), 149–165. Available from: <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.149>.
- Романов, І. (2018a). Психоаналітики про час і безчасся. Available from: <https://bit.ly/4aF2BIq>.
- Романов, І. (2018b). Часові горизонти в роботі та житті. Available from: <https://bit.ly/3aNdU27>.
- Fonagy, P., Rost, F., Carlyle, J.A., McPherson, S., Thomas, R., Pasco Fearon, R.M., ... & Taylor, D. (2015). Pragmatic randomized controlled trial of long-term psychoanalytic psychotherapy for treatment-resistant depression: the Tavistock Adult Depression Study (TADS). *World Psychiatry*, 14(3), 312–321. Available from: <https://doi.org/10.1002/wps.20267>.
- Freedman, N., Hoffenberg, J., Vorus, N., & Frosch, A. (1999). The Effectiveness of Psychoanalytic Psychotherapy: the Role of Treatment Duration, Frequency of Sessions, and the Therapeutic Relationship. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47, 741–772.
- Knekt, P., Lindfors, O., Laaksonen, M. A., Renlund, C., Haaramo, P., Härkänen, T., ... & Helsinki Psychotherapy Study Group. (2011). Quasi-experimental study on the effectiveness of psychoanalysis, long-term and short-term psychotherapy on psychiatric symptoms, work ability and functional capacity during a 5-year follow-up. *Journal of Affective Disorders*, 132 (1–2), 37–47. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.01.014>.
- Leichsenring, F., & Rabung, S. (2011). Long-term psychodynamic psychotherapy in complex mental disorders: Update of a meta-analysis. *British Journal of Psychiatry*, 199, 15–22.
- Lindfors, O., Knekt, P., Lehtonen, J., Virtala, E., Maljanen, T., & Härkänen, T. (2019). Effectiveness of psychoanalysis and long-term psychodynamic psychotherapy on personality and social functioning 10 years after start of treatment. *Psychiatry Research*, 272, 774–783. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.12.082>.
- Spotnitz, H. (2004). *Modern psychoanalysis of the schizophrenic patient: Theory of the technique*. YBK Publishers, Inc.
- Zimmermann, J., Löffler-Stastka, H., Huber, D., Klug, G., Alhabbo, S., Bock, A., and Benecke, C. (2015). Is It All about the Higher Dose? Why Psychoanalytic Therapy Is an Effective Treatment for Major Depression. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 22: 469–487. Available from: <https://doi.org/10.1002/cpp.1917>.
- Zimmermann, J., Löffler-Stastka, H., Huber, D., Klug, G., Alhabbo, S., Bock, A., and Benecke, C. (2014). Is It All about the Higher Dose? Why Psychoanalytic Therapy Is an Effective Treatment for Major Depression. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 22, 469–487. DOI: 10.1002/cpp.1917.

ПЕРЕЖИВАННЯ ЧАСУ: СУБ'ЄКТ МІЖ ДЕСТРУКТИВНИМИ ТА КОНСТРУКТИВНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Ольга Павловська, клінічний психолог, тренінговий аналітик
Європейської конфедерації психоаналітичних психотерапій
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

EXPERIENCING TIME: THE SUBJECT BETWEEN DESTRUCTIVE AND CONSTRUCTIVE PROCESSES

Olga Pavlovska, clinical psychologist,
training analyst of the European Confederation of Psychoanalytic Psychotherapies,
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9805-9400>
sursum@ukr.net

Вступ. Переживання себе в часі, переживання плинності часу, незгода з перебігом часу, вбивство часу зіштовхує суб'єкта з динамікою формування суб'єктивності. У цій статті я досліджую тему виміру часу на матеріалі висновків різних психоаналітичних авторів, які цікавилися концепцією часу в психоаналізі. На мій погляд, висвітлення цієї теми може бути важливим саме зараз, коли ми переживаємо буремні часи війни. Війна завжди перериває буття людини, переривається все, через що людина себе визначає, що є цінним саме для неї. Але людині властиво захищати свою ідентичність. Суб'єкт воліє переживати себе у єдності зі знайомим йому світом, що пов'язано також із різною психічною організацією часу суб'єктом.

Метою цієї статті є огляд і дослідження теми переживання часу суб'єктом як із точки зору класичного психоаналітичного підходу до теоретизування часу, так і з точки зору динаміки перетворення психічного матеріалу, який пропонує психоаналітику аналізанта на сесії.

Аналіз попередніх досліджень. Треба підкреслити, що у Фрейда немає окремої статті, присвяченої темі часу. Тому, щоб зрозуміти, як у психоаналізі розмірковувати про час, прослідкуємо, як розвивались погляди Фрейда

та його послідовників на це питання. Важливо не лише зробити ревізію поглядів на питання часу в різних психоаналітичних традиціях, але й окреслити певні контури дослідження часу в сучасному психоаналізі з урахуванням розширення спектра пацієнтів та ускладнення клінічних проблем, з якими стикається у своїй практиці сьогодні психоаналітик, особливо під час війни. Для дослідження цього питання звернемось насамперед до авторських концепцій, які, на мій погляд, збагатили трансформаційні процеси в сучасному психоаналізі. Йдеться про роботи А. Гріна, Р. Перельберга, Д. Анзье, Д. Скарфона і К. Бронштейна.

Фрейд розглядав психічні процеси як такі, що рухаються у двох напрямках одночасно: вперед у майбутнє (проградієнтний рух) і назад у минуле (реградієнтний рух). Звісно, найпростіший приклад цього – це робота сновидіння, саме тут поєднуються ці два напрями розвитку психічних процесів, що утворює уявну єдність (Freud, 1900).

Наступна його психоаналітична ідея, де зустрічається вимір часу, – це інфантильна сексуальність та її звернення до тіла. Дозрівання ерогенних зон дитини вносить біологічну домінанту через те, що фази інфантильної сексуальності змінюються особливим

чином: коли настає наступна фаза, попередня не зникає, вона все ще тут. Психічна активність у вигляді інфантильних сексуальних теорій, у яких бере початок переживання дитиною власних тілесних задоволень, збагачується уявними картинами сексуальної поведінки батьків (фантазійна первинна сцена). Надалі картину психічної динаміки дитячих переживань доповнюють первинні фантазії — зваблення, кастрації, а також едипальні. Вимір часу, як може здаватися, проявляється тут у питанні, наскільки психоаналітик може розпізнати ці примітивні фантазії у психічному матеріалі, який пропонує дорослий аналізанд, але суть не в цьому. Фройд підкреслював, що важливим є схильність до повторного відтворення психічних слідів досвіду (Freud, 1905; Green, 2008). Щось попередньо є в суб'єкті, що підштовхує його повторно відтворювати деякі сліди досвіду доти, доки цей досвід не стане пережитим та засвоєним суб'єктом. Фройд називає їх «мнестичними слідами», саме вони становлять ядро несвідомого, оскільки принципово не можуть бути усвідомленими, але впливають на психічне життя (Freud, 1891, 1923). Це примітивна психічна активність, яка через схильність до відтворення може перешкоджати вищим процесам мислення, сучасною мовою — перешкоджати процесу менталізації.

Розуміння перенесення у психоаналізі також пов'язане із темою часу. Явище перенесення є повторенням. Повторенням у розіграванні, у дії, і це одна зі сторін пам'яті.

Усі перераховані вище ідеї пов'язані з переживанням часу в картині неврозу. Клініка неврозів враховує здатність невротичних суб'єктів до створення репрезентацій, що дає змогу їм функціонувати в логіці бажання та пошуку задоволення.

Проблема часу для Фрейда все більше ускладнюється, коли він розробляє структурно-динамічну модель психіки. У роботі «Потойбіч принципу задоволення» він висловлює думку, що примус до повторення (або «настирливе повторення» в інших перекладах) є способом прояву активності потягів, як еротичних, так і деструктивних. Дійсно, із цієї точки зору, існують два способи активності потягів: або потяги трансформуються

в об'єктні репрезентації, або розряджаються (що означає нерепрезентативний вихід). Цю концепцію можна вважати місцем виникнення сучасного психоаналізу (Freud, 1920; Green, 2005).

Виклад основного змісту. Сучасний психоаналіз досліджує різні чинники, які впливають на можливості трансформації активності потягів в об'єктні репрезентації. Це, і біонівська альфа-функція, і материнська мрійливість, і відкритий Віннікоттом парадокс перехідного об'єкта. Таке розуміння відводить психоаналітику роль того, хто радше цікавиться не змістом, а процесом, а також того, хто сприяє трансформації потягів у функціональні елементи психіки. Якщо трансформація не вдається, імпульси потягів евакуюються, а пережитий досвід не зберігається в пам'яті, він недоступний для підтримки психічної гри, яка створює репрезентації та обмежує афекти. Тоді можливими є лише регресія, спотворення та примус до нескінченного повторення. Такі аналізанди дуже бояться зіткнутися з активністю свого бажання, тобто з активністю потягів, через ризик руйнування об'єкта, власного зникнення або руйнування власного мислення, що означатиме розпад.

У цій логіці Андре Грін пропонує звернути увагу на динаміку перетворення психічного матеріалу, який пропонує аналізанд на сесії. Такий підхід вже враховує не тільки картину неврозу, але й особливості психічного функціонування не-невротичних суб'єктів. Його ідея спирається на дослідження аналітиком процесу асоціювання на сесії, оскільки особливості асоціювання аналізандом і переживання ним часу мають тісний зв'язок. Грін припускає, що асоціативне випромінювання на сесії та, відповідно, слухання психоаналітиком можуть розвиватися двома шляхами: ретроактивна атрибуція (*retroactive reverberation*) та проспективне слухання (*heralding anticipation*) (Green, 2007, 2018).

Ретроактивна атрибуція, за А. Гріном, передбачає, що психоаналітик на сесії слухає аналізанд і раптом усвідомлює, що елемент асоціації, який зараз виникає на сесії (спогад, сновидіння, обмовка, мовчання, афект), належить до асоціативного ланцюжка, який вже виникав раніше. І хоча цей елемент непрямо

пов'язаний із попереднім елементом, психоаналітик його вже чув – ніби щось із минулого лунає в теперішньому. Йдеться про те, що суб'єкт завжди використовує те саме для прояснення причини свого буття або небуття. Це також підкреслює, що в психоаналізі ми щоразу відкриваємо відсутність прямого значення події.

Перспективне асоціювання або передбачуване очікування, згідно з ідеєю А. Гріна, полягає в тому, що психоаналітик слухає і раптом передбачає, що скаже аналізant, тобто виникає очікувана асоціація. Таке можливо, коли вектор асоціювання аналізанта спрямований у майбутнє. Це означає, що психічний матеріал, який пропонує аналізant, пов'язаний із його бажанням.

На сесії важливими є саме зв'язки, які виникають, і рухливість процесу асоціювання. Це і є процесом асоціативного випромінювання. Асоціативні промені ведуть або до спогадів, або до афекту. Психоаналітик намагається зрозуміти ступінь напруги в кожній частині психічного матеріалу, який може привести до переривання дискурсу аналізанта, або до переповнення афектом, або до відігравання. На сесії це рухи до зближення з психоаналітиком, до переривання стосунків із ним, відвертання від нього – це і є динаміка сесії, яка враховує простір і час. Це простір, у якому відбуваються процеси злиття та сепарації під час дослушання.

Одним із механізмів організації темпоральності суб'єкта є феномен післядії, запропонований Фройдом. Розін Перельберг для врахування різних значень темпоральності суб'єкта концептуально розвиває це явище (Perelberg, 2008, 2021). Так, вона пропонує розрізнити поняття післядії в описовому і динамічному сенсах. Таке тлумачення цього фройдового феномену дає змогу побачити його зв'язок із багатьма іншими психоаналітичними концептами та врахувати його метапсихологічний вимір. Перельберг уточнює, що післядія в описовому сенсі має значення «ретроспективного». Але саме поняття післядії у динамічному сенсі охоплює різні значення темпоральності, такі як фіксація, регресія, примус до повторення та повернення витисненого. Таке сучасне тлумачення феномену післядії

пов'язує його із сукупністю таких понять, як травма, інфантильна сексуальність і кастрація. Поняття післядії встановлює зв'язок між «тут і зараз» і «там і тоді», що сприяє здатності суб'єкта до репрезентативної психічної активності (Perelberg, 2008; Перельберг, 2021).

Розін Перельберг пише про психоаналітичну практику: «Досвід реєструється в психічному апараті, і ця система, яка існує у часі та просторі, повторно випробується та втілюється через аналітичний процес» (Perelberg, 2018). За такого підходу ми будемо звертати увагу на переживання часу суб'єктом. Грін нагадує, що психічні процеси пов'язані з еротизмом і деструктивністю, суб'єкт у стосунках з об'єктом коливається між власним «так» чи «ні» об'єкта (Green, 2008; Грін, 2020). Якщо суб'єкт не визнає право об'єкта змінюватися та не може впоратись із розчаруванням і ненавистю через те, що об'єкт змінюється, то він буде заперечувати будь-який розвиток та перебіг часу. У цьому сенсі психіка суб'єкта є полем битви між конструктивними та деструктивними процесами. Фройд у примусі до повторення також вбачав заперечення суб'єктом перебігу часу, його застрягання в застиглому часі.

Віннікотт указував, що існує певний проміжок часу, протягом якого дитина може витримувати відсутність об'єкта і його недоступність, але після завершення цього проміжку часу в психіці репрезентація об'єкта зникає (перцепція не зберігається в слідах пам'яті), і тоді єдиним реальним досвідом стає відсутність об'єкта (Winnicott, 1963). Це вписується в картину клініки порожнечі, тому в не-невротичних суб'єктів робота із трансформації об'єкта здається не здійсненою.

Тривалість часу завжди суб'єктивно сприймається. Тому в разі травми відчуття переживання часу зводиться до примусу до повторення, а новий досвід через це не інтегрується в психіку. У такий спосіб травма захоплює час і заперечує зміни. У травмі досвід існування редукується до досвіду швидкості. Навіть відчуття тривалості життя пов'язане з тим, чи переважає досвід задоволення в психіці над досвідом незадоволення або болю. Якщо досвід задоволення переважає у психіці, то формуються ядра задоволення або щасливих

спогадів. Це, зі свого боку, насичує наше переживання життя, і через це може збільшуватися відчуття тривалості життя.

Андре Грін вказує на гетерохронію¹ часу: завжди у психіці залишається архаїчний час, який символізує злиття матері та дитини, їхній тілесно-психічний простір (Green, 2018). Дідьє Анзьє називає цей час «круговим часом», це час нескінченного повторення задоволення (Anzieu, 1971). Круг символізує закриту систему, де немає місця для жодних окремих об'єктів. Звичайно, немає місця і для первинної сцени. Також гетерохронія часу враховує темпоральність Іншого, відкриття інакшості. Анзьє наголошує, що дитина входить у хронологічний час лише через прийняття «забороненого едипального Іншого» (Anzieu, 1971; Bronstein 2018). Наприклад, депресивний суб'єкт не хоче вбудовуватись у темпоральність Іншого, він не здатен зіставити себе з викликами світу, у цьому полягає деструктивність депресивного суб'єкта.

Нагадаю, що греки розрізняли два відчуття часу: хронос і кайрос. Хронос уособлює час, який можна кількісно вимірювати, а кайрос уособлює особливий час, який переживається як значущий і виразний. Відсутність виміру часу в несвідомому проявляється у фантазуванні, творчих пошуках, здатності мріяти – як проявах еросу. Але переживання себе тим, хто існує в часі, може представлятися для людей неминучою катастрофою через відчуття смертності й усвідомлення плинності часу. Тому вони намагаються ніби відмовитися від смерті, створюючи власний світ без часу. Будь-яка загроза для цього світу стає загрозою того, що вони постаршають, так і не подорослішавши. Йдеться про всемогутню фантазію щодо відміни хронологічного часу.

Деструктивність примусу до повторення проявляється, наприклад, у явищі вбивства часу. Примус до повторення вбиває час, оскільки психічний процес наче зупиняється і його трансформація стає неможливою. Канадський психоаналітик Скарфоне вказує, що прагнення до тотожного повторення не дає змоги досвіду вбудуватись у хронологічний ланцюжок (Scarfone, 2011). Цей фено-

мен вказує, що людям важко пережити втрату та відокремитись від об'єктів. Суб'єкт, який заперечує втрати, смерть і опирається розвитку і змінам (як психічним, так і тілесним), переживає час як незмінний і відчуває нудьгу, бо нічого значущого не сталося раніше, не стається зараз і не слід очікувати в майбутньому. Такому суб'єкту буде потрібен простір для переходу від застиглого часу до кайроса, що є можливим через відкриття динаміки психічних об'єктів. Наше завдання – повернути щось досі актуальне в минуле, прощтовхнути його у спогади (Scarfone, 2011). Насправді усвідомлення плинності часу є досягненням суб'єкта, що вимагає здатності розпізнавати іншого та відокремлюватися від первинних об'єктів.

Ілюстрації. Я би хотіла спершу проілюструвати свої думки кінематографічною метафорою і для цього хочу звернутися до мінісеріалу 1995 року Стівена Кінга «Лангольєри». За сюжетною лінією, декілька пасажирів літака прокидаються і розуміють, що інші пасажирів, включно з пілотами та членами екіпажу, зникли. Після посадки літака група віцілілих повинна не лише розібратися в подіях, але й врятуватися від лангольєрів – істот, які пожирають час. Головні герої розуміють, що їхній літак загубився у просторі і часі, і коли вони приземляються, вони опиняються в місці, яке за декілька хвилин до цього було покинуте живими людьми. Тут ще парує кава, є ознаки присутності життя. Ця група загублених приземляється в місці, де нікого немає. Але тут за декілька хвилин з'являються люди, і вони з'являються спочатку як мерехтіння фігур і наближення звуків. Аж ось люди вже зустрілися – головні герої наздогнали час. Цікавим є образ лангольєрів, які повинні стерти або з'їсти залишки існування простору. Вони нагадують кошмарних зубастих істот. Ця метафора нагадує, як у разі травми людина може на інтелектуальному рівні адаптуватися до травматичних подій, а на емоційному рівні не мати змоги пережити травму, не мати змогу зрозуміти свої почуття, а просто тікати від них, відчуваючи страх розпаду та зникнення.

Я також пригадую образ, яким поділився зі мною один залежний від алкоголю аналізанд, описуючи порожнечу, яка заповнила його

¹ Гетерохронія – це різночасність, асинхронність, розбіжність у часі.

життя. Він зізнався, що в нього є звичка роздивлятися фотокадри покинутих міст. Через ці кадри він проживав власне почуття покинутості, самотності і трішки надії, що життя повернеться до залишених міст. Я хотіла цими образами підкреслити, що те, що не було пережите й інтегроване в психіку, завжди шукає втілення та матеріалізації. І саме так може розкриватися динаміка психічних об'єктів, яка змінить переживання часу.

Висновки. Спираючись на ідеї Анзье та Гріна, можна зауважити, що суб'єкт – це мережа історій, кожна з яких має свій власний час і власний ритм. Є час біології, позначений певною еволюцією тіла, є час культури, позначений історією цивілізацій, і їх іноді таким небезпечним розвитком, як війни. Ці часи дуже складно гармонізувати, але все це складає суб'єкта. І суб'єкт прагне зібрати розрізнені нитки цієї мережі історій, щоб об'єднати різні фігури часу (Green, 2003, 2007; Anzieu,

1971). З перспективи сучасного психоаналізу ми можемо окреслити чинники, які роблять внесок у дезорганізацію темпоральності або заважають її інтеграції в психіку. Важливим чинником, який натомість може сприяти психічному зростанню суб'єкта, є здатність або нездатність суб'єкта до репрезентативної психічної активності. Іноді ця нездатність може наближатися до психічної порожнечі, до бажання знерухомити об'єкт і заперечувати будь-які зміни. Наступний чинник – це процеси в перенесенні, які мають враховувати гетехронність часу. Кожне з описаних у цій статті значень темпоральності може бути проявом як конструктивних, так і деструктивних процесів. Деструктивність певним чином може бути подолана, якщо суб'єкт визнає право об'єкта на зміни, право бути іншим і разом з іншими. Тобто коли можливим є перехід від переживання часу в діадній структурі до переживання часу у тріаді.

Список літератури:

- Anzieu, D. (1971). *Le corps et le code dans les contes de J. L. Borges*.
 Bronstein, C. (2018). *Borges, immortality, and "The circular ruins"*. *Time and Memory*. Edited by Perelberg, R.J., Routledge.
 Green, A. (2002). *Time in Psychoanalysis*. Free Association Books, London.
 Green, A. (2003). *Diachrony in Psychoanalysis*. Free Association Books.
 Green, A. (2005). *Key Ideas for a Contemporary Psychoanalysis*. Routledge.
 Green, A. (2007). *Resonance of suffering. Countertransference in Non-Neurotic Structures*. Karnac Books.
 Green, A. (2008). *Lectures Freud's concept of temporality: Differents with current ideas*. *The International Journal of Psychoanalysis*.
 Green, A. (2018). *The construction of heterochrony*. *Time and Memory*. Edited by Perelberg, R.J., Routledge.
 Perelberg, R.J. (2018). *Introduction*. *Time and Memory*. Edited by Perelberg, R.J., Routledge.
 Perelberg R. J. (2008). *Après-coup and Unconscious Phantasy*. W: *Time, Space and Phantasy*, s. 24–32. London and New York: Routledge.
 Scarfone, D. (2011). *Repetition: Between Presence and Meaning*. *The Canadian Journal of Psychoanalysis*. Vol. 19, n. 1.
 Freud, S. (1891/1953). *On Aphasia*. International Universities Press.
 Freud, S. (1900a). *The Interpretation of Dreams*. SE 4/5. London.
 Freud, S. (1905d). *Three Essays of the Theory of Sexuality*. SE 7. London.
 Freud, S. (1920g). *Beyond the pleasure principle*. SE 18.
 Freud, S. (1923b). *The Ego and the Id*. SE 19.
 Winnicott, D.W. (1963). *The fear of breakdown* // Winnicott C., Shepard R., Davis M., editors *Psycho-analytic explorations*, 87–95. Cambridge, M.A: Harvard UP, 1989.
 Грін, А. (2020). *Робота негативу*, Київ, вид. Ростислава Бурлаки.
 Перельберг, Р. (2021). *Психическая бисексуальность: франко-британский диалог*, Київ, вид. Ростислава Бурлаки.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню концепції часу в психоаналізі та переживання часу суб'єктом. Автор досліджує тему переживання часу суб'єктом з точки зору як класичного психоаналітичного підходу, так і динаміки перетворення психічного матеріалу, який пропонує психоаналітику аналізанта на сесії. Щоб зрозуміти, як у психоаналізі розмірковувати про час, автор прослідковує, як змінювалися погляди на це питання Фрейда та його послідовників. Автор підкреслює, що важливо завдати певні контури дослідження поняття часу

в сучасному психоаналізі з урахуванням розширення спектра пацієнтів, ускладнення клінічних проблем, з якими стикається в своїй практиці сьогодні психоаналітик, особливо під час війни. Для дослідження цього питання автор звертається до авторського бачення, яке збагатило трансформаційний підхід у сучасному психоаналізі А. Гріна, Р. Перельберг, Д. Анзье, Д. Скарфон, К. Бронштейн. На думку автора, важливим є зв'язок переживання часу і способу прояву активності потягів у суб'єкта. Існують два способи прояву активності потягів: або потяги трансформуються в об'єктні репрезентації, або розряджаються (що означає нерепрезентативний вихід). Наприклад, деструктивність примусу до повторення (або «нав'язливе повторення» в інших перекладах) проявляється у явищі вбивства часу, оскільки психічний процес наче зупиняється і його трансформація стає неможливою. Автор досліджує механізм темпоральності суб'єкта – феномен післядії, запропонований Фройдом, а також його концептуальний розвиток, запропонований Р. Перельберг, яка розрізняє описовий і динамічний сенси цього феномену. З перспективи сучасного психоаналізу ми можемо окреслити чинники, які роблять внесок у дезорганізацію темпоральності або заважають її інтеграції в психіку. Важливим чинником є здатність або нездатність суб'єкта до репрезентативної психічної активності. Іноді ця нездатність може наближатися до психічної порожнечі, до бажання знерухомити об'єкт і заперечувати будь-які зміни. Наступний чинник – це процеси в перенесенні, які мають враховувати гетехронність часу. Кожен з описаних у цій статті значень темпоральності може бути проявом як конструктивних, так і деструктивних процесів.

Ключові слова: суб'єктивне переживання часу, примус до повторення, гетехронність часу, деструктивні процеси, вбивство часу.

Abstract. The article is devoted to highlighting the concept of time in psychoanalysis and the subject's experience of time. The author explores the topic of the subject's experience of time from the point of view of both the classical psychoanalytical approach and the dynamics of the transformation of mental matter offered to the psychoanalyst by the analysand during the session. The author, in order to understand how to think about time in psychoanalysis, traces how the views on this issue of Freud and his followers changed. The author emphasizes that it is important to create certain frames of the study of the concept of time in modern psychoanalysis, taking into account the expansion of the spectrum of the patients, the complication of clinical problems faced by today's psychoanalyst in your practice, especially during the war. To investigate this issue, the author turns to the author's vision, which enriched the transformational approach in modern psychoanalysis. Green, R. Perelberg, D. Anzier, D. Scarfon, K. Bronshtein. In the opinion of the author, the connection between the experience of time and the way of manifestation of the activity of the subject's drives is important. There are two ways in which drives become active: either drives are transformed into object representations, or they are discharged (which means a non-representational way). For example, the destructiveness of compulsive repetition manifests itself in the phenomenon of killing time, because the mental process seems to stop and its transformation becomes impossible. The author learns mechanism of the subject's temporality – the afterwardness phenomenon proposed by Freud, as well as its conceptual development proposed by R. Perelberg, who distinguishes descriptive and dynamic meanings of this phenomenon. From the perspective of modern psychoanalysis, we can outline the factors that contribute to the disorganization of temporality or prevent its integration into the psyche. An important factor is the subject's ability or inability to representative psychic activity. Sometimes this inability can approach mental emptiness, a desire to immobilize the object and deny any change. The next factor is the transference processes, which must take into account the heterochrony of time. Each of the meanings of temporality described in this article can be a manifestation of both constructive and destructive processes.

Key words: subjective experience of time, repetition, heterochrony of time, destructive processes, killing time.

ПСИХОАНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЧАСУ У ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Юлія Мединська, кандидатка психологічних наук, доцентка,
супервізорка УСП, УКПП, ЄАП і ЄКПП
Кафедра психіатрії і психотерапії
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького
Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров'я
м. Львів, Україна

PSYCHOANALYTIC UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON OF TIME IN PSYCHOTHERAPEUTIC PRACTICE

Yuliia Medynska, candidate of psychological sciences,
associate professor, and supervisor at UUP, UCPP, EAP, and ECPP
Department of Psychiatry and Psychotherapy
Lviv National Medical University named after Danylo Halytskyi
Lviv Psychoanalytic Institute of Mental Health
Lviv, Ukraine
<http://orcid.org/0000-0002-5688-0903>
yukia@ukr.net

Вступ. Час – фундаментальне поняття людського буття, яке відображає мінливість реальності, процесуальний характер її існування, наявність у світі не лише речей, але й подій. Речі існують поза часом, хоча час і має над ними руйнівну владу. Події ж нанизані на нитку часу, сплітаються в безперервну канву, перетікають одна в одну, творячи життя, перемагаючи в загальному підсумку дискретність і кінченість кожного окремого моменту. Річ – миттєвий зріз, фото, знак часу, а подія – його плоть, його жива тканина. Осмислення поняття та феномену часу є серйозним філософським викликом, у своїй історії воно сягає доби античності та триває дотепер. Психоаналітичне ж розуміння часу перебуває на стику філософії, теорії та практики психоаналізу і психотерапії. Це питання нерозривно пов'язане із самою технологією психоаналізу та психоаналітичної психотерапії, адже частиною аналітичного процесу є часова рамка, усередині та поза межами якої розгортається стосунок між аналітиком і клієнтом (перенесення та контрперенесення), проходить аналітичний процес (зростає та спадає опір, крізь який проривається інсайт). На нашу думку,

рефлексія на тему часу є важливим завданням для психоаналітика, зачіпає ядерні аспекти його професійної та людської ідентичності. Тож у цій статті ми ділимося нашими пошуками і знахідками у цій темі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як ми зазначили вище, філософське осмислення часу починається ще в добу античності. Цікаво, що філософія і психоаналіз є такими дисциплінами, для яких «огляд останніх досліджень» традиційно може починатися з таких давніх часів, маючи велике значення для розбудови філософського та загально-культурного фундаменту професійного філософського та/або психоаналітичного мислення. Тож коротко оглянемо історію осмислення феномену та поняття часу.

Давньогрецькі філософи Геракліт і Парменід є протагоністами діаметрально протилежних концепцій: перший артикулює плинність усього сущого, що можлива з протіканням часу (онтологічна концепція часу), а другий констатує постійність, статичність світу, де лише ілюзії органів чуттів формують у людини хибне відчуття постійних змін (антропологічна концепція часу). Роздумували над природою

часу Левкіпп, Демокріт, Анаксагор, Емпедокл, Архімед, Аристотель, Платон та інші великі філософи (Gale, 2016; Reichenbach, 2012). У добу Середньовіччя та Відродження вивчення питання часу було тісно пов'язане з теїстичними концептами та стало предметом роздумів для таких теологів і філософів, як Августин Аврелій, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Іоанн Скот Еріугена, Майстер Екгарт, Микола Кузанський, Джироламо Кардано, Франческо Патриці (Воронкова, Нікітенко, 2022; Ємельянова, 2015; Артюх, Бойко, Вертель, 2017). Основними питаннями для названих філософів були стосунки та співвідношення часу та Бога: чи час співмірний Богові, чи доречно ставити питання, що було «до творення світу, до початку часів», чи Бог існує у часі, чи час був сотворений Богом?

Подальші концепції, цілком очікувано в контексті наукової революції XVI–XVII століть, віддаляються від богословських координат і переходять у вимір природничих дисциплін. І. Ньютон кваліфікує час як «рівномірно плинну тривалість» і простір як «нескінченну константну протяжність» – *абсолютні субстанції*, «вмістилища самих себе і всього сущого» (Newton, 2014). Для І. Канта час є внутрішньою апіорною формою чуттєвості людської психіки, він перебуває «всередині» нашої психіки як одна з її вроджених функцій, а не «назовні» у світі (Hatfield, 2006). А далі приходить доба теорії відносності – А. Ейнштейн постулює відносність простору і часу, вводячи у свої розрахунки параметр швидкості світла, що паралельно з подальшим розвитком фізики, математики, теорії систем відкриває цілу низку нових понять і питань: ентропія і «стріла часу», оборотність і необоротність часу, дисипативні системи та самоорганізація структур тощо (DiSalle, 2006). Натомість філософія XIX–XX століть усе більше «олюднює» час – у фокусі уваги опиняється питання усвідомлення часу людиною, людськість у вимірі часу, час як апіорна форма чуттєвості, людина як об'єкт та як суб'єкт часу, екзистенційний вимір темпоральності, циклічність та лінійність часу, конечність і смерть (Г. Гегель, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, Ж. Дерріда, С. К'єркегор, Ж. Делез, М. Шелер) (Abbagnano, Fulvi, 2020).

На завершення нашого короткого огляду наведемо підсумкову цитату, котра, на нашу думку, синтезує важливі аспекти розуміння часу в короткій і влучній формулі: «Розгляд проблеми часу в контексті філософії людини дає змогу інтерпретувати світ як обрій, в якому з'єднуються минуле, нинішнє й прийдешнє, котрі суб'єкт співвідносить у значеннєвому полі... Будучи умовою всіх явищ, яка передусе досвіду, час постає перш за все внутрішніми психологічними характеристиками суб'єкта, завдяки чому ми й можемо пізнавати світ» (Ємельянова, 2015, с. 28).

Мета цієї статті – висвітлити результати теоретичного осмислення феномену часу в психоаналітичній практиці, окреслити значення часу як складової сеттінгу психоаналітичної психотерапії, яка одночасно і обмежує, і захищає терапевтичний процес, визначити окремі часові виміри («пласти часу») у психоаналітичній практиці.

Виклад основного матеріалу. Влада часу над нами безмежна, безгранична, абсолютна. Ми можемо його «нарізати на порції» всередині нашого життя, але не можемо відміряти собі більший шматок, аніж вділила нам Мойра Атропос – одна із трьох сестер у грецькій міфології, котрі відповідають за призначення і долю людини. Це вона записує події життя кожної людини на сувій, а у визначений момент неблаганно перерізає нитку життя, відміряючи час і людям, і богам (Кун, 2010; Graves, 2014).

Час – це феномен, який викликає у нас чи не найбільш суперечливі почуття з усіх можливих. У ставленні до часу вміщена квінтесенція людської амбівалентності: уже в ту мить, як ти розумієш, що маєш час, маєш багато часу (ціле життя), як час починає зникати, і ти починаєш його не мати. Ти його маєш і не маєш. Ти скеровуєш погляд у майбутнє, а там надія і смерть. Але й зупинити час неможливо – зупинка часу означає смерть. Зупинити час – померти, дати часові перебігати – дозволити смерті наближатися до тебе. Що залишається? Тільки сповільнити його біг, розширити течію, поглибити й максимально загустити цю матерію часу. Але чи можливо це?

Арістотель стверджує, що «час представлений певним рухом чи змінами. Зміна і рух кожного тіла відбувається у ньому самому

або там, де доведеться перебувати тому, що рухається та змінюється. Час же рівномірний всюди і у всьому. Зміна може бути швидша або повільніша, але час не може, оскільки швидке і повільне визначається часом: швидке багато просувається за малий час, а повільне мало просувається за великий час. Час же не визначається часом ні стосовно кількості, ні стосовно якості... Але час не існує і без змін, бо якщо не відбувається змін або ми їх не помічаємо, нам не буде здаватися, що час пройшов... Що час – це число руху по відношенню до попереднього і наступного, що він належить до неперервного і сам є неперервним, це ясно» (Арістотель, 2020). Це ясно Арістотелю, можемо йому довіритися.

Отже, події або зміни є матерією часу. Якщо ми перенесемось із застиглого світу речей у текучий світ подій, то побачимо, що кожна мить у потенціалі містить і подію, і її антипода – «неподію», або ж потенцію, яка не відбудеться. І не одну, а цілу множину «неподій». Як ми вирішуємо, що саме відбудеться? Як ми вибираємо, у якій подієвій тканині буде втілений наш час? Що стане подією і що «неподією»? Ці питання з екзистенційної площини, а отже, з площини психотерапії у її найскладнішому вимірі.

Також у цьому плані ми наближаємося до методологічного, технологічного аспекту психоаналітичної техніки: що має бути інтерпретованим, тобто стати «подією» в аналізі, а що має залишитися незвученим – «неподією»? І взагалі – чи має сама інтерпретація стати «подією» чи краще її залишати у статусі «неподії» – як мовчазну інтерпретацію, промовлену, продуману аналітиком, але не озвучену на сесії?

Вільно плаваюча увага психоаналітика пливе-лине над «неподіями» (потенціями подій), вихоплюючи з їх масиву щось, що стає подією, залишаючи незвученими тисячу варіантів «неподій». Але ж навіть роздуми про ці «неподії», які ми як аналітики провадимо і самі, і в супервізіях, переводять «неподії» в статус подій подуманих, помислених як потенційні. До того ж психоаналітик щоразу приглядається до сцени, до латентних, символічних змістів того, про що говорить пацієнт. Він ніби заглядає за лаштунки озвучених і нео-

звучених подій – за лаштунки часу. У контрперенесенні психоаналітика одночасно відгукується його власний внутрішній світ і знання, його передсвідомий і позасвідомий досвід (Томе, Кехеле, 2021; Greenson, 2018).

Отже, у психоаналітичній сесії маємо кілька шарів подій:

1. Події, які сталися під час сесії і були помічені, осмислені й озвучені аналітиком для його клієнта. Назвемо їх *«помисленими подіями»*.

2. Події, які сталися під час сесії, але не були помічені, осмислені й озвучені аналітиком. Йдеться про різного роду розігрування, відреагування, процеси, що втілюються у сценічному матеріалі, феномени проєктивної ідентифікації, які потенційно будуть осмислені аналітиком, але тільки тоді, коли вони вже відбудуться або відбуватимуться якийсь час, адже ці процеси не помічаються і не мисляться негайно, а лише з позиції хоча б мінімальної ретроспективи (Огден, 2016). Назвемо їх *«непомисленими подіями»*.

3. Події, які не сталися під час сесії («неподії»), але були помічені й осмислені аналітиком у рамках абдуктивної логіки («може, це могло би бути так чи ось так»). Назвемо їх *«помисленими неподіями»*.

4. Події, які не сталися під час сесії («неподії») і не були помічені й осмислені аналітиком. Це всі ті змісти позасвідомого, про які ми знаємо, що вони потенційно є, але не потрапили в доволі вузький промінь прожектора нашої психоаналітичної уваги та думання за браком часу та нашої креативності. Назвемо їх *«непомисленими неподіями»*, або потенціями в чистому вигляді.

Отже, спираючись на визначення часу як послідовності подій, можемо побачити в психоаналітичній сесії чотири пласти перебігу часу:

- час подій, які відбулися і були помислені, – *час помислених подій*;
- час подій, які відбулися та не були помислені (були лише розіграні, інсценізовані, прожиті), – *час непомислених подій*;
- час подій, які не відбулися, але були помислені, – *час помислених неподій*;
- час подій, які не відбулися, не були помислені, але про які ми знаємо, що вони існують

як змісти позасвідомого, – час *непомислених непадій*.

Пропонуємо ці пласти часу визначити як час свідомого, час передсвідомого та час позасвідомого у структурі психоаналітичної сесії, спираючись на першу топіку З. Фрейда, описану в роботі «Тлумачення сновидінь» (Freud, 2022).

Час свідомого складається з подій, що відбулися і були помислені. Він найкоротший і найкраще структурований, найбільш очевидний. Він триває 50 хвилин, його події можна записати зі стенографічною точністю.

Час помислених «непадій» і непомислених подій – це час передсвідомого. Він значно більший, триваліший, оскільки виходить за рамки психоаналітичної сесії, розгортається в роздумах аналітика поза межами безпосереднього контакту з клієнтом, у поведінкових розігруваннях, він вже втрачає свої чіткі обриси. Масив помислених «непадій» і непомислених подій теоретично можна описати, зафіксувати, але це вимагатиме від нас вже значно більше зусиль.

Час непомислених «непадій» – це час позасвідомого, він безконечний, неохопний, безмежний. У масштабі нашої малості, минулості та короткого тривання він може бути оцінений як статичний у своїй безмежності.

До цього моменту ми говорили про час, як його переживає психоаналітик. Тепер ускладнимо нашу систему та спробуємо зрозуміти, які часи переживає клієнт, будучи зануреним у психоаналітичну сесію та психоаналітичний процес поза нею. Він переживає свою суб'єктивну «об'єктивну даність», яку транслює нам буквально за допомогою вербальних повідомлень – це його «*помислені події*». Також наш клієнт переживає «*помислені непадії*» – асоціації, спогади, ідеї, які клієнт через опір не озвучив, вони були відкинуті ним усупереч правилу проговорювання всього, що спадає на думку. Крім того, аналізанти конструює сцену через свою поведінку, вибудовує емоційний стосунок з аналітиком, його наратив має латентний вимір, інтимно пов'язаний із позасвідомими пластами досвіду – усе це є «непомисленими подіями». Клієнт бачить сні, частину з яких забуває, а частину розповідає на сесії, він розмірковує про свій досвід психоаналізу поза сесіями, про що говорить

або й не говорить нам – це також множини помислених і непомислених подій. Звісно, аналізанти, як і кожна людина, є носієм позачасового позасвідомого, сповненого змістів, які, можливо, ніколи і не будуть відкриті ні в аналізі, ні в його житті. Ця безконечна кількість потенційно можливих і нереалізованих досвідів становить вимір «непомислених непадій» клієнта.

Отже, бачимо лабіринтове, багат шарове хитросплетіння психоаналітичних часів: свідомий, передсвідомий і позасвідомий часи, як у клієнта, так і в аналітика, як на сесії, так і за її межами. Іноді ці траєкторії подій перетинаються або накладаються, а в інші моменти віддаляються. Іноді ми розділяємо один час на двох, або, навпаки, кожен учасник психоаналітичного процесу занурюється у свій приватний світ подій, у той чи інший власний час.

Ми вже згадували грецьких міфологічних Мойр. Клото тягне жереб, що визначатиме долю, Лахесіс тче нитку, Атропос відрізає її (Кун, 2010; Graves, 2014). Це три функції того, хто відає часом:

- відділяти події від «непадій» – тягнути жереб, як Клото;
- переплітати їх між собою – ткати подієву нитку, як Лахесіс;
- визначати, коли цьому має наступити кінець, як Атропос.

Це функції психоаналітика, здійснюючи які, він втілює у своїй персоні фігуру часу. І в цій своїй іпостасі володаря психоаналітичного часу він провокує амбівалентні переживання у клієнта. Адже така роль психоаналітика посилює регресію клієнта, каталізує переживання заздрості та вдячності, провокує бажання злиття й автономії, створює передумову, щоб клієнт міг зустрітися із цими суперечливими переживаннями й інтегрувати їх. А коли клієнт перебирає на себе функції управління часом (запізнюється, перериває чи переносить сесії, обриває терапію тощо), то амбівалентні почуття посилюються в терапевта. Адже, з одного боку, таким чином клієнт сепарується від нас – і в багатьох випадках ці незграбні кроки на шляху до автономізації є свідченням позитивної динаміки. З іншого боку, аналітик є незадоволеним, фрустрованим, розгніваним. Вимагаючи оплати за про-

пущені сесії, таким чином він відстоює своє право керувати психотерапевтичним процесом. Довкола питання часу розгортається драма влади, потентності та конкуренції між аналітиком і клієнтом.

Психоаналітичний час має ще кілька принципів характеристик. Зупинимось на них.

50 хвилин – це «стандартна порція» психоаналітичного часу. У ній відбуваються події та «неподії». Кожен практикуючий психоаналітик чудово знає з досвіду, яка це мінлива величина – психоаналітична година. Часом вона суб'єктивно переживається як дуже довга, а інколи минає, як мить. Символом психоаналітичної години може бути картина Сальвадора Далі «Постійність пам'яті», на якій зображено деформовано-текучі годинники, але на кожному з них є стандартний циферблат, на ньому 12 поділок, по дві стрілки, які йдуть по колу. Наше суб'єктивне сприйняття непостійності, мінливості часу має дуже тверду та чітку рамку – година це година, не більше і не менше, не швидше і не повільніше, про що нам каже Арістотель.

Психотерапія, поділена на рівні порції, репрезентує, так би мовити, квантово-хвилюву природу психоаналітичного часу: кожна сесія – це окрема порція, квант аналізу, вони розділені між собою паузами, але разом складаються в єдину історію тривалістю часом по кілька років.

Психоаналіз як технологія по-своєму обходиться із часом. Час – наш робочий інструмент. Сеттінг, який є одним із наріжних камнів нашої роботи, передбачає узгодження та дотримання часового графіка обома сторонами психоаналітичного контракту. Психоаналітик готовий до того, що клієнт буде розхитувати часову рамку і це стане предметом психоаналітичного осмислення. До того ж дуже часто ми маємо відчуття, що лікує власне час, плин часу, а не наші психоаналітичні дії-події. Усі, хто має досвід лікування нарцистично уражених, травмованих, психотичних або психосоматичних пацієнтів, погодяться з тим, що зцілюють не стільки якісь наші радикальні дії, влучні інтерпретації, емпатійне віддзеркалення, скільки радикально стабільна присутність і терплячість витримувати час разом із клієнтом.

Психоаналітичний час циклічний, як міфологічні часи. Втілення в перенесенні минулих подій є фундаментальною особливістю психоаналітичного процесу, і це втілення повертає аналізанта і аналітика у прачаси – часи творення суб'єктивного психічного світу клієнта. Кажучи міфологічною мовою, це часи Урана і Геї, Хроноса, Титанів і Гекатонхейрів, Зевса, Афіни, Нарциса і Едіпа (Кун, 2010; Graves, 2014). Так відбувається завдяки тому, що поза-свідоме не знає часу (Freud, 2012) і дає змогу психоаналітику вихоплювати зі скарбниці пам'яті позачасові артефакти. Але час у психоаналізі і фрагментований. Коли виникає масивний опір, коли перенесення є нестійким і мінливим, то логічний ланцюг подій розривається – час переривається, і ми опиняємося на іншому рівні часової спіралі. Зовсім особливий «заповідник часу» – перехідний простір творчої гри за Д. В. Віннікоттом (Winnicott, 1991), де є шанс для інновацій, для творення клієнтом своєї історії, об'єктів і стосунків – творення свого власного часу. А також існує ще одне «заповідне місце» на психоаналітичних просторах – зона, де наш клієнт може бути тільки один за М. Балінтом, де є тільки він і протооб'єкти, де немає навіть діади (Balint, 2013). Там протікає час, який за жодних умов не може бути розділений і спільно пережитий ні з ким, це час абсолютного «буття на самоті».

А інколи психоаналітичний час ніби зупиняється і розпадається на атоми, як у божевільному чаюванні у Країні Див на дні кролячої нори (Керолл, 2021). І тоді подієвий наратив втрачає смисл:

Капелюшник ні з того ні з сього каже Алісі:
– Ти дуже обросла, треба постригтися.

У відповідь на її зауваження, що це не ввічливо, каже:

– А ти знаєш, яка різниця між вороною і конторкою?

Згодом виявляється, що це загадка без відповіді.

– Випий ще чаю, сказав Березневий Заєць.

– Ще? – перепитала Аліса з образою. – Я ще нічого не пила.

– Більше чаю вона не бажає, – промовив Березневий Заєць у простір.

– Ти, певно, хочеш сказати, що менше чаю вона не бажає: значно легше випити більше, а не менше, ніж нічого, – сказав Капелюшник.

– А ти коли-небудь бачила, як малюють множину? – запитала Соня.

– Множину чого? – перепитала Аліса

– Нічого, просто множину!

– Не знаю, можливо, – почала Аліса.

– А не знаєш, то мовчи, – обірвав її Капелюшник.

І все це дійство відбувається при зупинених годинниках, які змазували найсвіжішим вершковим маслом з крихтами. Ці годинники відстають на кілька днів, або на місяці, або і на роки. Ну і головне – годинник Капелюшника зупинився на five-o'clock і чаювання триває і триває в безконечність. Божевільне чаювання – справжня психоаналітична сесія з клієнтом на рівні фрагментації. Впізнаєте? Час спинається і смисл розпорошується. Немає зв'язку між питанням і відповіддю, між однією подією та іншою. Є відчуття абсурду та розірваності.

Огляд особливостей часу в психоаналітичному процесі нагадує складання карти місцевості. Так, можемо скласти собі уявну карту часів психоаналітичного простору та часів психічного простору нашого клієнта. А тоді мандрувати часами, зв'язуючись із картою та постійно уточнюючи її.

У цьому контексті на думку спадає метафора корсарів: «Психоаналітики – корсари часу». Корсари – це приватні особи, які з дозволу держави могли брати участь у воєнних діях на своїх приватних кораблях разом зі своєю командою. Вони мали право атакувати ворожі та нейтральні кораблі. Корсари не були на державній службі, зберігали незалежність, але віддавали частину награбованого в королівську казну. У випадку потрапляння в полон могли розраховувати на допомогу короля як військовополонені. Вони не переслідувалися державою як пірати, хоча займалися «піратською» справою. Клієнт є тою «державною установою», яка дає нам дозвіл воювати на його стороні проти його опонентів – захованих у позасвідомому зловмисників, що руйнують його життя. Як корсар не стає підданим короля, не поступає на військову службу, так і психоаналітик зберігає свою незалежність від клієнта, нейтральність. Він отримує дозвіл від аналізанта на плавання водами його позасвідомого та захо-

плення ворожих змістів. Це плавання відбувається у вимірі не географії, а виключно часу – часу як тканини подій. Аналітик може «мандрувати» просторами часу: свідомого, передсвідомого та позасвідомого, витягати щось із небуття, перетворювати «неподії» на події, вплітати їх в тканину часу, приєднуватися до клієнта або віддалятися в переживанні часу. Цей навик мандрування часом – це навик буття, який ми як аналітики намагаємось опанувати самі та навчити цьому наших клієнтів.

Завершимо нашу статтю ще однією цитатою з «Аліси в Країні див» Л. Керрола, розділ «Божевільне чаювання» (Керролл, 2021):

– Якщо Вам нема що робити, – сказала Аліса з досадою, – придумали би щось краще, аніж загадки без відповіді. А так тільки губите час.

– Якби ти знала Час так само добре, як я, – сказав Капелюшник, – ти б ніколи цього не сказала. Час не загубиш. Не на такого напала!

Висновки

1. Осмислення феномену часу та конструювання власного способу його розуміння є важливою складовою філософського та наукового світогляду фахівця-психоаналітика.

2. У статті пропонується психоаналітичне осмислення часу крізь призму тих подій, які відбулися або не відбулися під час психоаналітичної сесії чи поза нею, були або не були помислені аналітиком і клієнтом. Під «подіями» маємо на увазі вільні асоціації, роздуми, сновидіння, спогади, образи тощо. «Помислені події» – це все, що озвучують під час сесії клієнт і аналітик; «непомислені події» – відігравання, розігрування, відреагування, проєктивно-ідентифікаційні процеси, що відбулися та потенційно можуть бути осмислені, але лише згодом, у певній часовій перспективі; «помислені неподії» – це все, що промайнуло у внутрішньому вимірі думок і почуттів клієнта й аналітика, але не було ними озвучено, не було винесено у спільний простір слухання та думання; «непомислені неподії» (потенції подій) – усі змісти позасвідомого аналітика та клієнта, про які вони навіть не здогадуються, у тому числі довербальні, чуттєві сліди імпліцитної пам'яті, які ніколи не зможуть бути винесені у психоаналітичне обговорення як наратив.

3. Отже, психоаналітичний час є трирівневим феноменом: «час свідомого» (час помислених подій), «час передсвідомого» (час непомислених подій і помислених «неподій»), «час позасвідомого» (час непомислених «неподій»). Ці трирівневі часи психоаналітика та клієнта у своєму перебігу можуть збігатися, накладатися, відрізнятися, протиставлятися чи ігнорувати один одного, що становить психоаналітичний матеріал для дослідження й осмислення.

4. Функції психоаналітика як фігури часу – відділяти події від «неподій», переплітати їх між собою, перетворюючи на інтерпретації, та дбати про часову структурованість і кінцевість психоаналітичного процесу. Така позиція сприяє регресії клієнта, доступу до інфантильних, архаїчних, амбівалентних переживань і створює передумову для опрацювання цього досвіду, його синтезу й інтеграції у психічну структуру.

Список літератури:

- Арістотель (2020). *Метафізика*. Фоліо.
- Воронкова, В., Нікітенко, В. (2022). *Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності: Словник-довідник*. Новий Світ.
- Ємельянова, Н. (2015) Філософія часу. *Вісник Маріупольського державного університету, серія: філософія, культурологія, соціологія*, вип. 10, 21–31.
- Керолл, Л. (2021). *Аліса в Дивокраї*. Фоліо.
- Кун, М. (2010). *Легенди і міфи Давньої Греції*. Академія.
- Огден, Т. (2016). *Проективна ідентифікація та психотерапевтична техніка*. Літопис.
- Артюх, В., Бойко, О., Вертель, А. (2017). *Практичні аспекти філософії часу*. Сумський державний університет.
- Томе, Г., Кехеле, Г. (2021). *Психоаналітична терапія. Теорія і практика. Том 1*. Літопис.
- Abbagnano, N., & Fulvi, D. (2020). Existentialism as Philosophy of the Possible. *Journal of Continental Philosophy*, 1(2), 260–276.
- Balint, M. (2013). *The basic fault: Therapeutic aspects of regression*. Routledge.
- DiSalle, R. (2006). *Understanding space-time: The philosophical development of physics from Newton to Einstein*. Cambridge University Press.
- Freud, S. (2022). *The interpretation of dreams*. DigiCat.
- Freud, S. (2012). *The basic writings of Sigmund Freud*. Modern library.
- Graves, R. (2014). *Greek Gods and Heroes: For Young Readers*. Rosetta Books.
- Gale, R. (Ed.). (2016). *The philosophy of time: A collection of essays*. Springer.
- Greenson, R. R. (2018). *The technique and practice of psychoanalysis: Volume I*. Routledge.
- Hatfield, G. (2006). *Kant on the Perception of Space (and Time)*.
- Newton, I. (2014). *Newton: philosophical writings*. Cambridge University Press.
- Reichenbach, H. (2012). *The philosophy of space and time*. Courier Corporation.
- Winnicott, D. W. (1991). *Playing and reality*. Psychology Press.

Анотація. Осмислення поняття та феномену часу є важливою складовою частиною формування професійної ідентичності психоаналітика, а також підвищення його майстерності та здатності розуміти психоаналітичні змісти в темпоральному вимірі. Метою цієї статті є висвітлення результатів теоретичного осмислення феномену часу в психоаналітичній практиці, уточнення значення часу як складової сеттінгу психоаналітичної психотерапії, котра одночасно і обмежує, і захищає терапевтичний процес, визначення окремих часових вимірів («пластів часу») у психоаналітичній практиці. Це дослідження проводилося шляхом рефлексії про практичний досвід психоаналітика крізь призму феноменології часу з опорою на короткий огляд розуміння часу в різних філософських традиціях. Відштовхуючись від концептуалізації часу як плину подій, розглянуто чотири види подій, що можуть відбуватися в межах психоаналітичної сесії та поза нею: «помислені події», «непомислені події», «помислені неподії» та «непомислені неподії». У статті деталізовано, які саме феномени психоаналітичного процесу можна віднести до кожного з названих типів подій. Автор пропонує розглядати поняття «психоаналітичного часу» як поєднання окремих темпоральних пластів: «час свідомого» (наповнений помисленими подіями), «час передсвідомого» (наповнений непомисленими подіями та помисленими «неподіями») і «час позасвідомого» (наповнений непомисленими «непо-

діями»), які властиві як психоаналітикові, так і клієнтові. Проживання цих різних пластів часу аналітиком і аналізантом не завжди синхронізується, натомість може протікати як розрізнене, автономне і навіть протиставлене. Такий спосіб бачення та концептуалізації психоаналітичного процесу у вимірі протікання часу створює теоретичний каркас для контейнерування почуттів аналітика, дає йому додаткову можливість формулювати коректні інтервенції, витримувати моменти «розсинхронізації часів» та екологічно зберігати професійну позицію.

Ключові слова: психоаналіз, подія, час свідомого, час передсвідомого, час позасвідомого, вільні асоціації, відігрування, відреагування, проєктивна ідентифікація, час.

Abstract. Understanding the concept and phenomenon of time is an important component of forming the professional identity of a psychoanalyst, as well as improving his skill and ability to understand psychoanalytic contents in the temporal dimension. The purpose of this article is to highlight the results of the theoretical understanding of the phenomenon of time in psychoanalytic practice, to clarify the meaning of time as a component of the setting of psychoanalytic psychotherapy, which both limits and protects the therapeutic process, to define individual time dimensions (“layers of time”) in psychoanalytic practice. This study was conducted by reflecting on the practical experience of a psychoanalyst through the lens of phenomenology of time based on a brief overview of the understanding of time in various philosophical traditions. Based on the conceptualization of time as a flow of events, four types of events that can occur within the psychoanalytic session and outside it are considered: “thought events”, “non-thought events”, “thought non-events” and “non-thought non-events”. The article details which phenomena of the psychoanalytic process can be attributed to each of the named types of events. It is proposed to consider the concept of “psychoanalytic time” as a combination of separate temporal layers: “conscious time” (filled with thought events), “preconscious time” (filled with non-thought events and thought non-events) and “subconscious time” (filled with non-thought non-events), which are characteristic of both the psychoanalyst and the client. Experiencing of these different layers of time by the analyst and the analysand is not always synchronized, but instead can proceed as separate, autonomous and even opposed. This way of seeing and conceptualizing the psychoanalytic process in terms of the passage of time creates a theoretical framework for the containment of the analyst’s feelings, gives him an additional opportunity to formulate correct interventions, endure moments of “times desynchronization” and ecologically preserve a professional position.

Key words: Psychoanalysis, event, conscious time, preconscious time, unconscious time, free association, acting out, abreaction, projective identification, interpretation, time.

ЧАС ЯК ВНУТРІШНІЙ ОБ'ЄКТ

Михайло Пустовойт, д-р мед. наук, професор,
психоаналітик УСП, УПТ, УАПП, УКПП завідувач кафедри психіатрії,
наркології та медичної психології
Івано-Франківський національний медичний університет
м. Івано-Франківськ, Україна

TIME AS AN INTERNAL OBJECT

Mykhaylo Pustovoyt, D. Habil., M.D., professor, Psychoanalyst of UUP, UPS, UAPP, UCPP,
head of the Department of Psychiatry, Narcology, and Medical Psychology
Ivano-Frankivsk National Medical University
Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8689-6220>
pmm2109@gmail.com

Вступ

Дай руку, переб'єм!
Як буду змушений гукнути:
«Спинися, мить! Прекрасна ти!» –
Тоді закуй мене у пута,
Тоді я рад на згубу йти.
Тоді хай дзвін на вмерле дзвонить,
Тоді хай послух твій мине,
Годинник стане, стрілку зронить,
І безвік поглине мене.
(Й. В. Гете «Фауст»,
переклад Миколи Лукаша)

Якось вночі мене наздогнала цікава думка: «продати душу дияволу» готовий тільки той, хто не відчув у собі її присутності. Ось уявіть собі таку ситуацію: до людини приходить незнайомиць і каже: «У тебе в коморі є одна дрібничка, якою ти раніше ніколи не користувався і навіть не знаєш про її існування... тобі вона просто колись дісталася випадково, або, найімовірніше, «за традицією»: усім видавали і тобі теж видали... на кшталт того, як у радянські часи всім видавали профспілковий квиток... Так от, твоя цяцянка мені потрібна, бо я колекціоную подібні речі, і той зразок, що лишається в тебе незайманим, непогано вписується в мою колекцію. Тому за цю, так би мовити, «мізерню», яку ти раніше ніколи не помічав, навіть тоді, коли робив генеральне прибирання у своїй коморі, а навіть якби і зау-

важив – не знав би насправді, що з нею робити, я готовий заплатити будь-яку названу тобою ціну. Причому мені все одно, чи це будуть готівкові або безготівкові гроші, рухоме або нерухоме майно або щось інше – усе, на що спроможна твоя уява... Я могутній і потентний суб'єкт і можу собі це дозволити... вибір за тобою!». Думаю, приблизно так все і відбувається.

Дехто мені заперечить: диявол, пропонуючи угоду, намагається виторгувати в людини величезну цінність... однак я так не думаю! Він веде себе рівно протилежним чином! Він намагається «нав'язати» думку, що цією угодою людині надається небувала послуга: їй пропонують «виняткову ціну» – виконання будь-якого її бажання в обмін на те, що ця людина не відчувала потрібним або ж навіть більше – відчувала «тягарем»...

Через деякий час, читаючи доповідь Умберто Еко «Ембріони без царства небесного» (Еко, 2009), де він рефлектує думку Томи Аквінського, що Бог вкладає в зародок душу тільки після того, як він послідовно набуває душу рослинну і потім душу чуттєву; лише тіло, що вже сформувалося, довершується душою розумною, я раптом збагнув, що «пакт з дияволом» – це метафора стосунків дитини з матір'ю – з матір'ю, яка пропонує дитині задоволення всіх її інфантильних бажань та «ілюзію захисту від фрустрацій

реального життя» в обмін на відмову від сепараційних прагнень, увічнення непорушності їх діади й обіцянку, що дитина ніколи не буде шукати собі ніякої іншого стосунку за межами материнської любові. Отже, ціною безконечної та безумовної материнської любові стає відмова від тернистого шляху власного психічного розвитку, що, по суті, і є «продажем власної душі дияволу»!

Але перед реалізацією «благих намірів» постають дві проблеми. Першою проблемою є те, що створити ситуацію, у якій буде відсутня фрустрація реального життя, неможливо, хоча б через те, що будь-яке земне задоволення минає. І на його відновлення потрібен новий цикл взаємодії із селф-об'єктом. А для його ініціації потрібно хоча б невелике, але почуття фрустрації. Спроба ж давати задоволення «на випередження», до появи фрустрації, знищуватиме саме задоволення, оскільки воно почне реєструватися як «нейтральний стан» і задоволення викликатиметься тільки більш інтенсивними способами взаємодії з об'єктом. Людина потрапить у зачароване коло, коли «спроба нагодувати звіра буде лише розпалювати його апетит» і «годувати» його доведеться все частіше і частіше, тобто через усе менші і менші проміжки часу. Тому єдиним способом досягнення стану відсутності фрустрації є «зупинка часу в момент задоволення».

Іншою проблемою є те, що такий спосіб взаємодії між дитиною і матір'ю невідворотно перетворить їх обох на рабів цих «ідеальних стосунків», коли підтримувати «ілюзію ексклюзивності» дедалі буде все складніше, бо заперечення відчуття невідворотного краху вимагатиме все більшого і більшого ресурсу. І як би це зараз парадоксально не прозвучало, єдиним способом зберегти цю «ідилію» стане припинення її існування, себто її вбивство (психічне, або навіть реальне), а отже, зупинка часу, поки красива ілюзія не розвіялась...

Тому, я думаю, латентний сенс «нерозривної угоди» між Фаустом і Мефістофелем полягає в такому: якщо Мефістофель «намацає» (зрозуміє) емоційний дефіцит Фауста і зможе цей «більш недосконалості» втамувати, Фауст повинен відмовитися від відміряного Богом часу, який надає кожній людині шанс стати Творцем свого власного шляху симво-

лічного опрацювання «недосконалості людського буття» і через цей досвід зрости як особистість.

Теоретичне обґрунтування. «І якби нині завжди залишалося як нині і не відходило в минуле, то це був би вже не час, а вічність; нині стає часом тільки тому, що воно відходить в минуле. То як ми кажемо, що воно є, якщо причина його виникнення в тому, що його не буде! Хіба ми помилимося, сказавши, що час існує тільки тому, що він прагне зникнути?» (Августин А. Сповідь.).

Часовий вимір, як мірило сприйнятого та пережитого, як почергова послідовність – напротивагу просторовій близькості / дистанції – є одним із фундаментальних атрибутів людського мислення (Haesler, 2022). Час є непомітним каркасом і незримою системою координат нашого досвіду, які дають змогу нам відстежувати присутність і відсутність, зміни та подійність – як у зовнішньому, так і у внутрішньому світі.

Найімовірніше, що після народження переживання присутності / відсутності, континуальності / дисконтинуальності вибудовується з повторюваних циклів відчуття голоду та напруги в тілі. Ці відчуття підштовхують дитину до пошуку грудей для втамування голоду й елімінації напруження через взаємодію з об'єктом. Як пояснив на одному із семінарів Роберт Хіншелвуд (особисте повідомлення), хороший об'єкт для немовляти – це щось дуже конкретне: це приємне відчуття материнського молока в животі. Однак через деякий час це відчуття зникає, бо прекрасне материнське молоко перетравлюється і перетворюється на фекалії (поганий об'єкт). Фекалії, розпирючи живіт, викликають згадане тілесне напруження. Повертається голод, який посилює це напруження. Повторний контакт із материнськими грудьми у паралельному процесі смоктання та дефекації створюють ілюзію, що материнські груди відновлюють хороший об'єкт і забирають поганий об'єкт. Ритм і циклічність такої взаємодії з матір'ю конотують дитячі переживання своїх потреб із певними уявленнями, свідомими та несвідомими фантазіями й емоціями, тобто зі смислами. Зі смислами, які формуються в безпосередньому стосунку з об'єктом.

Вольфганг Льюх говорить, що будь-яке переживання повинно протривати деякий час, щоб спочатку стати емоційним станом. Потім емоційний стан повинен упродовж певного часу бути витриманим, щоб психіка змогла його зареєструвати й усвідомити як частину самої себе, як частину свого Я (Loch, 1981). І тут важливо, наскільки емпатичним був первинний об'єкт стосовно реакцій немовляти на тілесні стимули та напруження, наскільки адекватно він міг на них відгукуватися своєю зрілою психікою, а саме: контейнувати й альфабетизувати їх (Ferro, 1996; Bion, 1963). Цей процес взаємодії з первинним об'єктом визначає, як людина в майбутньому сприйматиме часовий континуум свого життя.

Як вказує Ютта Гутвінські-Йеггле (2007), пацієнти зі спотвореним сприйняттям часу належать до групи розладів комплексного порушення процесу символізації: у них переживання часу настільки сильно контаміноване з об'єктом або навіть невідокремлюване від об'єкта, що час ототожнюється з переживанням присутності об'єкта. І пацієнтові потрібно пройти тривалий шлях трансформації об'єктних стосунків, щоб поступово набутти константне відчуття часу.

Мета статті – висвітлити розвиток переживання часу через еволюцію об'єктних стосунків, показати, як феномен часу може виявлятися і змінюватися у клінічній практиці на різних етапах терапії.

Клінічні ілюстрації та їх обговорення. Для збереження конфіденційності наведені випадки змінені, а персональну інформацію приховано.

Частина I

Як передчасно Ти захопиш мить –

То каяття Тебе гонитиме мов хіть.

А як змарнуєш мимоволі мить крилату –

Розчарування обернеться вічним болем втрати.

(В. Блейк, переклад з англійської автора статті – Михайла Пустовойта)

Первинне інтерв'ю з пацієнтом «Згубник часу»

Перш ніж домовитись зі мною про первинну консультацію, він написав довгого листа до секретаріату амбулаторної служби, щоб не витратити зайвого часу на розмови. Лист

починався словами: «Власне кажучи, не знаю, з чого почати, бо почуваюся зніяковілим... Тому почну суто формально: мені 40 років і я чоловік...». На другій сторінці цього формального та «сухого» опису справи моя увага розсіялася і я «загубив пацієнта»... я взяв собі паузу в читанні, щоб «повернутися до себе»... мені прийшлося повторювати подібну паузу кілька разів, щоб дістатися кінця цієї історії з багатьма обривами думки та раптовими переходами до інших тем. Переважно в листі йшлося про його булемію, невдалу спробу здобути освіту та хороше місце під сонцем. Стилистично лист мав у собі «присмак» юнацьких скарг батькам на складність самотійного життя. Описи симптоматики та халеп переривалися несподіваними вставками: «Я у розповіді зовсім загубив той час, коли помирала моя мати...». Коли я дочитав листа до кінця, у мене сформувалося чітке бажання уникнути цієї консультації, яка, як мені здалося, принесе лише розчарування нам обох і не продовжиться у терапію... Однак після двох днів роздумів я вирішив, що наше спільне розчарування буде ще більшим, якщо я не створю можливості для «чогось іншого»...

Секретарка амбулаторної служби залишила повідомлення пацієнтові на автовідповідач, що він може прийти на консультацію... Через тиждень від нього знову прийшов лист, у якому він повідомляв, що не дуже добре говорить німецькою, тому він попереджає, що консультація може бути безуспішною... Прочитавши цього листа, мені здалося, що раз я не тікаю від нього – втікти вирішив він... Можливо, я вирішив його таки «наздогнати», тому сказав секретарці, що для нас обох німецька не рідна і це нам допоможе порозумітися... А можливо, я вже нервував, бо він, ще навіть не прийшовши, почав «забирати в мене час»...

На домовлену з ним годину він прийшов вчасно. Був дуже ввічливим і кооперативним із секретаркою, коли та записувала номер його страховки. Мав вигляд худорлявого та занедбаного «молодого холостяка», який намагається поки не думати про свій вік. Потім ми разом перейшли у приймальню. Він зупинився посеред кімнати і запитав куди йому сісти. Я запропонував йому обрати будь-яке з двох крісел. Він продовжував розгублено стояти...

Тому я вказав йому сісти в конкретне крісло. Він сів, і між нами запала мовчанка. Здавалося, він очікує, що я звернуся до його листів і почну щось коментувати. Тому я подякував йому за перший інформативний лист і попросив ще раз переповісти свою історію словами. Він сумно подивився на підлогу і сказав:

П.: Я булімік з 14 років...

А.: Як у Вас підстави так думати?

Він здивовано підняв очі:

П.: Як які? Я весь час думаю про їду... Я весь час хочу їсти... Я весь час або їм або виблювую з'їдене...

Він знову замовчав. Тому я запитав:

А.: Як Ви гадаєте, чому це почалося?

П.: Усе дуже просто: я був товстою дитиною, над якою весь час кепкували однокласники, тому в 14 років я вирішив похудати. Для цього я почав блювати після кожного прийому їжі...

Він знову замовчав. І я знову перервав мовчанку запитанням:

А.: Чи можете Ви мені розповісти щось про себе як про особистість?

Він посміхнувся:

П.: В мене межовий розлад особистості...

А.: Як у Вас підстави так думати?

Він ще раз посміхнувся:

П.: Я вже двічі був у психотерапевтичній клініці, і мені поставили такий діагноз. *(Пауза.)* В мене дуже сильний зв'язок із батьками... Коли я жив у тому самому місті, що й вони, то щодня зранку відвідував матір, а увечері – батька. Мати готувала мені їжу на цілий день, а батька я мусив розраджувати – він дуже самотня людина...

Я коментую:

А.: Ви забирали їжу з собою, але не їли у неї... Мати не повинна була знати, що у Вас булімія.

Він мляво заперечує:

П.: Ні, вона завжди знала, але поводитись так, ніби не хотіла цього помічати. Я часто впадав у гнів на неї через це, але, врешті-решт, стримувався, адже не хотів давати їй жодного приводу критикувати мене...

Він знову замовкає. Я знову продовжую.

А.: Ви також відвідували кожен день свого батька, бо він був самотньою людиною...

Він доповнює мій коментар.

П.: Батько був військовим і довгий час працював у Німеччині, навіть тоді, коли я народився. Але потім батько забрав сім'ю до себе, і я проживав у Німеччині приблизно з двох років. Батько завжди пив зі мною пиво і казав мені: «Синку, ти знаєш, що в мене в холодильнику завжди є пиво! Тож, будь-ласка, обслужи себе сам! Якщо ж ти раптом хочеш ще їсти – знайди собі щось там само – у холодильнику...». Із батьком я міг поговорити про футбол, політику, часом про проблеми з навчанням, але батько також завжди поводився так, ніби нічого не знав про мою хворобу...

Знову западає мовчанка.

У цей момент мені починає здаватися, що наш час вже минув. Однак я не можу побачити стрілки годинника, тому що годинникове скло відбиває яскраве сонячне світло... Я встаю з крісла і звіряю свій внутрішній годинник із годинником на стіні. Із жахом я бачу, що минула лише половина сесії. Я не можу повірити в те, що моє чуття часу настільки вийшло з ладу! Відчуваю, що ми несвідомо зайшли у глухий кут: немов нам більше немає що обговорювати, а я як терапевт посоромлений. Кілька хвилин я намагаюся заспокоїтися, а потім говорю:

А.: Ви прийшли сюди, щоб розповісти про себе щось дуже важливе, але зараз у мене складається таке враження, що Ви дуже заощадливо обходитеся з такою інформацією...

Він все ще стримано відповідає:

П.: Коли я щось говорив матері про себе приватне, вона завжди використовувала це проти мене і лише ображала... Потім я вже двічі робив терапію і двічі був у клініках – лише марно витратив свій час...

Я коментую, ніби «почув» його несвідомий меседж:

А.: А ще Ви зараз відчуваєте страх.

Він підтверджує:

П.: Ну... я Вас вперше бачу і зовсім не знаю, що Ви за людина...

У мене вперше за нашу розмову з'являється відчуття, що ми бодай трохи зблизилися... Тому я наважуюся на глибшу інтервенцію:

А.: Гадаю, Ви часто почуваєтеся самотнім.

Він насторожившись:

П.: Дуже багато часу йде на навчання та роботу... Тому я просто не встигаю завести

собі друзів... Моя робота пов'язана з доглядом за людьми з фізичними вадами - вона займає багато часу і не дає мені відчути себе самотнім...

Я хочу розвинути тему його стосунків з людьми:

А.: Можливо, Ви могли би розповісти про своїх знайомих чи подруг, які коли-небудь були у вас в житті, незалежно від періоду Вашого життя.

Він емоційно і відверто:

П.: У мене ніколи не було справжньої дівчини! І Ви праві, що я часто почуваюся самотнім... Коли я ввечері встигаю, то йду до бару, сідаю за барну стійку, випиваю собі пива та намагаюся зав'язати розмову з барменом... Я чую голоси інших гостей бару, слухаю музику, і моя самотність поступово тане... Час від часу в барі з'являється мій старий друг. Він – алкоголік. З ним можна відверто потеревенити, бо він добре розуміє, що таке психічна хвороба... Ми можемо собі багато випити, головне – ми розуміємо один одного... Іноді до нас доєднується наш спільний друг, який є милим геєм і ніколи не вдає із себе того, ким він не є насправді... Напевно, ці двоє і є єдиними моїми друзями... Справді, дуже прикро, що я їх так рідко бачу...

Я відчуваю, що між нами виникла велика близькість і, можливо, навіть занадто велика... Відчуваю, що не знаю, як вийти із цієї близькості на більш безпечну дистанцію... Роміруючи про це, я розумію, що зовсім забув про час... Дивлюся на циферблат настінного годинника, який вже опинився в тіні, і розумію, що вже десять хвилин, як закінчилася сесія...

Я кажу, що час сьогодні добіг кінця. Запитую його, чи хотів би ще раз зустрітися зі мною. Він відповідає «так» і продовжує стояти передо мною. Потім розгублено каже, що не пам'ятає, як звідси вийти. Я проводжаю його до входних дверей. Уже переступивши поріг, він повертається до мене і питає:

П.: Звідки Ви родом?

У мене спонтанно вивозує:

А.: З України.

П.: До побачення!

А.: До побачення!

Секретарка інституту домовляється з ним по телефону про консультацію за два тижні.

Я чекаю на нього, але він не приходить і не дає про себе чути в секретаріаті. Згодом мене наздоганяє роздум, що, можливо, несподомо він лише хотів залишити по собі довгу пам'ять?

У наведеному прикладі, на мою думку, пацієнт не має ані сформованого відчуття часу, ані репрезентації «внутрішнього об'єкта», що давало би змогу вести автономне осмислене буття. Пацієнт практично перманентно перебуває в процесі безперервного відтворення (реінсценування) «конкретної присутності об'єкта» (їжа, блювота, нескінченне і безрезультатне навчання, робота з людьми, які вимагають постійного догляду і т. ін.). Тільки так у нього виникає відчуття самого себе. Однак це переживання статичне: у ньому роками нічого не змінюється – ані у його стосунку із зовнішнім світом, ані у його світі внутрішньому, як, зрештою, не формується й ніяких нових смислових зв'язків. Отже, час у межах суб'єктивного життя пацієнта перестає існувати, адже втратив основні ознаки свого існування – текти (йти, проходити) та приносити із собою зміни (трансформації), у тому числі і кінечність (Haesler, 2022). Як тільки у пацієнта виникає місце для змін, він, щоб подолати маніфестувавше (у цьому місці) відчуття невиносимої самотності, йде до бару й одразу ліквідує таку ймовірність надмірним споживанням алкоголю та злиттям зі своїми приятелями у відчутті єдності і взаєморозуміння «без слів»: тобто без обміну символічно артикульованими сенсами, що могли би привести до народження нових ідей, думок, смислових зв'язків, а із цим і принести із собою зміни. Ця теза кореспондує з гіпотезою Вілфреда Біона про те, що немовля відсутність хорошого об'єкта сприймає як присутність поганого об'єкта, що через надмірну тривогу зупиняє сприйняття часу та занурює немовля в анабіоз (Symington & Symington, 1996). Невпинно повторюючи описаний хід подій, пацієнт залишає своє життя в недиференційованому та непрявленому стані, у якому немає місця для часу...

Частина II

Бідак вдоволений – то багатий,
І бідний, як зима, отой багатий,
Що повсякчас боїться в злидні впасти.

О небо! Захисти увесь мій рід
Від ревнощів!

(В. Шекспір. Отелло. Переклад Ірини Сте-
шенко)

**Середина аналізу пацієнта «Внутрішній
лабіринт»**

П.: ... Я подібний до серійного вбивці, який
ножем вбиває свою жертву, для ТОГО ЩОБ
проникнути в плоть іншої людини і досягти
з нею близькості... Я не вбиваю своїх близь-
ких в прямому сенсі цього слова, але, підко-
рюючи їх собі, «оволодіваючи» ними, я вби-
ваю їх психологічно... я ніби людоджер, який
поїдає серце переможеного ворога, щоб наси-
титися його відвагою, щоб самому стати від-
важним... Подібним чином, я хочу з'їсти свою
матір, щоб її безмежна любов постійно пере-
бувала зі мною... я не розумію жодної іншої
любові, окрім абсолютної і вічної...

А.: Здається, Ви втрачаєте той факт, що
в момент вбивства вбивця замість близькості
з іншою людиною натикається на самотність...

П.: Можливо, це так! Але я нічого не можу
з собою вдіяти! Така моя природа! Така моя
суть! Нещодавно мама була хвора, їй було
дуже погано, але я прийшов додому після
роботи втомленим і попросив чаю. І вона,
пересилуючи свій біль, встала і зробила мені
чаю. (Пауза.) Я відчував тріумф – саме такої
самопожертви я завжди від неї чекав! Я був
неймовірно задоволений і водночас зневажав
її за таку самопринизливу поведінку! (Пауза.)
Можливо, мама повинна була в дитинстві від
мене захищатися. Інакше я б її знищив.

А.: Вона намагалася зберегти себе для Вас.

П.: Напевно, Ви маєте рацію. (Пауза.)
Я завжди дивився на проблему зовсім з іншого
боку: двоє люблячих людей утворюють одне
ціле, тому втрата іншої людини пережива-
ється як втрата себе самого... Саме тому я так
боюся когось полюбити...

А.: Нещодавно Ви міркували про те, чи
покину я Вас. Мені здається, Ваші сьогоднішні
думки пов'язані, зокрема, і з цією темою.

П.: Так, я Вам трохи став довіряти! Чи
прагну я близькості з Вами? Не знаю...
(Пауза.) Ви незвичайна людина: спочатку
я намагався Вас підім'яти під себе, потім,
коли зрозумів, що цього мені не вдасться,
спробував Вас позбутися, проте Ви виявилися

«міцним горішком»... Ви так вправно оминули
всі мої гострі кути, що я зміг Вас прийняти
й почати довіряти Вам, хоча Ви мені і не ско-
рилися. Але любити Вас... (Пауза.) Мабуть,
я Вас не люблю! (Пауза.) Я навіть маму свою
не наважуюсь любити по-справжньому! Бо
вона колись помре і тим самим покине мене!
Я наважуюся любити лише себе самого, бо
тільки так мій об'єкт любові помре зі мною
в одну й ту саму мить... і ані смерть, ані час не
зможуть нас розлучити...

А.: Здається, Ви не наважуєтеся когось
полюбити не тільки, щоб не відчувати себе
покинутим, але й тому, що не хочете зруйну-
вати того, кого любите...

П.: Однак альтернатива в мене невелика: або
втратити, зруйнувавши, або втратити, тому що
мене можуть покинути... або ж тому, що мене
обмежують у часі – ось Ви, наприклад...

А.: Час непідвладний нікому: ні Вам, ні
мені... сьогодні час закінчився.

У серединній фазі аналізу завжди настає
період, коли переживання часу в пацієнта
інтерферує з переживанням присутності
об'єкта і зазвичай являє собою описані Рональ-
дом Бріттоном (1992) різні аспекти подолання
раннього едипального конфлікту й досягнення
депресивної позиції, коли основна динаміка
конденсується навколо несвідомих прагнень
пацієнта до одноосібного (едипальний кон-
флікт) і постійного (шизоїдно-параноїдна
позиція) володіння первинним об'єктом. Опи-
сана в сесії динаміка також стосується про-
єктивної ідентифікації з внутрішнім об'єктом
у розумінні Дональда Мельцера (2018), коли
дитина намагається всередині себе зберегти
втрачені ідеалізовані груди, сама стаючи
грудьми у своїй несвідомій фантазії.

Однак разом із тим у пацієнта відбуваються
процеси дозрівання, тож він починає усвідом-
лювати свої нарцисичні захисти проти сприй-
няття сепаратності об'єкта. Він часом навіть
починає злитися, що мати підтримує в ньому
регресивні тенденції. Час, проведений разом
з об'єктом, зазвичай у цій фазі аналізу ідеалі-
зується, тоді як час, проведений в сепаратному
стані, атакується або знецінюється! Часто цей
час безтурботно «викидається на вітер» заради
нарцисичних цілей, немов він «нічого не вар-
тий» або його резерв «жодним чином не обме-

жений»... Цей час поки не може бути використаний як час, про який ще нічого не відомо, а отже, сприйматися як можливість для розвитку (у розумінні Вілфреда Біона, 2023).

Частина III

Чотири зміни бачимо щороку.

Чотири їх і в смертного: весна,

Коли так легко, як вода потоку,

У душу ллється вся краса земна.

Є в нього й літо: як сита медова,

Тоді живить його хмільний запас

Юнацьких спогадів; небесна мова

Тоді чутніша. А в осінній час

Він жахає тиші, й крила згорне,

І, мерклим зором дивлячись на світ,

Минатиме прекрасне й неповторне,

Як те, до чого звук з дитячих літ.

У нього є й зима: холодні сходи

У темряву. Такий закон природи.

(Д. Кімс, переклад Василя Мусика)

Завершальна сесія після закінчення аналізу з пацієнтом «Внутрішній лабіринт»

Через два роки після закінчення аналізу він попросив про зустріч телефонним повідомленням «Ось уже тижнів зо три як міркую, чи не зустрітися мені з Вами?» Зробив реструктурування свого бізнесу – мені так не вистачало «символічного батька» в цьому процесі! Але начебто впорався... І все ж таки, якщо Ви не заперечуєте, давайте зустрінемося? Буду дуже радий і вдячний! З повагою...».

Він прийшов вчасно. Виглядав розслабленим. Здавалося, він одягнений у домашній спортивний костюм. Сказав, що хоче поділитися зі мною деякими своїми міркуваннями з приводу останніх подій у його житті. Для нього це важливо. Сів у крісло, закинув руки за голову і подивився на стелю.

П.: Добре тут у Вас!

А.: Ви пам'ятаєте нашу роботу.

П.: Пам'ятаю... Мені здається, вона завжди зі мною... Хоча дещо, звичайно, потроху забувається... Але сьогодні я хотів би розповісти Вам про те, що знайшов місце, де мені було так само добре, як і у Вас... Почну з передісторії: я таки одружився з моєю подругою – тією, з якою зустрічався, коли ще був в аналізі. Я зміг допустити з нею близькість. Ми з'їхалися. І тепер просто провідуємо наших матерів. А я за потребою допомагаю її доньці,

яка тепер живе за кордоном... Але не це головне! Коли ми поїхали відвідати її доньку до країни, у яку вона емігрувала, зі мною щось сталося... Для мене це була моя перша поїздка за кордон. Мені сподобалися міста цієї країни та інші визначні пам'ятки. А потім ми зняли собі невеликий будиночок на березі моря в маленькому селі і провели там три тижні. Ці три тижні, напевно, змінили моє життя не менш, ніж наша багаторічна робота! Ми нічого не робили: годинами гуляли по берегу моря і просто розмовляли. Купували морепродукти в місцевих рибалок, і я неквапно готував нам їсти. Виявилось, що мені подобається готувати! Потім ми просто лежали в затінку і розповідали один одному про своє життя... І я відчув із нею з близькість без взаємної дифузії... це було дивно і незвично... я побачив, що наші життя були досить різні, поки волею випадку не переплелися між собою... Але ж могло бути й зовсім інакше – ми могли і не зустрітися... адже немає жодної визначеності...

А.: Крім тієї, яку ми самі для себе визначаємо.

П.: Я ніколи так раніше не думав... Щовечора ми проводжали захід сонця. Це так гарно – море в променях призахідного сонця! Чому я цієї краси не помічав вдома?

Під час прогулянок ми познайомилися з дуже дивним чоловіком, який ловить рибу і доглядає за дельфінами. Виявилось, він – співробітник національного центру вивчення і допомоги морським ссавцям. Інститут дав йому будиночок на березі моря, а в його обов'язки входить спостерігати за дельфінами, допомагати їм і записувати свої спостереження... Решту часу він може робити все, що забажає... Інститут платить йому невеликі гроші, але, як виявилось, йому цього достатньо... Йому просто подобається ця робота, радше навіть не робота, а те, чим він займається... Заробляти гроші для нього не так важливо... він сказав, що для нього найголовніше – отримувати задоволення від того, що він робить... Раз на тиждень до нього приїжджають його дорослі діти з онуками, і він вчить онуків ловити рибу... Я спостерігав за ним майже щовечора, часто розмовляв з ним і замислювався... Здається, я вперше подумав про те, як добре мати дітей...

А.: Напевно, Вам захотілося примножити і продовжити своє власне життя в дітях...

П.: Можливо! Але не тільки це! На мене раптом нахлинуло відчуття, що я розтрачую своє життя надаремно... беру участь у якихось «гонках по вертикалі» за право вважати себе «успішною людиною»... У мене з'явилося відчуття, що останні 19 років я не бізнесом займався, а працював на каторжних роботах... Запитується навіщо? Мабуть, «бабло» і «влада» – це два наркотики, гірші за героїн... З них так важко «зіскочити»...

Я згадав свого батька, який також займався дослідженнями, і мені здалося, що його також більше приваблювала в роботі «романтика пізнання», а не зароблені ним гроші... Він був «драйвовим мужиком»... шкода лише, що помер він раніше, ніж я зміг його по-справжньому пізнати...

Повернувшись додому, після довгих роздумів я продав частину свого бізнесу, а частину – здав в оренду... Поки не працюю. Абсолютно не хочу «гарувати» з огляду на «швидкоплинність життя»... Не знаю, скільки часу мені відміряно – поки просто живу й намагаюся кожної миті отримувати задоволення від звиклого життя... Придумав собі творчий процес у вигляді побудови приватного будинку. Поки що цікаво. Потім, сподіваюся, ще щось цікавеньке собі вигадую...

А.: Нам час закінчувати.

П.: Добре! Дуже радий, що Ви знайшли час для нашої зустрічі! Хотів Вам ще сказати, що мій племінник, у якого була булімія і якому я порадив звернутися за допомогою до психоаналітика, близько року тому одружився. Чомусь, коли я про це думаю, то завжди згадую Вас. Ну гаразд, обов'язково колись ще побачимося – довгого життя нам обом! До побачення!

А.: До побачення!

В описаній сесії пацієнт через знайомство з «дивним чоловіком» ретроспективно відкриває для себе образ свого померлого батька, розуміючи і приймаючи його самотність. Водночас цей досвід є і остаточним прийняття мене в ролі психоаналітика – людини, яка практикує «дивну професію», не стільки заради грошей, скільки через цікавість до дослідження природи людського буття. Таке

ретроспективне означення батька і батьківської функції психоаналітика призводить до розуміння, що можна вивільнитися з матриці материнських (та суспільно-групових) світоглядних переконань, а отже, і залишити її (мати / групову спільноту) у спокої та праві залишатися недосконалими без його улещень чи докорів. Разом із цим прийняттям стихається його «булімія досягнень» і відкривається цінність людського стосунку, що багаторазово артикулюється у його роздумах про стосунок із дружиною, про філософію життя «дивного чоловіка» та про одруження його племінника.

Час у цьому контексті подібний до батька – спочатку ми його не помічаємо, наче його й не існує, потім, коли його існування стає очевидним, ми його недолюблюємо й намагаємося боротися з його вимогами, і лише примирившись із ним, ми починаємо його цінувати і чомусь від нього вчитися. Власне, через прийняття сепаратного існування об'єкта людина вперше здобуває «почуття часу» з властивою йому індивідуальною розмірністю і самоцінністю. Тобто час, як і батько, перестає бути атрибутом матері (первинного об'єкта) і стає об'єктом самотійним. Час, як і наявність триангулюючого батька, починає сприйматись як потенційна можливість набутти свій власний досвід «буття мислячою і усвідомленою людиною у світі диференційованих об'єктів», як потенційна можливість розвинути здатність до автономного символічного мислення. Час відчиняє двері до змін, розвитку та становлення самотньою особистістю. Або ж, висловлюючись словами Мартіна Гайдеггера, час «являє собою єдиний індекс», що розрізняє і відмежовує предметні області сущого взагалі» (Гайдеггер, 2006).

Висновок

«Хто йде до Істини, на шляху не застрявай.
Духовний Дар не обертай в застиглий рай».
(Джалаледдін Румі)

Отже, щоб почати жити, потрібно «відпустити час» і «дозволити йому текти крізь свій внутрішній світ», доки він тебе коли-небудь не покине... Цей процес передбачає перехід від проєктивного до інтроєктивного стосунку зі світом об'єктів, що, по суті, означає наш «дозвіл» внутрішнім об'єктам набувати своєї власної динаміки і змінюватися незалежно від

наших на то очікувань... До того ж, я думаю, між трансформацією «внутрішнього об'єкта» (що за собою тягне трансформацію селф) і характером переживання часу існує нерозривний зв'язок: життєвий досвід, що приносить із собою зміни, притуплює або загострює почуття часу. Так, інколи нам здається, що після певної події час суб'єктивно зупинився, тоді як інші події змушують нас почувати, що ми за лічені дні подорослішали років на десять... причому ці події – завжди – значущі для нас втрати... не обов'язково важливих для нас людей, набагато частіше – наших інфантильних і необґрунтованих ілюзій, непридатних до життя уявлень... Впустимо ми ці втрати в наше життя чи ні, визначить те, чи зупинимо ми час, щоб залишатися в минулому, або ж дозволимо часові текти з необхідною йому швидкістю, для того щоб зробити крок у невідомість нинішнього, а потім – і майбутнього...

Стосовно ж соціальних потрясінь, то мені здається, що вони часто стають такими подіями, які ділять суспільство на тих, хто відмовляється приймати зміни, залишаючись жити в минулому, і тих, хто намагається встигнути змінити себе під вимогу часу. Але найцікавішим може бути той факт, що ніхто спочатку не може з точністю визначити, котра з цих двох груп пішла шляхом пристосування, а котра – тернистим шляхом набуття досвіду перетворення. Адже курчат по осені рахують... Досвід психічних змін передбачає відкритий діалог з нашими внутрішніми об'єктами і залежить від «якостей» цих об'єктів, які впливають із нашого досвіду і нашої здатності допускати їх багатогранність і неоднозначність... Від нашої здатності дозволяти їм ставати для нас «трансформаційним об'єктом» (у розумінні Крістофера Болласа, 1998)... Від нашої здатності відмовлятися від них як «консервуючих» об'єктів.

Список літератури:

- Гете, Й. В. (2021). *Фауст*. Переклад Микола Лукаш. Андронум, 452 с.
- Кітс, Д. *Поетії* (збірка). Перекладач: Василь Мисик (електронний ресурс УкрЛіб). <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3382>.
- Пудова Алла. Підбірка про румі: «Наставник з сяючим серцем, що веде караван любові...». Частина 1 (електронний ресурс) https://allatravesti.com/ua/podborka_pro_rumi_nastavnik_s_siyayuschim_serdcem_veduschiy_karavan_lyubvi_chast_1.
- Святий Августин (1999). Сповідь. Переклад з латини Юрій Мушак, Київ: Основи.
- Шекспір, В. (2019). *Отелло, венеційський мавр*. Пер. з англ. Ірини Стешенко. Київ: Знання, 206 с.
- Abram, J., Hinshelwood, R.D. (2018) *The Clinical Paradigms of Melanie Klein and Donald Winnicott: Comparisons and Dialogues*. Routledge, 256 p.
- Bion, W. (1963). *Elements of Psycho-Analysis*. London, William Heinemann Medical Books Ltd, 166 p.
- Bion, W. (2023). *Learning From Experience* (1st ed.). Taylor and Francis. Retrieved from <https://www.perlego.com/book/4196926/learning-from-experience-pdf> (Original work published 2023).
- Blake, W. (1993) *The Complete Poems*. Penguin Books, 1072 p.
- Bollas, C. (1989). *The Shadow of the Object: Psychoanalysis of the Unthought Known*. Columbia University Press, 301 p.
- Britton, R. (1992). The Oedipus situation and the depressive position. In R. Anderson (Ed.), *Clinical lectures on Klein and Bion* (pp. 34–45). Tavistock/Routledge. (An earlier version of this chapter was published in "Sigmund Freud House Bulletin," Vol. 9, No. 1, 1985).
- Eko, U. (2009). *Embrioni senza il regno dei cieli. Etica della ricerca medica e identità culturale europea / A cura di Francesco Galofaro*. Bologna: CLUEB.
- Gutwinski-Jeggle, J. Die Depression als "Zeitkrankheit". Wenn Zeiträume nicht zu Spiel- und Denkräumen werden, Forum Psychoanal 2007. 23:133–148.
- Haesler, L., Zeitgefühl, Zeiterleben, im Wolfgang Mertens (Hrsg.) *Handbuch psychoanalytischer Grundbegriffe*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart, 5. überarbeitete Auflage 2022, 914 p.
- Heidegger, M. (2006). *Sein und Zeit*. De Gruyter; 19. Edition, 458 p.
- Loch W (1981). Triebe und Objekte – Bemerkungen zu den Ursprüngen der emotionalen Objektwelt. Jahrb Psychoanal 12:54–82.
- Meltzer, D. (2018). *The Psychoanalytical Process*. Phoenix Publishing House, 144 p.
- Symington, Joan & Symington, Neville (1996). *The Clinical Thinking of Wilfred Bion*. Routledge, p. 198.
- Ferro, A. (1996), Nella stanza d'analisi. Emozioni, racconti, trasformazioni, *Psicologia clinica e psicoterapia* (Vol. 89), Raffaello Cortina Editore, p. 228.

Анотація. Стаття розпочинається із розмірковувань автора над бажанням людини перебувати в ідеальних об'єктних стосунках, у яких вона буде захищена від фрустрацій та у яких усі інфантильні бажання будуть реалізовані – спокусою, що може бути запропонована лише дияволом. Проте того, хто погодився б на таку угоду, чекатиме невідворотне розчарування: у часовому континуумі відчуття задоволення за відсутності фрустрації досягнути (ба більше, продовжувати) неможливо, лише, як вказує автор, якщо час у момент задоволення зупиниться. Через згадану у статті угоду між Фаустом і Мефистофелем читача наче наштовхують на те, що у якійсь мірі обирати такий «ідеальний стосунок» – відмова від Себе: через плін часу внутрішні об'єкти набувають змін, а разом із ними і Селф – а лише відтак можливий ріст і розвиток особистості. Автор надає теоретичне обґрунтування своїм міркуванням, звертаючись до робіт визнаних психоаналітиків Роберта Хіншелвуда, Вольфганга Льюха, Ютті Гутвінські-Йегглі. В основній частині автор наводить три випадки з власної аналітичної практики, що їм передують епіграфи із знаних літературних джерел (Блейк, Шекспір, Кітс). Надзвичайно цікавим прийомом з боку автора є те, що подані приклади відтворені за «законами часу»: усе, що має початок, має і кінець, і терапевтичний процес не є винятком. Занурюючись у відтворені уривки сесій, ми маємо нагоду спостерігати, як тим чи іншим чином змінювалося сприйняття часу особистістю, що переживає присутність (чи відсутність) об'єкта; як особистість, прийнявши сепаратне існування об'єкта та разом із тим здобувши «почуття часу», отримала нагоду стати самобутньою і здатною до символічного мислення, як відчував час сам аналітик. Автор резюмує кожен із наданих уривків, звертаючись до співзвучних до його думок праць відомих аналітиків, таких як Уїлфред Біон, Рональд Бріттон, Дональд Мельцер. Наприкінці автор робить висновки про представлений життєвим досвідом нерозривний зв'язок між характером переживання часу та трансформацією внутрішніх об'єктів, замислюючись, зокрема, над тим, яким може бути різний досвід психічних змін залежно від готовності людини дозволити їх.

Ключові слова: внутрішній об'єкт, психоаналіз, об'єктні стосунки, переживання часу, час.

Abstract. The article begins with the author's reflections on a person's desire to be in an ideal object relationship, in which he will be protected from frustrations and in which all infantile desires will be realized - a temptation that can only be offered by the devil. However, the one who would agree to such an agreement will face inevitable disappointment: in the time continuum, the feeling of satisfaction in the absence of frustration cannot be achieved (and even more so, continued), only, as the author points out, if time stops at the moment of satisfaction. Due to the agreement between Faust and Mephistopheles mentioned in the article, the reader seems to be led to the fact that, to some extent, choosing such an "ideal relationship" is a rejection of the Self: over time, internal objects acquire changes, and along with them, the Self - and only then personal growth and development is possible. The author provides a theoretical basis for his reasoning, referring to the works of recognized psychoanalysts Robert Hinshelwood, Wolfgang Löch, and Jutta Gutwinski-Jeggli. In the main part, the author cites three cases from his analytical practice, preceded by epigraphs from well-known literary sources (Blake, Shakespeare, Keats). An extremely interesting technique on the part of the author is that the given examples are reproduced according to the "laws of time": everything that has a beginning has an end, and the therapeutic process is no exception. Plunging into the reproduced excerpts of the sessions, we have the opportunity to observe how the perception of time changed in one way or another by a person experiencing the presence (or absence) of an object; how a person, having accepted the separate existence of the object and at the same time acquired a "sense of time", got the opportunity to become original and capable of symbolic thinking; as the analyst himself felt the time. The author summarizes each of the given passages, referring to the works of well-known analysts, such as Wilfred Bion, Ronald Britton, and Donald Meltzer, who agree with his opinions. In the end, the author concludes the inextricable connection presented by life experience between the nature of experiencing time and the transformation of internal objects, thinking in particular about what different experiences of mental changes can be, depending on a person's willingness to allow them.

Key words: inner object, psychoanalysis, object relations, experience of time, time.

**«– СКІЛЬКИ ЦЕ ВІЧНО? – ІНОДІ ЛИШЕ ОДНА СЕКУНДА»:
МІРКУВАННЯ ПРО ЧАС ЯК ФАКТОР НЕСВІДОМОГО
Й ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ
У ТРАВМАТИЧНОМУ ДОСВІДІ СУБ'ЄКТА**

Олена Медведєва, Ph.D, сертифікований психоаналітик,
клінічний психолог, тренінговий аналітик
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

**“– HOW LONG IS FOREVER? – SOMETIMES ONLY ONE SECOND”:
THE MEASUREMENT OF TIME AS A FACTOR OF THE UNCONSCIOUS
AND FEATURES OF ITS TRANSFORMATION IN THE SUBJECT'S
TRAUMATIC EXPERIENCE**

Olena Medvedieva, Ph.D, certified psychoanalyst,
clinical psychologist, training analyst
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2808-7622>
olenamedvedieva@gmail.com

Вступ. Міркування щодо часу невідомого можна окреслити як міркування загалом про психоаналіз, оскільки саме З. Фройд (Фройд, 2019) відкрив, що започаткований ним метод не знає хронологічного виміру. Травматичний досвід пацієнта може бути тривалим, але значення його певною мірою щезло, стало витисненим у момент появи. Отже, саме це спостереження і стало відкриттям під час аналізу істеричного суб'єкта, бо той страждає від спогадів, коли «пізно» чи «рано» підтримується особливими відносинами з часом. Це «ще ні» або «надто пізно» підтримує «недостатність» його задоволення. Фройд перший усвідомив, що можна ціле життя бути в'язнем досвіду, значення якого повністю вислизнуло на момент його появи. У всякому разі це те, що істеричний симптом виявив на початку психоаналізу: насолода буде завжди неспроможною, і несвідоме не знає хронологічного виміру часу. Йдеться про забуття першої травми, яка ще «рано», оскільки вона створює діру, отвір, розрив, спотикання, невдачу пам'яті, але це

не все. Насправді досвід конститується як травма тоді, коли «пізно», тобто відбувається ретроактивний вплив наступної. Проте суб'єкт на травму скаржиться в теперішньому часі, й актуальний симптом наче створює хроніку травми, але без виміру часу. Утворюється цікава структура часу психічного поля, коли реальна нестача з'єднується з мовленням, створюючи ефект в уявному, і, як частина «Я», зупиняє суб'єкта. Отже, час не є зворотньою дією майбутнього на минуле, швидше це проєкція минулого на майбутнє. А несвідоме вірне власному мовленню й логіці, і загалом воно не є резервуаром диких прагнень і спрямувань, які має завоювати «Я», а місце, у якому говорить істина. Наче з мільярдів ниток сплітається час для кожного, формуючи суб'єктивне полотно, вишиваючи на ньому історію потягів, симптомів, захистів, фантазмів. Час для суб'єкта чи летить, як трасуючий снаряд, чи завмирає, як бронзова статуя, чи тягнеться, наче гумка...

Осмилення питань виміру часу може дати обґрунтування психоаналізу і як дискурсу.

У 1953 році у Римській промові (Lacan, 1966) Ж. Лакан сказав: «Дати наукове обґрунтування своєї теорії та практики психоаналізу може лише шляхом адекватної формалізації істотних вимірів свого досвіду, до яких поруч з історичною теорією символу ставляться інтерсуб'єктивна логіка і темпоральність суб'єкта». Лакан, розгортаючи міркування про час, вважає, що від причини до наслідків утворюється з'явлення, щіл risks між означником і означуваним, тому несвідоме являється нелінійно, непослідовно. «Несвідоме структуровано подібно до мовлення», вважав Жак Лакан (Lacan, 1966). Мовлення суб'єкта, який переживає травми війни, особливе в плані осмислення часу. Розлом у часі, з якого не вдається вийти, часто тривало зберігає мовчання. Мовчання може передувати голос чи крик. А ще раніш – тиша. Скоріш є повторення – крику, голосу, слів, речень, але це ще не мовлення. Аналізантами, які пережили втрати і з якими відбулося реальне зіткнення зі смертю, важко говорити про минуле, бо вони наче замкнені в цій сьогоденній тиші, яка дзвенить і пульсує, бо ніби вони існують і не існують, час для них зупинився, коли стала війна. Інколи буває слабкий імпульс, а частіше – параліч мислення і здатності асоціювати. Між аналітиком й аналізантом, який застигає в сьогоденній травмогенній стагнації, у безкінечному повторенні актуальної травми, має все ж щось відбутися, щоб не лише час сесій став рухливим, а й час суб'єктивний.

Мета статті – спираючись на дослідження класиків, сучасних психоаналітиків і власну клінічну практику, розглянути питання часу несвідомого й особливості його трансформації у травматичному досвіді суб'єкта.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій щодо осмислення теми часу в психоаналізі, зокрема зв'язку з несвідомими процесами та досвідом суб'єкта, як він проявляється у клінічній практиці під час актуальних травм, звичайно, спирається й на дослідження в області філософії, герменевтики, феноменології, культурології, літератури й мистецтва. Психоаналіз загалом потребує часу, оскільки в ньому є і певна невизначеність, і тривала невимовність. Gérard Pommier (Pommier, 2004) вважає, що людський час – це час спокути провини,

і щоб заговорити, треба насмілитися сказати: я... Пом'є вважає, що у психоаналізі є потужне майбутнє, якщо цей метод визначиться зі своїм місцем у новій конфігурації суспільства, поверне свою велику цивілізаційну місію. Теорій психоаналізу багато, але практика лише одна – мовлення, яке дає змогу аналітику почути несвідомі прояви, тобто внутрішню поезію людського існування. Цим унікальний психоаналіз, і він має і оновити теорію, і знайти унікальні для кожного суб'єкта клінічні підходи.

Деякі сучасні французькі психоаналітики, як-от Christian Fierens (2012), Dominique Scarfone (2013), Silvia Lippi (2016, 2023), Isabelle Garniron, Pierrick Brient (2023), Jean-Gérard Bursztein (2017), Clotilde Leguil (2018), Jacques Andre (2013), Grosz E. (2002), міркуючи про час і несвідоме, спираються на дослідницький шлях у цьому питанні, починаючи з античності й до сьогодення, яке надає нам нові виклики у зв'язку зі змінами місця суб'єкта щодо дискурсу, його відповіді йому і загалом глобальними змінами у світі, переживання травм у тому числі.

Приміром, Jean-Gérard Bursztein у книзі *L'inconscient, son espace-temps. Aristote, Lacan, Poincaré* (Bursztein, 2017) говорить, що різниця між сьогоденням повторення та моментами поза часом нагадує ту, яку ще поставив Арістотель. Власне в тому, що повторення слідів минулого індукує безперервність сьогодення, яке ніколи не перестає бути. Ця психоаналітична інтерпретація Арістотеля, вважає Жан-Жерар, дає змогу нам зрозуміти, що завдяки функції межі момент більше не належить часу. Тому з психоаналітичної точки зору потрібно розуміти, що моменти поза часом вписані як подорож між двома означниками на символічній межі топологічної зони об'єкта(а). Автор говорить, що, «безумовно, проблема часу у Фрейда залишається питанням, пов'язаним як із статусом часу, так і з його модальностями, приміром тимчасовістю, що переживається як тривалість, і позачасовістю. Характер часу артикульований із вторинними процесами свідомості, які подані на кшталт діахронічного часу стосовно структури дискурсу, що тримає свідомість. Починаючи з проблеми сновидіння та питання

про його фігурабельність, Фройд бачить, що структура несвідомого є як прогредієнтною, так і регредієнтною. Хоча він не схематизує цей пункт, проте постулює ідею суб'єктивного простору структури, що робить можливим появу сновидінь. Тому припускає, що звичайне діакронічне мислення часу стосується структури свідомого дискурсу». Жан-Жерар вбачає у лаканівському психоаналізі підхід до діакронії як до модальностей існування означника, розташованого в Уявному чи Символічному. Для Фройда розвиток його теоретичної концепції зобов'язує диференціювати рівень вторинного процесу, який виникає внаслідок логіки заміни між репрезентаціями слів, елементами мережі означення і потягами. Про це міркує й Dominique Scarfone у статті *Brève étude sur la perception, l'inconscient et le temps* (Scarfone, 2013).

Silvia Lippi у статті *Les deux temps de L'inconscient* (Lippi, 2016, 2023) робить ще одну спробу сформулювати поняття несвідоме і час як це виявляється потрібним, коли ми відходимо від гіпотези Фройда про просторове несвідоме, щоб розглядати несвідоме як Реальне відповідно до теорії Лакана. За Фройдом, несвідоме належить до порядку пам'яті, забування, і воно не знає часу, і якщо сфера свідомого повністю захоплена тимчасовим виміром, несвідоме вислизає. Сільвіа аналізує концепцію Фройда про сновидіння, де тимчасовість виражається простором іншої сцени і будь-яка форма хронології скасована. Отже, якщо слідувати Фройд, лікування мало б завдання виявити несвідомі процеси, змусивши їх перейти з виміру поза часом до тимчасовості, специфічної для суб'єкта, тимчасовості, яка артикульована мовою. Але він далі не йде у своїх міркуваннях. На думку Ліппі, саме Лакан указує на час, який має суттєву спорідненість з несвідомим. Вона наводить приклади з його різних виступів, як-то *Le temps logique ou l'assertion de certitude anticipée* («Логічний час або твердження передбачуваної визначеності») (Lacan, 1966), де Лакан стверджує, що хронологічний час здебільшого підринається логікою несвідомого, що виражає його власну тимчасовість. І кінець лікування, який проявляється певністю, завжди очікуваною, є рішенням суб'єкта, а не результатом рівня

майстерності психоаналітика, оскільки психоаналіз не «допоміжна» професія, бо тоді б наші аналізанти перетворилися на клієнтів. Кінець лікування стає часом, коли напруга змінюється на тенденцію діяти. Тобто час прискорюється, перетворюється на дію завдяки рішучому бажанню суб'єкта, який досягає безповоротної точки кінця аналізу. Сільвіа запитується темою насолоди в несвідомому й часі та наводить приклад з власної практики, міркуючи про пацієнта, який хотів бути художником, але не міг малювати. Аналіткиня вважає, що проблема була не в малюванні як об'єкті гальмування: у центрі питання для юнака був час. Він перебував у глухому куті вісім років і у намаганні відновити втрачений час піддався бажанню малювати. Проте продовжував втрачати час, не міг його повернути й насолоджувався цією неможливістю. Тобто блокування в акті відповідає фіксації на часі, звичайно, вельми приємній фіксації. Ліппі міркує про насолоду травмою у часі, аналізуючи лаканівський семінар *Encore* (Lacan, 1975) і *Radiophonie* (Lacan, 1970), а також підходить до міркування про час у колег-психоаналітиків Colette Soler і Jacques-Alain Miller, які говорять про зв'язок несвідомого з подією, вписаною в схеми часу (для Міллера), і подією висловлювання суб'єкта (для Солер), яка вказує на розрив між двома різними концепціями несвідомого: несвідомим бажанням і несвідомим знанням. Тому лаканівський щіл, зяяння, розріз пов'язані саме із цими концепціями: несвідоме бажання, згідно з Фройдом, незнищенне та незмінне, інше ім'я якого фантазія або навіть психічна реальність; несвідоме знання ж працює для насолоди, у цьому сенсі знання, яким насолоджуються, впливає на тіло. Лакан так і говорив, що немає іншої насолоди, крім насолоди тіла (Lacan, 1975). У несвідомому знанні мова створює не значення, а тіло, що приносить задоволення, яке Лакан називає *lalangue*. Цим неологізмом Лакан вказує на місце в несвідомому, де панує насолода. Тож інакше кажучи, лаланг – це ідіома, насичена афектом. Означники не утворюють ланцюга в лаланзі. Означник стає знаком, об'єктом, отже, отримує насолоду. Лакан змінює перспективу своєї концепції несвідомого, яке з місця лінгвістичних опе-

рацій перетворюється на буття насолоди: використання мови є використанням насолоди. Тоді, підсумовує Ліппі, з лаканівським терміном *parlêtre* поняття «суб'єкт бажання», «суб'єкт несвідомого» відходять на другий план, і ми можемо розглядати несвідоме, не обов'язково пов'язуючи з ним термін суб'єкт. Бо знання, яким суб'єкт насолоджуються, але не шукає істини, не виводить його з травми, тому що важлива насолода, яка підтримується мовою. І тоді психоаналітик теж має щось важливе сказати.

Christian Fierens (Fierens, 2012) впевнений, що ми не маємо прямого сприйняття часу. У нас немає підстав стверджувати про існування часу самого по собі, незалежно від нашої свідомості. Без усвідомлення немає часу. «У несвідомому стані чи несвідомому стані часу просто не існує. Несвідоме і час виявляються принципово суперечливими: якщо є несвідоме, то немає часу; а якщо є час, то є і свідомість. Якби йшлося про усвідомлення несвідомого, психоаналіз справді видавався б суперечливим, і це займе нескінченну кількість часу, тому що буде просто питання реалізації утопії. Ми побачимо, як, починаючи з Лакана, психоаналіз більше не можна розуміти як усвідомлення несвідомого». Крістіан також вважає, що психоаналіз – це «не аналіз несвідомого, використання божественного авторитету, щоб бачити, розкривати знання про структуру. Це досвід катастрофи, це подія, яка передбачає час, щоб розуміти заново, тобто не зрозуміти. Йдеться про дуже чітке протиставлення, з одного боку, несвідомому як позачасовому екземпляру, нерухомій структурі, яка має все знати і все визначає, а з іншого боку, психоаналізу як часу події, катастрофи, де нічого не можна визначити і де все повинно бути відображене в мінімальній неоднозначності подорожі туди й назад між так званим інтер'єром і так званим екстер'єром». Лакан, слідом за Фройдом, на думку Крістіана, визнав цей процес аналізу спрямованою параноєю: те, що я дозволяю піднятися з глибини моїх імпульсів, я позичаю аналітику, який позичає себе цьому, що не обходиться без спричинення потрясінь, подій, катастроф. Тому аналітик повинен знати, як орієнтуватися в ньому, знати, що він робить,

тобто не розуміти позачасовість несвідомого в його вічній і визначальній структурі, але бути здатним ініціювати рефлексивний час, щоб спробувати розуміти структуру потрясіння, структуру події, структуру як зміну. Як можливий цей перехід від моменту бачення до моменту розуміння? Психоаналітик вважає, що це можливо лише тоді, коли настане момент для завершення. А момент для завершення – це не кінець часу для розуміння, це його душа. Йдеться не про те, щоб закрити проблему статичним рішенням, яке скасує питання. Момент завершення – це момент сили, руху і навіть примусу. «Цей момент складається з різниці між тим, що ми можемо побачити у суб'єкта, і тим, що ми можемо лише відобразити з часом, щоб зрозуміти. Рефлексія ніколи не замінить бачення, уявне знання ніколи не зможе побачити те, що воно може лише припускати».

Психоаналітики Constance Eliçabe-Broca і Brigitte Broca є упорядниками збірки психоаналітичних текстів у книзі *Le temps dans l'inconscient et dans la psychanalyse* (Broca, 2016). Разом із колегами міркують щодо часу в психоаналізі й піднімають питання про те, чому ця тема стала предметом запеклих дискусій і розбіжностей у психоаналітичних асоціаціях щодо тривалості лікування або методів і підходів. Психоаналітичне лікування вимагає часу, проте скільки? Психоаналітична сесія має тривати, проте скільки? Недарма одна з останніх статей Фрейда має назву «Скінченний аналіз і нескінченний». Приміром, досі тривожить психоаналітиків питання тривалості сесії, яке до речі принесло Жаку Лакану блискавичну знахідку в 1960-х роках, коли він став використовувати так званий перерваний сеанс для подолання деякими аналізантами травматичної стагнації. Деякі випадки описані біографами Лакана. Аналітики говорять про користь його винаходу, коли в цьому є потреба: перервати безкінечне повторювання насолоди. Психоаналітики ж, як відомо, не очікують нічого, крім несподіваного. Несвідоме насправду «ігнорує час» у сенсі тривалості: для нього час – це час повторення, те, що наполягає на тому, щоб бути почутим. І ми маємо його почути. Спираючись на логіку часу, запропоновану Лаканом (момент

бачення, час розуміння, момент завершення), ми маємо пам'ятати, що час в аналізі все ж таки нескінченне поняття, як і поняття несвідомого. Лаканівську концепцію часу можемо порівняти з грецькою міфологією, де час має спільне зі смертю, а стріла часу, яку як символ використовують вчені, щоб натякати на незворотність буття, нагадує про стріли, які Ерос, бог кохання, кидає в тих, у кого хоче викликати любов і бажання. Психопаналітик теж намагається провести поняття часу через поняття кохання і смерті. Бо що ми аналізуємо? Реальне лише. Те, що неможливо пізнати достеменно, і народження, і смерть, і тіло. Хіба не кажуть, що в момент нашої смерті ми сприймаємо все своє життя, наче мить? Час того, хто чекає, схожий на нескінченну нитку, тоді як є інший час, який ми не бачимо, коли він минає, і це суб'єктивний час. А ще є час несвідомого, яке саме й ігнорує час. Тоді травма, яка перебуває в несвідомому, не датована, так само й наслідки травми проявляються тоді, коли ми їх найменше очікуємо, навіть якщо тривога часто сповіщає про їх появу. Тому це час несподіваного, який занурує суб'єкта в травматичне переживання. Приміром, смерті.

Несвідоме і психічна темпоральність. Досвід переживання часу в психопаналітичному кадрі унікальний. На відміну від хронологічного імперативу свідомого, несвідомі психічні процеси відбуваються поза часом. Час у психопаналізі загалом не тече, але спливає, а минуле геть зовсім не минає, воно триває і триває. Несвідоме ігнорує час, але саме через «Я» час народжується. Психопаналітичний процес дає аналізанту нагоду пережити досвід нових сприйняття часу. Не стільки для того, щоб начебто «переписати» особисту історію, зробити з неї своєрідний власне-буттєвий каталог, а щоб реінтерпретувати її, знаходячи безперервність свого існування. Різноманітні підходи психопаналітиків до міркування про темпоральність забезпечують більш уважне й продуктивне осмислення питання, як психопаналіз сприяє психічним змінам суб'єкта, що вписаний у дискурс, бо психопаналітик наче свідок, протоколіст цього дискурсу.

1915 року в роботі «Несвідоме» (Freud, 1915) Фройд пише: «Процеси системи несві-

домого перебувають поза часом, де вони ставляться до часу, змінюються згодом та ігнорують його перебіг». Те, що несвідоме позачасове, є істиною Фрейда, яка актуалізує доволі сильну його гіпотезу: травма та несвідоме настільки близькі одне до одного, що майже стають синонімами. Тоді час травми підкоряється двом часовим скануванням: події та її реактивації. Але пізніше він значно змінив теорію травми: фантазія також має травматичну силу, яка може бути знову активована поточною подією. Тимчасовість несвідомого розвивається в основному в пульсаціях, це час відкриття та закриття несвідомого. Цей процес виправдовує те, що більша частина аналітичної роботи відбувається між сеансами. Фройд зрозумів, що смерть і сексуальність є двома неможливими репрезентаціями для суб'єкта, який не може використовувати значущі посилення, щоб пролити на них світло. Щоразу, коли суб'єкту доводиться із цим стикатися, він повинен впоратись із цим.

«Вузол, який зав'язується між часом, що властивий симптому, фантазму й потягу, і становить «тканину» суб'єкта, має спротив проти швидкого усунення симптому, як того вимагає епоха. Не треба бігти, треба бути просто вчасно. Своєчасно щодо свого бажання. Це те, що обіцяє психопаналіз», – пише Rose-Paule Vinciguerra у книзі *Femmes lacaniennes* (Préface de Éric Laurent) (Vinciguerra, 2014). Час створює симптом у нерухомості, уповільненні або прискоренні часу, що проживається, виявляючи невротичну різноманітність кожного. Можна сміливо сказати, що немає ні часу, який апіорі враховує можливий досвід, ні часу, що встановлений свідомістю суб'єкта в хронологічній тривалості. Фройд спочатку осмислював час як «матеріальний» причинний зв'язок, який не залежить від діяхронії, тобто принцип порядку, який здатний враховувати як усвідомленість часу суб'єктом, так і його порушення. Роуз-Пол Вінсігерра посилюється на зв'язок часу, який Фройд розробляв у «Листах до Фліса», у теорії психічного апарату, яку він задумував як накладання шарів, де матеріал присутній у вигляді слідів, і час від часу піддається «переупорядкуванню» і «змінам у записі». Тобто спочатку є запис слідів сприй-

няття, що здійснюється відповідно до асоціації одночасності. Час, властивий Іншому, який він дає почути, пов'язується тут із часом суб'єкта, який бачить, конституюючи фантазм, який у будь-якому разі трансформує спогад у безособову схему, що визначає суб'єкта. Ця темпоральність Іншого виявляється також у «суперечливій одночасності» щодо фантазматичної бісексуальності істерика. Ця двоїстість відповідає за характер повноти, прекрасної цілісності, що є метою істеричного фантазму. Фантазматичне уявлення, у якому істеричний суб'єкт не може себе визнати, проживається як атемпоральний образ і «з преривством до хронології».

Лакан у статті *L'Instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud* (Lacan, 1966) переформулює це як «синхронне існування означника», у якому минуле, сьогодення та майбутнє однорідні. Потім слідує несвідомий запис, що здійснюється згідно з принципом причинного зв'язку і передувє запису згідно з словесними уявленнями, що з'являється тільки в післядії. *Nachträglich* відсилає тут до психічної та тимчасової перервності. Звертаючись до філософської традиції про причинний зв'язок, Лакан висловлює її таким чином: від причини до слідства тягнеться зяяння. Це зяяння – зяяння ризику між означником і означеним. Інакше кажучи, означник є причиною означеного. Отже, вписаний несвідомий текст не розгортається лінійно як сенс у порядку передсвідомого-свідомого, він також сам по собі не вписаний як сенс, що робило б психоаналіз герменевтикою, яка має на меті розгортання послідовних значень. Те, що проживалося як послідовність, записується лише як одночасність, і несвідоме робить перервність не причиною, а наслідком. Згадаймо тут теорію дискурсів Лакана (Швед, 2018). Ми знаємо, що дискурс істерика утворюється за допомогою обертання на одну чверть дискурсу володаря, однак у зворотному напрямі. Це не просто те, що «вимовляється істериком», а певний вид суспільного зв'язку, у який може бути вписаний будь-який суб'єкт. І домінує тут розколотий суб'єкт, симптом. Цей дискурс вказує у напрямку знання. Тоді психоаналіз передбачає, що психоаналітик наче істеризує дискурс аналізанта. А дискурс аналітика утворюється обертанням на одну чверть дискурсу істерика

і позицію дівця, яка власне і є позицією психоаналітика під час терапії, займає *objet petit a*. Тобто аналітик – причина бажання аналізанта. До того ж цей дискурс є оберненим варіантом дискурсу володаря, і, що важливо, саме це підкреслює те, що для Лакана психоаналіз стає субверсивною практикою, яка підриває будь-які спроби домінування та підкорення. Тобто – на все свій час.

То що ж слід розуміти під феноменом «психічна темпоральність»? Певно, спосіб, яким суб'єктивні психічні процеси створюють власне управління часом, а також мають його відчуття, використовуючи при цьому три можливості: регресію, фіксацію й очікування. А також розуміння законів часу, що працюють за межами свідомості, є ключовим у психоаналітичному процесі та дає нам концептуальну структуру несвідомої психічної темпоральності.

Поява переживань під час сесій дає змогу суб'єкту за допомогою побудови нового несвідомого асоціативного ряду надавати нового значення ланцюгу минулих переживань. А наполегливість позачасового несвідомого визначає шляхи конституції хронологічного часу. Ми бачимо, як психоаналітичний фрейм стає місцем для внутрішніх трансформацій аналізанта і для зовнішніх, тобто для подій трансферентного поля. Реальний простір, у якому здійснюються спільні зусилля аналітика й аналізанта, власне і надає можливість для просторово-часових репрезентацій, оскільки психіка має протяжність, хоч і не відає про це. А ще психоаналіз надає нам знання про те, що час не минає. У дослідженні *Ce temps qui ne passe pas* Jean-Bertrand Lefèvre-Pontalis (Pontalis, 1997) стверджує, що психоаналіз дійсно не має свого часу. Він не з іншого часу, але з іншого часу. Він анахронічний, наче невчасний, і має бути геть байдужим до духу часу. Проте все ж таки він має особливе відношення до часу. І це уявлення про інакший час спростовує всі наші уявлення про час.

Дезорієнтовані в часі. У психоаналізі час не сприймається як щось дане. Натомість його можна представити як особливий стан психіки, що створюється у взаєминах з іншим переживанням, бо ми обробляємо та реорганізуємо переживання, здобуті в часі. Аналізанти із подивом чи навіть сумом, а буває, і з агре-

сією виявляє порушення порядку часу. На сесії він наче дезорієнтований у часі, оскільки те, що відбувається з ним, виходить за межі розуміння логіки послідовності подій і призводить до розлому в часі. Тож це або шалене прискорення, наче в космічному кораблі, який рухається на орбіту не зрозуміло якої планети, або несподіваний інсайт з минулого, на кшталт старої вицвілої світлини чи мотлоху з бабиної скрині. Тобто переміщення в просторі й часі під час вільних асоціацій наче як телепортація, але момент сьогодення під час сесії більш заряджений афектом, бо аналізанти говорять про минуле, проте промовляють тут і зараз. Це одночасно і втрата, і знахідка, і психоаналітична подія, яка рухає аналізанта. Нас цікавить час, що належить суб'єкту, і який нерозривно пов'язаний з його індивідуальним буттям. Саме цей час може бути розірвано подією, яка відкриває істину, що лежить в основі буття будь-якого суб'єкта.

У статті *L'inconscient et le temps* Christian Fierens говорить: «Щоб була, власне кажучи, подія, вона повинна звучати по всій споруді; те, що здавалося зовнішнім, виринається всередину, це ми називаємо травмою, те, що здавалося внутрішнім, виринається назовні, це те, що ми називаємо вибухом афекту. І одне без іншого не проходить: немає травми без вибуху афектів, немає вибуху афекту без травми. Є прохід зсередини назовні і навпаки, як у цих односторонніх поверхонь» (стрічка Мебіуса, хрестовина або пляшка Кляйна). «Безперервність, – говорить Крістіан, – передбачає рух запиту: я можу ідентифікувати внутрішнє чи зовнішнє положення лише шляхом переходу вперед і назад від внутрішнього до зовнішнього і навпаки. Цей рух вперед і назад є не що інше, як рефлексія, це не що інше, як рефлексивне судження, яке замінило визначальне судження, яке застаріло. Більше немає способу чіплятися за конкретні принципи, основи, які просто необхідно застосовувати. Структура порушена, катастрофічна, принципи більше не діють. Треба щось інше».

Травма вимовна і невимовна. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну психоаналітичний фрейм отримав інші конотації часу. Приміром, аналізанти говорили: «Мені хочеться вбити час, бо він стає нестерп-

ним від початку війни», «Час зупинився для мене від 24 лютого», «Я не пам'ятаю, що було протягом року, наче біла пляма», «Час став якимось гомогенним», «Мої дні й години стали одноманітними, як близнюки, в них більше немає подій, емоцій, я не відчуваю плину часу», «Коли загинув мій чоловік, час помер, його більше немає», «Два роки майже минуло, а я ще там, на початку війни», «Коли ми емігрували, час став як гумовий, бо ми не там і не тут», «Я відчуваю провину перед моїми близькими, для мене час тепер неважливий, думати про майбутнє зможу тоді, коли ми помстимося ворогу», «Я не можу думати про майбутнє – у мене його немає, бо все зруйноване, і я теж», «Я відчуваю час як гумку, яка розтягується і повертається назад»...

Те, про що мовлять аналізанти, дуже подібне до потрапляння суб'єкта в розломи часу, або «тимчасові щілини» – поняття, яке ввела Ханна Арендт (Arendt, 1955, 1965), коли люди відчувають не інсайт, не дивуються згадці, а перебувають у стані психічної стагнації чи потрапляють у психічний глухий кут. Ця щілина між минулим, теперішнім і майбутнім є проміжком в історичному часі, часовий інтервал, який повністю визначається тим, чого вже немає, і тим, чого ще немає. У такі моменти історичний час завмирає. Суб'єктивний час теж не має змоги ставати рухливим і продуктивним. Час наче застиг, втратив своє значення. І тому відчуття «безчасовості» у людей, що пережили чи переживають травму війни, якраз говорить про тимчасову неможливість її позбутися, і вона циклічно повторюється і повторюється щосесії, її важко вимовити.

У I Семінарі «Роботи Фрейда у техніці психоаналізу» (Lacan, 1975) Лакан говорить про функцію часу в реалізації людського буття, розрізняючи вимір минулого та історії: «Історія не є минулим. Історія є минулим лише настільки, наскільки минуле історично сучасне тому, що було пережите в минулому». Тобто історизація минулого розглядається як суть та основа аналізу. Аналізанти – це пердусім суб'єкти історії, а «основою аналізу, особливим властивим йому виміром стає реінтеграція суб'єктом власної історії до її останніх відчутних кордонів, тобто до деякого виміру,

що набагато виходить поза межі індивідуальні» (Lacan, 1975). Історизація минулого та переписування історії розглядаються як необхідні складові аналітичного процесу.

Зрозуміло, що терапія спрямована тоді на те, щоб у психоаналітичному підході аналізанти змогли усвідомити себе не відсутніми, завмерлими, відстороненими, виключеними, а свідками історичних подій, намагаючись виявити в теперішньому присутність минулого. Так, через болісний досвід, поступово знаходити частини своєї душі, залишені в минулому, і мислити в бік майбутнього. Бо загалом, соціальні трагедії – тривалі, минулі чи недавнього походження – будуть ще довго бовваніти яскравими спалахами спогадів, сірими плямами гальмувань, чорними дірами втрат, прозорими завмираннями з різними ритмами, залишаючи неминучі сліди в індивідуальній історії.

Цікаво, Лакан у тому ж I Семінарі говорить, що травматичне значення злому в уявному «зовсім не обов'язково мало піти відразу ж за подією». І тоді можемо помислити, що травматичні події належать до невитисненого несвідомого, тобто до відбитка, що «не був інтегрований у вербалізовану систему суб'єкта, взагалі не досяг вербалізації, і навіть значення», говорить Лакан. Такі події згодом «заявлять про себе в міру входу суб'єкта в дедалі більше організований символічний світ». Тобто зможуть стати вимовними. Для Лакана важливий той аспект, що час говорить, час, за допомогою якого ми чуємо голос реального, яке «через реальне повторення продовжує повертатися, вискакуючи, втручаючись, відтворювати себе». Травма не є елементом, що означає і який передує симптому: вона є «незначним досвідом». Цей досвід конститується на основі ретроактивного впливу другої сцени на першу, конститууючи першу сцену як витиснену, виходячи із загального означника. Водночас як травматична сцена артикулюється «енігматичний означник», витиснений означник, симптом виробляє ефект метафоричного означення, поспіх синхронної перервності в теперішньому слідстві. Симптом наполягає, що він завжди актуальний, нехай його модуляції, заспокоєння, загострення вписуються в ати-

пову хронологію, тривалу чи перервну. Проте суб'єкт скаржиться в теперішньому часі. Актуальний симптом хронікує «віртуальний означник» травми, не створюючи загального виміру одного іншим. Суб'єкт може все життя бути прив'язаним до наслідків подій.

Повторення і травма. У Ніцше (Ніцше, 2019) є ідея «вічного повернення», як на безкінечному відрізку часу з кінцевим числом подій усе повторюється знову й знову до безкінечності. Ніцше підбиває підсумок своїх думок найбільш лаконічно, коли звертається до читача: «Все повернулось. Сіріус, і павук, і думки твої в цей момент, і ця остання з твоїх думок, що все повернеться». Найглибші людські переживання дійсно трапляються швидше стосовно часу: ми або хочемо, щоб щасливі моменти тривали вічно, або не віримо в конечність буття і хочемо, щоб життя не минало, чи думаємо, що не витримаємо більше ні секунди того болю, який з нами відбувається. Час може текти назад у повторенні й тоді стає дискретним, таким, що рветься, сповільнюється і прискорюється. Справжня мить затьмарюється завісою минулого. Але не тільки. Воно може затулятися очікуванням майбутнього, що лякає і лякає. Мить розширюється у вічність, вічність стягується в мить, сьогодення просвічує крізь тягар минулого, незжитого, неосмисленого, застиглого, болісного.

У страждання є вина, що належить до минулого, сором, що стосується сьогодення, і так зване попереднє занепокоєння, спрямоване у майбутнє. Вина стосується рішення, прийнятого та здійсненого в минулому, сором відчувається як втрата безпеки, розгубленість (куди сховатися, щоб переробити нестерпні відчуття?), а попереднє занепокоєння виявляється нав'язливим щодо вирішальних моментів майбутнього. Тоді що, глухий кут? Якщо Фройд дійшов висновку про обумовленість нав'язливого повторення потягом до смерті, то Лакана цікавить поняття повторення, прирізом, у психічному автоматизмі Клерамбо, і зв'язок повторення з потягом і переносом (Élisabeth Roudinesco, 2020). Бо потяги не належать ні несвідомому, ні людському часу, радше існують у наполегливому повторенні. Повторення виникає на місці відсутньої пам'яті. Якщо б травматична подія могла

належати лише минулому часу, вона перестала б повторюватися, але травма ніби випадає з тимчасової мережі й лише повернення в символічне дозволяє їй стати на своє місце. Проте для Лакана важливе не латання тимчасової дірки в символічному, навпаки, є сенс інколи певний час залишити травму несимволізованою, як зазор, через який здатне проникати щось важливе для суб'єкта, істинне. Тоді рухомий кордон буде безперервно відкривати свої території. Тобто наполягати і сприяти, щоб травматичний матеріал був промовлений якомога швидше, щоб аналізенту терміново стало легше – хибна ідея.

Коли психіка стикається з ризиком вітальної небезпеки, переживання часу змінюється. Війна показала, що під час актуальної травми збільшується тривалість суб'єктивного часу стосовно часу об'єктивного. Також травма пов'язана з неконтрольованістю стресу, а повторна травматизація призводить до активації механізму вивченої безпорадності, який, зі свого боку, активує безнадійність, викликає домінування думок про негативне сьогодення. Це сприяє закріпленню ролі жертви обставин і з приєднанням механізмів вторинної вигоди стає благодатним ґрунтом для розвитку невротичних депресій, хронічних розладів настрою, а в психоаналітичній рамці призводить до тривалого мовчання, афектів чи агресії. Час аналізу тоді не просто здається сповільненим, – він болісно тягнеться, і світ сприймається суб'єктом фатально незмінним. Домінує негативне нещодавнє минуле, а майбутнє здається порожнім; аналізанти говорять, що від власних дій чи аналітичної роботи нічого не залежить, бо неможливо вплинути на обставини, і відмовляються від змін як безрезультатних; паралельно відбувається масивне розчарування в собі, нездатність переосмислення травматичних спогадів і подій минулого, а майбутнє несе загрозу ще більших втрат.

Під час виступу на конференції Ecole Aide Psy у січні 2022 року французька психоаналітка Marie-Elisabeth Ruvilly (Ruvilly, 2022) зауважила, що ми підходимо до сьогодення на основі того, яким було наше минуле, і моделей, які воно дало змогу нам побудувати, тобто мається на увазі лінійність часу. А з іншого боку ми переосмислюємо минуле

або принаймні його частину, виходячи з того, чого вчить нас сьогодення, тобто можемо говорити про час як колообіг. Коли ми говоримо про травму суб'єкта, то мислимо її через це коло повторення. Вона залишається замороженою, зафіксованою, оскільки не може отримати значення, яке зробить буття суб'єкта інтегрованим, сприйнятливим до еволюції, і не допускає символізації. Тому воно має тенденцію повторюватися як є. Рувіллі вважає, що саме тривалі фіксації на травмах викликають психологічні та соматичні симптоми через виснаження частини нашої психіки у спробі приборкати повторення травматичного досвіду. Об'єкт тоді заморожує будь-який спосіб активації. І робота клініциста, на думку Рувіллі, полягає в тому, щоб допомогти пацієнту інтегрувати минуле в умовах достатньої безпеки, долаючи тиск повернення, поступово руйнуючи контрзари, які застосовує пацієнт, щоб уникнути повернення травми. Можна сказати, що час несвідомого – це колообіг часу, бо все, що не отримало відповідного психічного статусу, неминуче повертається.

Перерваний сеанс. Думки про травматичний суб'єктивний час змушують шукати методи й індивідуальні підходи у клінічній роботі. Крім створення в психоаналітичному фреймі умов для тривалого очікування спроможності аналізентом асоціювати, промовляти й синтезувати актуальні травми, знаходити зв'язки з травмами минулого, психоаналітичною технікою, яка стала спрацьовувати в цих умовах, став для перерваний сеанс. Його колись запропонував Жак Лакан, міркуючи про час сесії, і, як відомо, отримав шалений спротив і догану негнучких стереотипних психоаналітиків під час розколів у французькій психоаналітичній спільноті. Але згадка про цей метод стала мені в пригоді, коли в деяких аналізентів саме короткі сесії почали сприяти долаттю тривалої стагнації, розривів, розв'язці тривалого травматичного часу, який тягнувся наче у вічності, а вічно ж – це лише одна секунда.

Лакан не лише скоротив тривалість психоаналітичного сеансу, а й змінив уявлення про час як фактор розуміння мови несвідомого. У структурному психоаналізі психоана-

літик сам структурує час і готовий будь-якої миті перервати промову пацієнта, не даючи йому змоги зібратися з думками і не залишаючи часу для осмислення ситуації, що склалася. Ми сприяємо продовженню інсайтів, спогадів, які будуть неочікувано промовленими на наступних сесіях. Пацієнт тоді наче виявляється поза часом, тому що варто йому перейти до викладу чогось важливого, як психоаналітик перериває його, говорячи про те, що сеанс закінчено. Ж. Лакан вважав, що вільні асоціації мають місце не стільки в процесі самого психоаналітичного сеансу, скільки в проміжках між різними сеансами. Ми можемо розставляти так звані знаки пунктуації, як хвилини у годині, бо час сеансу не може не переживатися суб'єктом. Що означає пунктуація? Поставити неочікувану крапку краще, ми можемо сказати «досить» замість коми «давайте продовжимо завтра», яке розтягне насолоду суб'єкта «гумовим» часом для того, щоб насолодитись у стражданні. Тобто психоаналітик таки має щось важливе сказати. «Із самого початку психоаналіз запровадив підривну дію в дискурсі про жінок, – вважає Rose-Paule Vinciguerray, – там, де Фройд залишився без відповіді на загадку жінки, Лакан зробив наступний крок. Його підхід до жіночого питання, відкривши нові перспективи, також приніс несподіваний ефект: він змінив сам психоаналіз. Зокрема, він пролив унікальне світло на зупинки наприкінці лікування для оновлення підходу. Сьогодні ми більше не закінчуємо наш аналіз тим самим. Особливість самої дії психоаналітика була видозмінена... Які наслідки ці зміни мали для розповсюдження сучасних способів насолоди? У 21-му столітті живий психоаналіз не може тримати щільно закритою кришкою ці нові проблеми. Вони теж його».

Christian Fierens (Fierens, 2012) підтримує і розгортає ідею Лакана про зупинки чи скорочення часу сесій, вважаючи, що час можна розуміти як момент бачення, зокрема час як необхідна форма всіх відчуттів (внутрішніх і зовнішніх). Цей час зараховується лише як випадковість апарату нашого людського розуму, як час провідності в нервах і синапсах, як час реакції психічного апарату. У цьому сенсі ми можемо дозволити часу

йти, як треба; жодних подій не відбудеться, тільки факти. Але момент завершення вимагає іншого часу, часу події, катастрофи, часу зміни структури. Йдеться про те, щоб надати події масштабу як події, яка розхитує першу структуру. Подія – це перетворення структури в рух, який її руйнує. Тобто потрібно приділити час події, прискорити її хід. «Можна було подумати, що, маючи подію, доцільно було б проаналізувати її, максимально виміряти всі сторони. Це неможливо, подія відбувається там, де несвідоме не є визначальним. Саме ця принципова неможливість передбачає примус. Змушувати – пускати себе в гру, пускати власну силу, щоб відкрити двері, замок, прохід. Подія відбувається, коли несвідоме не є визначальним, але вимагає роботи, випадкового уточнення щодо позачасового несвідомого. Подія несвідомого завжди є нагнітанням позачасової структури несвідомого. Утворення несвідомого представляють себе не як інертні відкладення хімічної реакції, де несвідоме було б головним інгредієнтом; утворення несвідомого представляють себе як проблему для рефлексії, для рефлексивного судження. Але проблема не може бути вирішена у випадку нібито абсолютного знання. Немає гарантованих знань. Несвідоме перестає бути записаним як позачасове, яке визначало б усе творіння. Навпаки, це виглядає як розпад знання: це діра знання, яка пропонує роботу роздумів... Тому ми розуміємо терміновість прийняття рішення. Якщо я не вирішу сьогодні, то завтра я вже не зможу вирішити, тому що причин для того, щоб йти одним шляхом і протилежним, накопичиться настільки, що ситуація повністю закостеніла; ми втрачимо те саме, ідентичність сказаного».

Від минулого до нового досвіду. Психічна організація не перестає змінювати себе із часом. Наше інтуїтивне розуміння сьогодення як процесу між минулим і майбутнім, про це добре говорить А. Грін (Green, 2022), є ілюзорним. Ретроспективно наступна подія надає першій значення, яке існувало колись лише у стані віртуальності, поряд із цілим рядом інших можливостей. В аналізі суб'єкт не повертається в історичний стан минулого, а розвиває новий досвід. Щось із того, що вже було сказано в аналізі, може змінити

значення у світлі нового руху. Аналітичний сеанс тоді постає як лихоліття, що поєднує минуле, майбутнє і сьогодення. Постає на межі хронометрично відрахованого часу сесії і є зовнішнім, знеособленим, і внутрішнім, і разом суб'єктивно переживається часом. Тривалість і повторення – це сполучна взаємопроникнення минулого і сьогодення, за допомогою якого з'являється можливість вижити з минулим у теперішньому, і з теперішнім – у теперішньому. Аналіз рухається не від минулого до майбутнього, а навпаки; і повернення витисненого можна пояснити аж ніяк не з минулого, а з майбутнього. У процесі становлення психоаналітичного знання ніщо не зникає безвісти, і становлення психоаналітичного знання неможливо вкласти у вектор лінійного часу. Повернення, повтори – те, що створює особливу привабливість і багатозначність психоаналітичного дискурсу. Психоаналіз немислимий без тимчасового вектора, нелінійного. А психоаналітичне знання, побудоване по осі лінійного часу, лише згортається в крапку, втрачає свою глибину.

Від початку до кінця. Аналіз є кінцевим і нескінченним у кружлянні від безчасності до своєчасності. Це кружляння не є упорядкованим, швидше хаотичним. А. Грін (Green, 2022) міркував: «Несвідоме ігнорує час, але свідомість ігнорує, що несвідоме ігнорує час; воно не усвідомлює навіть, що видимий час це якісь жалюгідні крихти часу». До того ж існує напруга між часом суб'єкта та часом Іншого: між глибинними пластами психіки та часом соціуму, культури, стосунків між людьми. Грін порівнює це з печворком, плащем Арлекіна, зітканим із різнокольорових шматочків, наголошуючи, що зв'язки між ними не утворюються випадковим чином і тому можуть бути навіть важливішими, ніж самі собою мнесичні сліди. Пацієнт не знає, що саме він повторює і навіщо. «Єдина пам'ять – це потяг, який нескінченно ритмічно пульсує... потяг як мінімальний організатор сенсу та історії... бо аналізанти навіть не усвідомлюють повторів, йому кожен новий виток відчувається як найперший».

Час обнуляється, знову і знову починається спочатку. Стаття, підписана *Cet article, co-signé par Constance Eliçabe-Broca et Brigitte Broca (Sciences-Po Paris)* (Broca, 2016), була опублікована в мистецькому журналі *L'école des Filles* з нагоди виставки живопису під назвою *Quel Temps Fait -he*, яка відбулася в червні 2013 року в художній галереї Франсуази Лівінек, що розташована у Вельгоаті, Бретань. Цікаво, що крайній виставковий зал був під назвою «Час суєт». Організатори озвучили ідею так: «Найкращі речі колись закінчуються. Остання кімната виставки мала нагадувати нам про прогрес нашої власної тимчасовості, тоді як насправді все це вона поставила під сумнів... I anitas, присутні в численних живописних творах аж до 18-го століття, нагадують нам про ефемерну природу нашого життя тут, на землі, та про необхідність підготуватися до загробного життя. Таку ж роль відіграють, наприклад, пісочні годинники «Послів» Ганса Гольбейна. Вони втамовують зарозумілість героїв символічним відображенням часу, який невблаганно минає... Галерея суєт, представлена на цій виставці, захоплює: завдяки мультиплікаційному ефекту ми можемо зрозуміти, що від кінця неможливо втекти». Зрештою, мистецтво є стоп-кадром, і може тимчасово відірватися від часу. Тому воно приносить нам певну насолоду, миттєве полегшення від споглядання миті вічності.

«Не треба мене питати про вчора. Вчора була я, яка не я. Вчорашня я. А зараз я – сьогоднішня. Ось і дізнайтеся про сьогоднішню мене. Я із задоволенням розповім вам про ранкові пригоди», – говорить Аліса (Керролл, 2019). Об'єктивний час має універсум: вічний для світу, але кінцевий для нас. В аналітичному сеансі багато існує поза часом. Аналітик є охоронцем часу, він стежить за часом, поки аналізанти на кушетці намагаються надати динаміку своєму вічному несвідомому. В ідеалі, коли аналізанти дійшов згоди із заданим простором і часом, він їх несе із собою після завершення і сеансу, і аналізу. Вічність змінюється кінцем, бо це лише одна секунда.

Список літератури:

Фройд З. Історії хвороб. Дора. Шребер. Чоловік-щур / Зигмунд Фройд; пер. з нім. Романа Осадчука. Київ: Комубук, 2019. 344 с.

- Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки / З. Фройд; пер. Тарашук П. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 552 с.
- Жижек С. Як читати Лакана. Жижек С. / пер. з англ. Павла Шведа. Київ: Комубук, 2019.
- Керролл Л. Аліса в Дивокраї. Фоліо, 2019. 160 с.
- Ніцше Ф. Так мовив Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. Фоліо, 2019. 256 с.
- Рудинеско Е. і Бадью А. Жак Лакан: сучасність минулого. / пер. з фр. Павла Шведа. Київ : Комубук, 2020. ISBN 978-617-7438-25-9.
- Швед П. Слово на букву «д». Лакан і дискурс // Павло Швед. «З чого нам дозволено сміятись?» та інші есе. – Київ: Комубук, 2018, с. 136–147.
- Arendt, H. Men in Dark Times. Harcourt, Brace & World, Inc., New York. Page Copyright© 1955, 1965.
- Freud, S., 1915, L'inconscient, *Oeuvres complètes*, vol. XIII, Paris, PUF.
- Garniron I., Brient P. Le temps dans l'inconscient et dans la psychanalyse. École freudienne, ISSN 2609-8938. ISBN 2491494949, 9782491494940. MJW Édition, 2023, 177 p. / Éditeur: MJW Édition. Collection / Série Isabelle.
- Green, A. Time in Psychoanalysis. London: Free Associations Books. 2002.
- Grosz E. Jacques Lacan: A Feminist Introduction, New York, Routledge, 2002, 224 p.
- Lacan, J. Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse, *Écrits*, Paris, Seuil, 1966.
- Lacan, J. Le Séminaire Livre I, tome 1: Les Écrits techniques de Freud (1953–1954). Paris: Seuil, 1975. 320 p.
- Lacan, J. Le temps logique ou l'assertion de certitude anticipée. En J. Lacan, *Écrits* (pp. 197–214). Paris: Seuil, 1966.
- Lacan, J. Radiophonie. En J. Lacan, *Scilicet* 2/3 (pp. 55–99). Paris: Seuil. 1970.
- Lacan, J. Le séminaire, Livre XX, Encore. Paris: Seuil. 1975a.
- Lacan, J. Le séminaire, Livre XVII, L'envers de la psychanalyse. Paris: Seuil, 1991.
- Lacan J., L'Instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud, *Écrits*, Paris: Seuil, 1966, p. 493.
- Lacan J. *Écrits*, Paris, Le Seuil, 1966; réed. 1999. ISBN 2020380544.
- Leguil C. L'être et le genre. Homme/Femme après Lacan. Puf, Humensis, Paris, 2018. ISBN 978-2-13-080057-6 ISSN 0291-0489.
- Pommier, G., Qu'est-ce que le "réel" ? Essai psychanalytique. ISBN-13978-2749203409, ERES, 2004.
- Pontalis, J.-B. Ce temps qui ne passe pas, Paris: Gallimard, 1997.
- Andre J. та інші у книзі La sexualité féminine. Presses Universitaires de France. 2013. ISBN 978-2-13-060750-2.
- Vinciguerra R.-P. (Préface de Éric Laurent). Femmes lacaniennes. Broche. 2014. 240 p. ISBN 978-2-8156-0017-0.
- Lippi, S. Les deux temps de l'inconscient, <https://www.academia.edu/22562923>.
- Scarfone, D. Brève étude sur la perception, l'inconscient et le temps, <https://www.erudit.org/fr/revues/fili/2013-v22-n1-fili0730/1017344ar.pdf>.
- Fierens, C. L'inconscient et le temps, <https://www.cairn.info/revue-essaim-2012-2-page-139.htm>.
- Bursztein, J.-G. L'inconscient, son espace-temps. Aristote, Lacan, Poincaré, Hermann, 2017.
- Ruvilly M.-E. Le temps de la conscience n'est pas le temps de l'inconscient, <https://ecole-aidepsy.fr/blog/temps-conscience-pas-inconscient>.
- Elicabe-Broca, C. et Broca, B. Le temps du trauma, la temps de l'inconscient, <https://www.elicabe-broca-psy.com/articles/2016/6/6>.

Анотація. У статті авторка аналізує питання часу несвідомого й особливості його трансформації у травматичному досвіді суб'єкта, спираючись на дослідження класиків, сучасних психоаналітиків і власну клінічну практику. Міркуючи про час і несвідоме, маємо на меті осмислити нові виклики у зв'язку зі змінами місця суб'єкта щодо дискурсу й загалом глобальними змінами у світі, переживання травм у тому числі. Несвідоме і час виявляються принципово суперечливими: якщо є несвідоме, то немає часу; а якщо є час, то є і свідомість. Починаючи з Лакана, психоаналіз більше не можна розуміти як усвідомлення несвідомого, бо це досвід катастрофи, це подія, яка передбачає час, щоб зрозуміти заново власну історію. Клінічна практика під час війни, на яку спирається авторка, загалом перед спеціалістами поставила виклик: як почути того, для кого час зупинився, став гомогенним, тягнеться, стагнує чи обірвався? Як тепер ми маємо мислити історичний і суб'єктивний час? Скільки тоді має тривати психоаналітичне лікування і психоаналітична сесія, якщо несвідоме ігнорує час у сенсі тривалості: для нього час – це час повторення, те, що наполягає на тому, щоб бути почутим. І ми маємо його почути. Спираючись на логіку часу, запропоновану Лаканом, авторка наполягає на тому, що варто пам'ятати: час в аналізі все ж таки нескінченне поняття, як і поняття несвідомого. Є час

того, хто чекає, є інший час, який ми не бачимо, і це суб'єктивний час, і є час несвідомого, яке саме й ігнорує час. Тоді травма, яка перебуває в несвідомому, не датована, так само й наслідки травми проявляються тоді, коли ми їх найменше очікуємо, навіть якщо тривога часто сповіщає про їх появу. Тому це час чогось несподіваного, який занурює суб'єкта в травматичне переживання, приміром, смерті близьких під час війни. Поява переживань під час сесій дозволяє суб'єкту, асоціюючи, надавати нового значення ланцюгу минулих переживань, а наполегливість позачасового несвідомого визначає шляхи конституції хронологічного часу. Психоаналітична рамка тоді стає місцем для трансформацій аналізанта, як і реальний простір, у якому здійснюються спільні зусилля аналітика й аналізанта, які разом надають можливість появи просторово-часових репрезентацій, бо психіка має протяжність, хоч і не відає про це.

Ключові слова: психоаналіз, несвідоме, несвідоме знання, психічна травма, психічна темпоральність.

Abstract. In the article, the author analyzes the matter of the time of the unconscious and its transformation in the subject's traumatic experience, focusing on the research of the classics, modern French psychoanalysts, and her own clinical practice. Thinking about time and the unconscious, the author considers new challenges in how the subject's place changes in relation to the discourse (their response to it), and to global changes in the world in general, including the experience of trauma. The unconscious and time turn out to be fundamentally contradictory: if there is an unconscious, then there is no time, and if there is time, then there is consciousness. Since Lacan, psychoanalysis can no longer be understood as an awareness of the unconscious because it is an experience of catastrophe; it is an event where time helps to understand one's own history anew. Clinical practice during the war posed a challenge to specialists: how to hear someone for whom time has stopped, become homogeneous, drags on, stagnates, or breaks off? Psychoanalytic treatment takes time, but how much exactly? A psychoanalytic session should last, but for how long? The unconscious "ignores time" in the sense of "duration" – time exists only as a "repetition" that insists on being heard. And we have to hear it. Based on the logic of time proposed by Lacan (the moment of vision, the moment of understanding, the moment of completion), we must remember that in psychoanalysis, time is still an infinite concept, as is the concept of the unconscious. The time of the one who waits is like an endless thread, while there is another time that we do not see as it passes, and that is subjective time. There's also the time of the unconscious, which ignores time itself. In this case, the trauma that resides in the unconscious is undated, and the effects of the trauma manifest themselves when we least expect them, even if anxiety often notifies of their appearance. Therefore, it is the time of the unexpected, which plunges the subject into a traumatic experience. For example, death. Trauma and the unconscious are so close to each other that they almost become synonymous. The experiences that emerge during sessions allow the subject to give a new meaning to the chain of past experiences by building a new unconscious associative series. And the persistence of the timeless unconscious determines the ways of the constitution of the chronological time. The psychoanalytic frame becomes a place for both the internal transformations of the patient and for the external transformations of the transference field. The real space, in which the joint efforts of the analyst and the patient are carried out, actually provides an opportunity for spatio-temporal representations, because the psyche has an extension, although it is not aware of it.

Key words: psychoanalysis, unconscious, unconscious knowledge, psychic trauma, psychic temporality.

ЧАС ЯК «ЖИВИЙ» І «МЕРТВИЙ»: ВІД ПСИХІЧНОГО ЧАСОВІДЧУТТЯ ДО ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЇ ЧАСУ ТА ПРАКТИК АНТИ-ЕЙДЖ У СЬОГОДЕННІ

Світлана Карпцова, магістр клінічної психології,
практичний психолог психоаналітичного напрямку
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

TIME AS “ALIVE” AND “DEAD”: FROM MENTAL SENSE OF TIME TO INSTRUMENTALIZATION OF TIME AND ANTI-AGING PRACTICES IN THE PRESENT

Svitlana Karptsova, the Master of clinical psychology,
psychoanalytically oriented psychologist
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0003-9904-2939>
karptsovasvetlana@gmail.com

Вступ. У психологічних теоріях розвитку доволі часто процес становлення психіки намагаються пояснити, спираючись на уявлення про лінійність часу, однак психоаналіз вбачає ризики в такому спрощенні, що коріняться у спокусі окреслювати рамки нормального та ненормального й відмежовувати зріле та розвинуте від примітивного та недорозвинутого. Піддатися цій спокусі означає втратити етичну строгість психоаналізу, який аж ніяк не є практикою нормалізації. Вибудовуючи метапсихологію як теоретичний фундамент психоаналізу, у 1915 році З. Фройд усвідомлює, що психоаналіз все більше віддаляється від описової психології (Freud, 2005). Становлення психіки з точки зору психоаналізу радше пов'язане з унікальністю доль потягів, що переплітаються між собою найрізноманітнішими способами і визначають самотність кожного з нас. Психоаналітичне дослідження симптомів, фантазій, сновидінь і галюцинацій, розпочате З. Фройдом, засвідчує незалежний від положення стрілки на годинниках психічний плин часу. Психоаналітичний час є відносним, як про це скаже П. Левенберг

(Loewenberg, 2015). З темпоральністю, що не є лінійною, Л. Лафарж пов'язує поглиблення аналізу як таке (LaFarge, 2014).

У цій статті я використовуватиму запропонований німецьким письменником Фр. Юнгером термін «мертвий» час для позначення часу, винайденого та схопленого людиною в тенета вимірювань (Jünger, 2018), тоді як «живий» час взагалі не є часом у нашому повсякденному розумінні: він пов'язаний з індивідуальним способом буття кожного з нас і з відчуттям насиченого життя. С. Торджман зазначає, що з плином історії та технологічним розвитком уявлення про час і його вимірювання, що залежать передусім від суб'єктивних конструкцій, значно змінились (Tordjman, 2011). А сучасні уявлення про час можуть бути своєрідним засобом управління нашим страхом скінченності.

С. Лесур, міркуючи про сучасність, відмічає зміну стосунків людини з соціумом у напрямі посилення нарцисизму (Lesourd, 2005). Гадаю, що це зрушення ми можемо побачити і в сучасних практиках догляду за тілом, об'єднаних у своєму розмаїтті під

назвою «анти-ейдж практики». Отже, численні антивікові засоби покликані призупинити плин часу та стерти загадку смерті, однак це неможлива боротьба, адже вона стосується як «мертвого» часу, так і Реального тіла. Я пропоную розглянути людей, що відмовляються від антивікових засобів, сповідують бодіпозитив чи навіть пошкоджують своє тіло, як таких, чий тіла, просякнуті потягами, бунтують проти дискурсу сьогодення, який диктує нам, яким має бути тіло, щоб його любили.

Мета цієї статті – проілюструвати особливості психоаналітичного осмислення часу як «живого» (психічного) і «мертвого» (механічного) та розглянути сучасність як епоху домінування анти-ейдж практик, покликаних захищати людину від усвідомлення власної скінченності.

Запропонована вашій увазі стаття складається з трьох взаємопов'язаних частин: перша частина побудована довкола психоаналітичних роздумів про психічний час і розлом між психічним часовідчуттям та часом, вимірюваним годинниковими механізмами. У другій частині ми зможемо побачити, як час поступово перетворювався на знеособлений механічний час відліку й інструмент влади, а відтак у третій частині перейдемо до сучасних спроб зупинити плин часу – до практик анти-ейдж – і психічних наслідків цих спроб.

Психічний час

У 1895 році публікується праця «Дослідження істерії», а рік по тому З. Фройд пише 52-го листа Вільгельму Фліссу, пронизаного роздумами про темпоральність і психічний апарат (Freud, 1985). Гіпотеза З. Фрейда полягає в тому, що психічний апарат утворюється взаємонакладанням різних пластів: наявний матеріал, утворений мнемічними слідами, час від часу, залежно від наново виникаючих зв'язків, зазнає перебудови та перезапису. З. Фройд наголошує, що новизна його теорії полягає у твердженні, що передумова пам'яті – це повторення, тоді як сама пам'ять записується та фіксується з допомогою різних знаків.

Час є основним фігурантом у роздумах З. Фрейда про послідовне формування записів: від першого запису сприймань, сформованого миттєвою асоціацією, до другого запису,

утвореного каузальними зв'язками, та, врешті, третього, що формується із затримкою в часі та пов'язаний із вербальними уявленнями. Крім того, З. Фройд пише про актуалізацію записів минулого в майбутньому в тому разі, якщо перезапис психічного матеріалу та відведення збудження від попереднього запису неможливе (Freud, 1985).

За рік після зазначеного листа В. Фліссу З. Фройд почне відмовлятися від теорії зв'язування з подальшим утвердженням першості психічної реальності над реальністю умовно об'єктивною. Отже, простий лінійний причинно-наслідковий зв'язок не може пояснити складне психічне життя та продуковані психікою феномени. У метапсихологічній роботі «Несвідоме» З. Фройд напише, що психоаналіз все більше віддаляється від описової психології (Freud, 2005).

Тож що саме у фройдівських і постфройдівських психоаналітичних відкриттях та дослідженнях дає змогу помислити психічний «живий» час інакше, аніж хронометричний «мертвий»?

1. Феномен повторення та невротичні симптоми

У клініці психоаналітики зустрічаються зі стражданнями невротиків – це страждання від спогадів, що затуляють собою теперішнє в нав'язливому повторенні. Витіснене не є знищеним, однак є відкладеним у часі. Життя невротиків кружляє довкола пробуджених спогадами страждань. Утім, повторення не є буквальною копією та повторенням того ж самого, тому психічний час не є циклічним часом. Поточне вбирає у себе минуле, щоб перебудувати його, життєві різноманітні кадри ніби вирізаються, міняються місцями, переосмислюються та перезаписуються подібно до того, як із малосумісних на перший погляд фрагментів утворюється колаж.

2. Феномен регресії

Психоаналіз осмислює минуле не як щось, що вже зникло, а, навпаки, як щось, що завжди лишається всередині нас і може відроджуватися. Людське тіло з його ерогенними зонами виявляється залученим у вир часу: час лишає на тілі сліди, нагадуючи про пережиті події. Розмаїті клінічні випадки демонструють нам незнищенність первинних психічних

станів. Феномен часового регресу поєднує теперішнє з минулим, створюючи химерний багатшаровий візерунок внутрішньої сцени.

3. Феномен післядії

Травматичний ефект може бути породжений зіткненням поточного моменту з минулим, якому ретроспективно надається сенс. Перша подія, яка досі не мала остаточної трактовки й існувала в термінах «вірогідного», відтепер отримує своє значення завдяки впливу другої події. Те, що мало за логікою послідовності бути першим, виявляється другим. Зважаючи на це, концепція часу прогресивна такою ж мірою, як і регресивна.

4. Сновидіння та фантазії

Це водночас і особливий спосіб пригадувати, і спосіб переноситись у майбутнє завдяки функції виконання бажання.

5. Психотичні симптоми

Порушення сприймання та реальності, що спостерігаються в клініці психозів, а також психотичні симптоми, як-от марення та галюцинації, свідчать про своєрідні стосунки психотика із часом, що обертаються драмою та хаосом. Психотик, ув'язнений нелімітованим збудженням і неспроможний негативувати *jouissance*, потребує негайної реалізації потягів, він не в змозі відкласти задоволення у часі.

Усі перелічені вище взаємопов'язані психоаналітичні відкриття свідчать, що в несвідомому царює час, далекий від лінійного, об'єктивного й астрономічного. Це час багатовимірний, такий, де теперішнє може утворювати химерні сплави з минулим, де одночасно можуть співіснувати образи, що належать різним часовим проміжкам. Це час суб'єктивний, нелінійний, спіральний. А. Грін навіть міркує про дезорганізовану темпоральність: він описує структуру темпоральності, пов'язану із часом, що вибухнув, і що заломлює наш колишній досвід, який неминуче піддається роботі негативу, оскільки є пов'язаним із табу (Green, 2018).

Отже, психоаналіз не є простою реконструкцією минулого, психоаналіз складається з творчих актів, що конструюють історію суб'єкта зі слідів спогадів, з уламків фраз, із фрагментів асоціацій. Кожен, хто проходить психоаналіз, не повертається до історичного минулого, навпаки, він збагачує свою істо-

рію новими значеннями, будуючи про себе зв'язний наратив і в деякому сенсі розвиваючи новий досвід.

Ю. Крістева, міркуючи про символічний гендерний часовий порядок, розміщує «маскулінну» темпоральність на стороні лінійної темпоральності, що має перспективну розгортку та є цивілізаційною і obsesивною, тоді як «фемінна» темпоральність циклічна, інтуїтивна, репродуктивна, маркована повтореннями біологічних ритмів, що має стосунок до запаморочливого *jouissance*. Нелінійний час, що царює в психіці, у термінах Ю. Крістевої є бісексуальним (Kristeva, 1986).

Зважаючи, що у новонародженого немовля ще немає жодного уявлення про час, варто задатися питанням: **як взагалі формується внутрішнє відчуття часу?** Період, за якого існує тільки соматичне тіло збуджень немовляти, можна назвати періодом досимволічного часу. Так, передумовами часовідчуття та розрізнення інтервалів передусім стають ритми фізіологічного функціонування організму: дихання, серцебиття, голоду, випорожнення, сну. Однак біологічного субстрату недостатньо.

Крім нього, часовідчуття розвивається завдяки чергуванню задоволення та фрустрації, що поєднують уявлення про час з уявленнями про відсутність чи присутність іншого – того, хто опікується немовлям. При цьому не існує деякого ідеального показника тривалості відсутності, що гарантував би універсальну здатність немовлят витримувати саме таку довжину фрустрації. На індивідуальний час витримання радше впливають особливості потягів немовляти.

Психіка ускладнюється в русі від потреби до бажання: з розвитком механізму галюциаторного задоволення розвиватиметься і психічна можливість малюка відтермінувати задоволення й очікувати його в майбутньому. Так з'являються перші уявлення про теперішнє, минуле та майбутнє, де теперішнє уособлено присутністю матері, психічні репрезентації матері за її відсутності втілюють минуле, а очікування її повернення – майбутнє.

Однак, як зазначає американський психоаналітик К. Коларусо, щоб діти сформували розуміння відносин між минулим, сьогоденням і майбутнім, вони мають бути здатними

зрозуміти теперішнє як деякий договір, як рухливу точку на довільно сконструйованій лінії часу. Інакше кажучи, вони мають відокремити переживання теперішнього від ідеї теперішнього (Colarusso, 1979).

Справжнє розуміння часу можливе лише завдяки переходу від первинної символізації до вторинної, тобто словесних репрезентацій. Р. Русійон називає первинною символізацією ті процеси, унаслідок яких первинні мнестичні сліди трансформуються в репрезентації речей, тоді як вторинною символізацією є процеси, у яких репрезентації речей трансформуються в репрезентації слів, що переводяться в апарат вербального мовлення (Roussillon, 2012).

Поняття часу приходить після зав'язування дзеркальної сцени, завдяки якій стає можливим привласнення свого «Я». Займенник «Я» породжує суб'єкта фрази, її господаря, який здатен спрямовувати своє послання до адресата. Якщо ж воно не досягає своєї цілі, то час розтягується до нескінченності, посилюючи страждання. Саме тому стратегія психоаналітичної роботи (та її союзника – терапевтичної медіації за допомогою мистецтва) полягає в тому, щоб здійснити перехід, певну мутацію між різними станами мови, щоб досягти адресованого послання.

Момент, відколи власне минуле та власна історія починають оформлюватись в наратив, це момент першосцени. Саме завдяки їй відбувається індивідуальна міфологія стосовно людських сексуальних відносин (передусім батьківських), а отже, стосовно свого походження. Першосцена пробуджує екзистенційні переживання, змушує помислити історію як таку, що існувала ДО суб'єкта і продовжуватиме існувати ПІСЛЯ. А. Грін вважає першосцену центральною віссю психічного життя, адже вона стосується як минулого, так і майбутнього суб'єкта. Вона дає змогу перетлумачити колишній зв'язок з годуючими грудьми, який тільки в післядії набуває свого значення, і водночас віщує плин Едипу, що проживатиметься крізь призму захистів від викликаной нею тривоги (Green, 2008).

Едипалізація юного суб'єкта – це головна віха в процесі формування часовідчуття. Заборона насолоджуватися тілом одне одного, адресована матері та дитині, – це заборона,

вкорінена у часі. Натомість едипова обіцянка окреслює обрії майбутнього, де омріяне задоволення, хоч і видозмінене, але зможе стати можливим.

Поступово, коли вихор несимволізованих афектів вщуває, дитина усвідомлює неперервність часу та вчиться контролювати його власноруч. Символічний закон привносить межі між внутрішнім і зовнішнім, завдяки його впливу з'являються кордони тіла, поняття простору та, власне, часу.

З появою психічної інстанції «Ідеал-Я» психіка збагачується символічними орієнтирами, що відіграє надважливу роль у часовідчутті. «Ідеал-Я» робить психічний рух можливим, з'являються його траєкторії: якого партнера я зможу обрати в майбутньому, яку професію, які книги, марку телефону чи напрям психоаналізу. Якщо «Я» не вдасться наслідувати створені взірці, на нього нападатиме «Над-Я» з властивою йому деструкцією та садизмом, якщо ж вдасться – його любитимуть.

Окресливши основні віхи формування психічного часовідчуття людини, я пропоную нам перейти до того, як час перетворювався на інструмент влади, до «мертвого» часу.

Час як інструмент влади

Вислови З. Фрейда про репресивність культури надихають американського філософа-критика цивілізації Дж. Зерзана, який, утім, ігнорує зворотній бік роздумів З. Фрейда – про олюднення, котре дарує культура (Фрейд, 2021). З багатоманіття ідей Дж. Зерзана, які він розвиває в руслі анархо-примітивізму, для моїх подальших міркувань важливі ті, що стосуються мови та породженого нею часу, котрі здатні утворювати ідеологію, а отже, конструювати зовнішню стосовно людини владу.

На думку Дж. Зерзана неолітична революція та пов'язаний з нею розвиток символічної культури, зокрема мови та писемності, утворюють своєрідну «вісь зла», що відчужує людину від природного стану (Zerzan, 2008; 2022). Крім мови, у поняття символічної культури він включає й інші елементи, які виконують функцію посередництва між людиною та зовнішнім світом, як-от мистецтво, науку, числа та, врешті-решт, час. Усі вони є інструментами, завдяки яким людина формує уявлення про світ і може ділитися цими

уявленнями з іншими людьми, однак подібні описи світу завжди обмежені недосконалістю й однобокістю інструментів.

Відлуння подібних поглядів Дж. Зерзана на репресивність символічної культури ми можемо зустріти в роботах Л. Мамфорда, американського соціолога й історика. Л. Мамфорд вважає, що первісна людина винайшла культуру з метою приборкання власного розуму, що вражав та лякав її своєю активністю та здатністю фантазувати (Mumford, 1971). Першою спробою такого приборкання стало винайдення ритуалів, що склалися з ланцюгів певних послідовних дій і мали властивості протомови. Ритуал став дисциплінуючим механізмом, прадавньою формою порядку, що давав людині ілюзію контролю як над своїм розумом, так і над зовнішнім середовищем. Завдяки ритуалу формувалися перші уявлення людини про способи комунікації зі світом, про владу, ієрархію, правила поведінки, життєві ритми. Саме на фундаменті ритуалу, який було винайдено ще до часу або навіть мови, змогли прорости складніші форми культури.

Ритуал за Л. Мамфордом (1971) став спасінням прадавньої людини, але водночас він спровокував зародження структур влади та зовнішніх стосовно людини порядків символічної культури, як-от мовленнєвих і часових. Створений людиною механізм самоприборкання поступово потрапив в руки різного роду можновладців і дав їм змогу управляти масами. Людина втратила контроль над елементами символічної культури, тож відтепер ці елементи відчужені від своїх носіїв.

Так, будівники давніх храмів та пірамід, щоб їх праця була організованою, мусили говорити мовою господаря, тоді як у сучасному світі ми вимушені говорити мовою голів корпорацій, маркетологів, політиків, психіатрів тощо.

Щось подібне сталося з винайденням людиною часом. Час не існував як певна даність, а творився разом із появою різноманітних приладів для його вимірювання, точність яких постійно вдосконалювалася. До Нового часу більшість людей орієнтувалася на суб'єктивні відчуття та природні явища, як-от сходи та заходи сонця, й не мала уявлення про

точне вимірювання часу. Лише в 17-му столітті Я. Гевелієм і Х. Гюйгенсом майже одночасно були винайдені маятникові механічні годинники, засновані на висновках Галілея про вільне падіння тіл. Час як символічна конструкція актуалізується завдяки мові разом із винайденням годин і хвилин. Інакше кажучи, без годинникових механізмів часу як сукупності рівних відрізків не існувало б.

Важливо, що методи вимірювання часу не є самоціллю, вони слугують передусім організації та раціоналізації життя. Звісно, винайдення часу було надважливим для регуляції різних форм спільної діяльності людей, і разом із тим час став чи не найпершим атрибутом влади, зокрема, календарі були винайдені привілейованими членами суспільства – жерцями. Поступово час перетворився на «мертвий» – на механічний одноманітний час відліку, що став абсолютно незалежним від людини способом її приборкання. Так, із промисловою революцією та появою фабрик було встановлено норму тривалості робочого часу, вимірювану в годинах, хвилинах, секундах. Сучасна держава як апарат примусу, встановлюючи норми виробітку, орієнтується на абстрактні рівні відрізки часу, а не відчуття втоми конкретних людей – так «живий» час драматично переживає вторгнення «мертвого» часу.

Час, пов'язаний із кількістю обертів Землі навколо Сонця, часто зображають лінійно, де на прямій відміряні рівні проміжки часу у вигляді життєвих років, до яких за потреби можна прикріпити стадії психічного розвитку. Київські вчені О. Кронік і Є. Головаха (1984) навіть розробили методику дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху «Лінія життя», спираючись на уявлення про життя як про пряму лінію, спрямовану від минулого в майбутнє, на якій позначаються конкретні суб'єктивно значущі події. О. Бакаленко (2016) зазначає, що, згідно з розробленою вченими причинно-цільовою концепцією, психологічний час формується на підставі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями її життя. Отже, ця методика може бути допоміжним інструментом психоаналітичної роботи з людьми, що мають труднощі із символізацією.

Однак, як було зазначено вище, психічне переживання часу не тотожне хронологічному часу. Звичайно, та чи інша культура можуть адресувати певні вимоги суб'єкту залежно від прожитої ним кількості років, а отже, кількості обертів Землі навколо Сонця. Ж. Лакан би сказав, що саме тут ми зустрічаємось із загадкою бажання Іншого. І все ж просторові уявлення про час – точки, лінії, відрізки, як пише італійський філософ Дж. Агамбен, призводять до фальсифікації, що робить живий досвід часу немислимим... якщо уявити час як пряму лінію, а її кінець – як точковий момент, то ми отримаємо щось цілком зручне, щоб його уявити, але щось, про що неможливо мислити; і навпаки, коли ми міркуємо про реальний досвід часу, ми маємо щось, про що можна мислити, але щось, що неможливо уявити (Agamben, 2005).

«Мертвий» механічний час, на думку Фр. Юнгера, байдужий до людини у своїй монотонності, він не бере участі в підйомах і спадах людського життєвого часу, де жодна секунда не є схожою на іншу (Jünger, 2018). Сторонній спостерігач за годинником сприймає час як одноманітний, пустий, беззмістовний. Аналітики можуть додати, що це час, не інвестований лібідо.

Фр. Юнгер (2018) зауважує, що годинники здатні викликати думки про смерть, демонструючи хід часу, що неухильно спливає. Навіть у живописі годинники часто використовують як символ смерті. До того ж «годинниками смерті» в багатьох народах називають звуки цокання, які видають жуки-точильники, приваблюючи самок. Ерос і Танатос знову йдуть пліч-о-пліч.

Завдяки винайденню «мертвого» часу, який, будучи відчуженим від людини, підтримує в ній ілюзію об'єктивності зовнішнього світу, став можливим розвиток точної науки та техніки. «Мертвий» час зумовив появу пристроїв-автоматів, що самостійно виконують певні дії. Тож наше сприйняття простору та часу змінилось: простір звузився, а часу тепер завжди бракує. Так, людині, що йде у відпустку, обрамлену часовими рамками, постійно буде мало часу, адже людина вимушена коритися незалежним від неї організаційним рамкам.

Від того, яким часом переважно послуговуються аналітики, «живим» чи мертвим», залежать і погляди на аналітичний процес. Осмислення часу стало однією з основних розмежувальних ліній між французьким і англосаксонським психоаналізом: якщо перший розглядає час як розколотий на уламки, які можуть впливати одне на одного, то останній радше спирається на еволюційну, генетичну модель часу, концепція якого вкорінена в уявленні про зв'язок такого часу та свідомості. Такий підхід встановлює особливі жорсткі рамки психоаналізу (як-от усталену довжину сесій), яких мають дотримуватись аналітики та їхні пацієнти незалежно від суб'єктивного переживання часу.

Натомість французький підхід, натхненний Ж. Лаканом, наділяє час діалектичною силою та поєднує його з несвідомим, з ритмічною логікою пульсації, логікою відкриття та закриття несвідомого. Наочно продемонструвати різні виміри часу, який Ж. Лакан називає логічним на протигагу хронологічному, йому вдається за допомогою опису гри про трьох ув'язнених (Lacan, 1978; 2006). Гра полягає в такому: трьох ув'язнів чекає смертна кара, але одного з них можуть визволити, якщо він пройде випробування, – свобода є розкішшю, що стане доступною лише одному. За умовою випробування існує три білі диски та два чорні. Кожному ув'язню кріплять на спину один із цих п'яти дисків, причому жоден ув'язень не може бачити, який саме диск йому прикріплено. Завдання кожного полягає в тому, щоб без сторонньої допомоги чи спілкування одне з одним здогадатися, який колір має прикріплений на власну спину диск. Та виграє не просто той, хто першим правильно вгадає колір свого диску, а той, хто при цьому першим кине́ться до виходу. Однозначно визначити колір власного диску може лише той учасник гри, який волею випадку побачив би на спинах своїх співкамерників чорні диски. У всіх інших ситуаціях замало бачити кольори, щоб сформулювати правильну відповідь, потрібно враховувати реакції та вагання інших ув'язнів і не зволікати у прийнятті власного рішення. Отже, відколи ув'язнем зроблені висновки, важливим є поспіх, щоб їх засвідчити й позбутися непевності колишнього

часового такту – такту, де він ідентифікувався з іншими, щоб припустити, що саме ті бачать. Гра змушує суб'єкта відповідати на адресовані йому вимоги, порівнювати себе з іншими, пов'язувати своє становище з їхніми реакціями. Момент прийняття рішення – це момент, коли суб'єкт заявляє про себе, це момент визволення з-під знання, пов'язаного з іншими, з-під уявних ідентифікацій.

У 1964 році, коментуючи винайдену ним гру, Ж. Лакан зауважить, що логічний час складається з трьох тактів: миті бачення, часу для розуміння та моменту умовиводу, за якого суб'єкт відчуває в собі мужність зробити висновок, винести судження про себе та вийти за межі уявних координат (Lacan, 1973). Причому перший і другий часові інтервали блискуче швидкі, тоді як другий інтервал має свою тривалість і саме він може надати цінність третьому.

Отже, зважаючи на суб'єктивний час, в аналітичному процесі, довжина сесій якого може варіюватися, крім очікування для інтерпретації стає важливою функція поспіху, що, однак, враховує тривалість моменту розуміння. «Мертвий» час вже значно менше організовує аналітичний процес.

Сучасність як епоха антивікових засобів

Можна задатися питанням, які специфічні способи використання часу як інструменту політики притаманні нашому сьогоденню?

С. Лесур, міркуючи про сучасність, відмічає кардинальні зміни стосунків людини із соціумом у напрямі посилення нарцисизму. Про це свідчать деякі елементи в житті нашого суспільства на кшталт створення низьких температур, що дають змогу людям заморозити власне тіло в очікуванні гіпотетичного воскресіння в майбутньому (Lesourd, 2005). Звісно, замороження тіла – це найрадикальніший спосіб зупинити плин часу, але сучасність пропонує безліч менш радикальних шляхів боротьби із цим ворогом.

Гасло «час – ворог людини» є своєрідним обличчям нашої анти-ейдж епохи. У сучасності неблаганність механічного «мертвого» часу почала сприйматися абсолютним злом, однак маркетингові кампанії радо та вміло скористалися цим, щоб запропонувати різноманітні способи протидії часу. Парадокс у тому, що

час, поставлений на службу владі, обертається проти себе самого, а це неможлива боротьба: доки існують годинники, здатні вимірювати час, його неможливо зупинити.

І все ж сповільнити його плин покликані численні косметичні засоби, засоби догляду за тілом, фізичні вправи, пластичні операції, спеціальний одяг тощо. За даними The Economist (2003), витрати на косметику, дієту, фізичні вправи, ароматизатори, догляд за шкірою, продукти для волосся й косметичну хірургію сягають 160 млрд доларів на рік в усьому світі.

Антивікова медицина як відгалуження від медичного знання з'явилася всього кілька десятиліть тому. Її концепція вкорінена в ідеях біохакингу, тобто способах оптимізації роботи біологічного організму та його систем, а також у превентивних ідеях. Інколи ми навіть можемо зустріти назву «превентивна медицина», однак у маркетингових цілях частіше в назві вживається сучасне слово «анти-ейдж». Загальна мета антивікової медицини полягає в уповільненні процесів старіння, боротьбі з його ознаками й максимальному збереженні довголіття. Її прибічники стверджують, що вона допомагає зберігати максимальний капітал здоров'я в різних життєвих періодах, натомість противники, серед яких багато вчених-геронтологів, вважають її лженаукою, сповненою шахрайських практик, адже в більшості призначених нею методів лікування відсутні доказові ефекти.

Проте антивікова медицина входить у преміум-сегмент комерційної медицини, тож для пересічної людини вартість таких медичних послуг може бути зависокою. Це свідчить про те, що антивікова медицина – це радше розкіш сучасності, доступна небагатьом обраним, що робить її ще більш привабливою в очах споживачів.

Сама назва «антивікова медицина» є свідченням того, що відбитки часу стають хворобою, яку потрібно завзято лікувати. Сучасність розглядає людське тіло як капітал, яким потрібно розпоряджатися з розумом, щоб він міг слугувати якнайдовше. В ідеалі нам пропонується постаріти та померти, не усвідомлюючи та не відчуваючи цього. О. Черепехіна (2016) міркує про прагнення «бути

вічно молодим» як про темпоральний невроз, за якого людина прагне жити лише в одному часовому вимірі. Антивікова медицина намагається стерти загадку смерті, зробити смерть непомітною, тим самим захищаючи нас від усвідомлення своєї скінченності, що є однією з глибоких нарцисичних ран.

Звичайно, практики антивікової медицини демонструють нам сучасні способи обходитись із тілом. Власне, ми пізнаємо наше тіло завдяки доглядовим анти-ейдж практикам. Британський соціолог Н. Роуз називає притаманну сьогоденню стурбованість тілом «сома-етикою». Цей термін означає, що ми ідентифікуємо та розуміємо себе з точки зору здоров'я та життєздатності нашого тіла: власне тіло є нашим проєктом, що має етичний вимір (Rose, 2008). Соматика диктує, яким має бути наше тіло, щоб його ждали: молодим, доглянутим, спортивним, бажано без целюліту та зморшок. Отже, ми постійно намагаємося покращити те тіло, яке у нас є.

З огляду на ідеї М. Фуко сома-етику можна розглянути як особливу форму сучасної біополітики (Foucault, 2008), як дискурс, який відмежовує нормальне від ненормального, визначає тих, хто страждає та потребує допомоги, а також регулює те, у які саме установи ми мусимо вкладати наш капітал. Зокрема, нормально бути молодим, страждають ті, хто через плін часу вже такими не є, тож ми мусимо піклуватися про них і про себе так, щоб максимально уповільнити час, а в цій боротьбі з часом наш союзник – це широкий асортимент антивікових товарів і процедур.

З цієї точки зору сома-етика – це лише культурний винахід, що регулюється динамікою влади та дає нам інструменти для того, щоб ми могли впоратися з Реальним нашого тіла. Анти-ейдж медицина як частина дискурсу сома-етики діє одночасно як дзеркало, що дає нам образ тіла, і як символічний всесвіт, що дає нам мову про це тіло. Так постає ілюзія про тіло як проєкт, який ми спроможні контролювати, й ілюзія про бажане тіло, яке здатне принести нам заспокоєння. Ніби молоде ідеальне тіло діє водночас як приманка і, якщо захоплених поглядів нам замало, як обіцянка власної повноти.

Однак сома-етика має своє чорне дзеркальне відображення: це тіло, що неухильно старіє, тіло, що втрачає молодість, красу та силу, тіло, яке відхиляє будь-які практики догляду чи омолодження, тіло, що руйнує себе. Отже, відмову від антивікових практик можна розуміти як одну з форм супротиву сома-етиці поруч із бодіпозитивними практиками чи навіть селф-хармом. Усе це є своєрідними способами боротьби з уявленнями про тіло як храм, який потрібно зберегти за будь-яку ціну.

Тож сома-етика має свої межі, а люди, що виходять за рамки норми, можуть піддавати сумніву владу. Замість того, щоб справлятися із *jouissance* через позначувачі, які надає сома-етика, деякі люди справляються із *jouissance* через відсутність таких позначувачів, тим самим демонструючи, що позначувачі сома-етики не здатні вирішити проблеми, котрі неухильно супроводжують *jouissance*. Особистісна боротьба із *jouissance* пов'язана із чорним дзеркалом соціуму. І хоча антивікові практики намагаються вторгнутись в Реальне тіла, створивши тіло, де ніщо не може бути записаним, навіть плін часу, вони приречені на провал саме там, де ми зустрічаємось з індивідуальним тілом потягів, тілом, що бунтує, тілом, просякнутим словом, тілом, яке намагається у свій спосіб приборкувати *jouissance*.

Примиритися з власним старіючим і смертним тілом можна за умови, що ми вміємо горювати, що ми готові до інтрапсихічного відчуття втрати, готові до смерті тієї частини себе, яка була дитиною, і до нашої скінченності загалом. «Мертвий» час спливає, постійно нагадуючи нам про це, однак, незалежно від того, скільки нам в дійсності років, «живий» час продовжує підтримувати в нас життєвість: саме він є найкращим антивіковим засобом.

Висновки. Отже, численні психоаналітичні відкриття, зроблені З. Фройдом і його послідовниками, свідчать про психічний плін часу, що є відмінним від плину часу, вимірюваного годинниковими механізмами, а також про особливе суб'єктивне переживання часу, споріднене з відчуттям насиченості життя. Так, психічний «живий» час малосумісний з уявленнями про час як лінійний, об'єктивний

чи навіть циклічний. Віхи формування психічного часовідчуття людини стосуються досимволічного часу, часу, пов'язаного з первинною символізацією, і часу, пов'язаного зі вторинною символізацією, тобто словесними репрезентаціями.

Водночас механічний час відліку творився разом із появою різноманітних приладів для його вимірювання, точність яких поволі вдосконалювалася. Поступово час перетворився на «мертвий», а отже, на універсальний і відчужений від людини спосіб її приборкання.

У нарцисизованій сучасності неблаганність «мертвого» часу є особливо болючою, тож наша епоха – це епоха численних антивікових засобів, покликаних захищати нас від усвідомлення та переживання своєї скінченності. Анти-ейдж медицина підтримує ілюзію про ідеальне тіло та тіло як проект, котрий ми здатні контролювати. Однак сучасній стурбованості тілом протистоять практики, що набувають різних форм супротиву сома-етиці, як-от практики відмови від будь-яких анти-

вікових засобів, бодіпозитивні практики чи навіть деякі самоушкоджувальні практики. Психоаналіз від часів Фрейда завжди був особливо уважним до тіл, що бунтують, до тіл, що піддають сумніву офіційний дискурс або навіть є виключеними з нього.

Спроможність здійснити роботу горя може стати ключем до можливості проявити терпимість до себе та свого недосконалого, старіючого, смертного тіла. Незалежно від того, скільки нам у дійсності років, психічний «живий» час підтримує в нас життєвість, тож передусім він є нашим найкращим антивіковим засобом.

З огляду на вищесказане, важливим є подальший всебічний аналіз того, як сучасність пропонує нам зробити непомітними старіння та смерть, а також дослідження тих способів, завдяки яким ми можемо підтримувати та зміцнювати всередині нас відчуття життєвості, щоб мати змогу справлятися з тиранією механічного часу інакше, аніж шляхом заперечення нашої скінченності.

Список літератури:

- Agamben, G. (2005). *The Time That Remains: A Commentary on the Letter to the Romans*. Stanford University Press.
- Colarusso, C. A. (1979). The development of time sense – from birth to object constancy. *The International Journal of Psychoanalysis*, 60 (Pt 2), 243–251.
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–79*. Palgrave Macmillan.
- Freud, S., & Fliess, W. (1985). *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904*. Belknap Press.
- Freud, S. (2005). *The Unconscious*. Penguin Classics.
- Green, A. (2008). The Dead mother. In Kohon, G. (Ed.), *The Dead mother: the work of André Green*. Routledge.
- Green, A. (2018). From the ignorance of time to the murder of time. From the murder of time to the misrecognition of temporality in psychoanalysis 1. *Routledge EBooks*, 1–19. Available from: <https://doi.org/10.4324/9780429481710-2>.
- Jünger, F.-G. (2018). *La perfection de la technique*. ALLIA.
- Kristeva, J. (1986). Women's time. In T. Moi (Ed.), *The Kristeva Reader*. Columbia University Press.
- Lacan, J. (1973). *Le Séminaire Livre XI, tome 11: Les Quatre Concepts fondamentaux de la psychanalyse*. SEUIL.
- Lacan, J. (1978). *Le Séminaire Livre II, tome 2: Le Moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*. SEUIL.
- Lacan, J. (2006). *Logical Time and the Assertion of Anticipated Certainty. Écrits: The First Complete Edition in English*. W. W. Norton and Company.
- LaFarge, L. (2014). On Time and Deepening in Psychoanalysis. *Psychoanalytic Dialogues*, 24 (3), 304–316. Available from: <https://doi.org/10.1080/10481885.2014.911598>.
- Lesourd, S. (2005). *La construction adolescente (Hypothèses)*. Erès.
- Loewenberg, P. (2015). Time in History and in Psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 63 (4), 769–784. Available from: <https://doi.org/10.1177/0003065115602195>.
- Mumford, L. (1971). *The Myth of the Machine: Technics and Human Development*. Mariner Books.
- Rose, N. (2008). The Value of Life: Somatic Ethics & the Spirit of Biocapital. *Daedalus*, 137 (1), 36–48. Available from: <https://www.jstor.org/stable/20028163>.
- Roussillon, R. (2012). *Agonie, clivage et symbolisation*. Presses Universitaires de France.
- The Economist. (2003). Post of Promise. An industry driven by sexual instinct will always thrive. Retrieved from <http://www.economist.com/node/1795852>.

- Tordjman, S. (2011). Time and its representations: At the crossroads between psychoanalysis and neuroscience. *Journal of Physiology-Paris*, 105 (4–6), 137–148. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.jphysparis.2011.08.004>.
- Zerzan, J. (2008). *Running on Emptiness: The Pathology of Civilization*. Feral House.
- Zerzan, J. (2022). *Elements Of Refusal*. Independently published.
- Бакаленко, О. А. (2016). Час як психологічний феномен: сучасний стан проблеми. *Вісник Харківського університету. Серія: Теорія культури і філософія науки*, 54, 64–68. Available from: <http://openarchive.nure.ua/handle/document/3942>.
- Головаха, Є. І., Кронік, О. О. (1984). Психологічний час особистості. Наукова думка.
- Черепехіна, О. А. (2016). Теоретичні основи дослідження темпорального неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 6 (1), 130–134. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2016_6%281%29_25.
- Фройд, З. (2021). Невпокій в культурі. Апріорі.

Анотація. Розпочате З. Фройдом психоаналітичне дослідження продуктів психіки спонукало його задатися питанням щодо темпоральності та психічного апарату. Зі зведенням метапсихологічної будівлі психоаналіз все більше віддаляється від описової психології, що розглядає становлення психіки у сплаві з уявленнями про лінійність часу. Натомість психоаналітичні відкриття свідчать, що час, пов'язаний із суб'єктивністю кожного з нас, не є ані лінійним, ані циклічним.

У поданій статті проілюстровано особливості психоаналітичного осмислення часу через теоретичні концепції З. Фрейда, Ж. Лакана, Ю. Крістевої, А. Гріна, К. Коларусо, Р. Русійона, С. Лесура та ін., а також розкрито поняття часу у його психічній («живій») і механічній («мертвій») іпостасях. Авторка зазначає, що психічне часовідчуття пов'язане з унікальним сплетінням потягів кожного суб'єкта. Воно розвивається поступово: від періоду досимволічного часу до часу первинної символізації та часу словесних репрезентацій. Натомість час, схоплений людиною в тенета вимірювань, поступово відчужується від людини та перетворюється на універсальний інструмент влади.

У заключній частині статті авторка пропонує розглянути сучасні спроби зупинити плин часу, втілені в антивікових практиках, що покликані стерти з тіла відбитки часу, котрі нарікаються новою хворобою. Однак є тіла, які відхиляють будь-які анти-ейдж чи доглядові практики, це тіла, які виказують супротив домінуючим уявленням про тіло як храм, котрий треба берегти будь-якою ціною. Такі тіла справляються із jouissance аутентичним способом.

Врешті, авторка формулює висновок, що примиритися з власним старіючим і смертним тілом суб'єкт спроможний у тому разі, якщо він готовий до інтрапсихічного переживання втрати, а «живий» час сам по собі є найкращим антивіковим засобом, адже саме він підтримує в людині життєвість, незважаючи на те, скільки їй у дійсності років.

Ключові слова: психоаналіз, час, сучасність, анти-ейдж, відчуття часу, антивікові практики.

Abstract. The psychoanalytic research of the products of the psyche, begun by S. Freud, inspired him to ask questions about temporality and the mental apparatus. With the construction of a metapsychological building, psychoanalysis increasingly moves away from descriptive psychology, which considers the formation of the psyche in conjunction with ideas about the linearity of time. Instead, psychoanalytic discoveries suggest that the time associated with the subjectivity of each of us is neither linear nor cyclical.

The presented article illustrates the peculiarities of the psychoanalytic understanding of time through the theoretical concepts of S. Freud, J. Lacan, J. Kristeva, A. Green, C. Colarusso, R. Roussillon, S. Lesourd, etc., and also reveals the concept of time in his mental (“alive”) and mechanical (“dead”) guises. The author notes that mental sense of time relates to the unique interlacement of drives of each subject. It develops gradually: from the period of pre-symbolic time to the time of primary symbolization and the time of verbal representations. Instead, time, captured by a human in the net of measurements, is gradually alienated from a human being and turns into a universal tool of power.

In the final part of the article, the author offers to consider modern attempts to stop the flow of time, embodied in anti-aging practices, which are designed to erase from the body the imprints of time, which are nominated as a new disease. However, there are bodies that reject any anti-aging or self-care practices, these are bodies that resist the dominant notion of the body as a temple that must be preserved at any costs. Such bodies deal with jouissance in an authentic way.

In the end, the author formulates the conclusion that we can reconcile with our own aging and mortal body if we are ready for the intrapsychic experience of loss, and “alive” time is the best anti-aging tool, because this is what maintains vitality in each of us regardless of how old we really are.

Key words: psychoanalysis, time, present time, anti-age, sense of time, anti-aging practices.

ЧАС: ВІД НЕСКІНЧЕННОСТІ ДО КІНЦЯ, ЯК НАДОВГО?

Яель Данієлі, Ph.D. із психології, засновниця і директорка
Міжнародний центр дослідження, попередження та лікування багатопокілнних наслідків травми
Груповий проєкт для людей, уцілілих під час Голокосту, та їхніх дітей
Нью Йорк, США

TIME: FROM INFINITY TO NO MORE, FOR HOW LONG?

Yael Danieli, Ph.D. in psychology, Founder and Director,
International Center for the Study, Prevention and Treatment of MultiGenerational Legacies of Trauma
Director, Group Project for Holocaust Survivors and their Children
New York, NY, USA
www.dryaeldanieli.com
yield@aol.com
<https://orcid.org/0000-0002-6204-3589>

Переклад з англійської – Перетятко Марія

Вступ. У своєму есеї про психоаналіз і час, Jacob Arlow стверджує: «Психоаналіз тісно пов'язаний із часом, оскільки намагається зрозуміти, як події минулого зумовлюють стурбованість у теперішньому. Технічно ми знаємо, що пацієнт, говорячи про безпосередньо сприйняте, нічого не знає про плин часу, але відчуває сором у моменти, коли небажані елементи погрожують прорватися до його асоціацій. Час не відчувається безпосередньо, через пряме усвідомлення, і він не виступає як активний чинник у подіях чи діях. Різноманітні функції его впливають на свідоме сприйняття часу, що призводить до таких явищ, як *déjà vu*, відчуття безчасності, неправильна оцінка тривалості часу, передчуття. Більше, ніж будь-яка інша дисципліна, психоаналіз проливає світло на співіснування минулого, теперішнього і майбутнього у несвідомому фантазійному мисленні. Розуміння асоціацій пацієнта аналітиком керується часовими чинниками, такими як контекст і суміжність, послідовність схожих чи протилежних елементів. По своїй суті особистість є феноменом, прив'язаним до часу; ідентичність передбачає, що суб'єкт зберігає саму сутність в різні моменти часу. Можна говорити про глибоко вкорінене повстання проти тиранії часу, що починається із фрустрованих

потреб немовляти та завершується усвідомленням того, що людина приречена програти боротьбу зі смертю» (Arlow, 1986: 507).

Коли доктор Великодна запросила мене на цю конференцію, я пригадала два важливі вирішальні моменти свого життя. Перший – це сон, у якому я бачила літери ORB на темному небі з кількома ніжними хмарами. Тоді я жила в Ізраїлі і говорила на івриті, але літери були англійськими (я вивчала англійську й арабську в школі). У своєму аналізі я асоціювала це із *orbit* («орбітою») — шляхом, траєкторією, обертом, колом, лінією, курсом, діапазоном, і мені сподобалися конотації відкритості і націленості, бодай і жорстко визначеної. То був один із тих незабутніх, ключових моментів у житті, які відчуваються як наповнені мудрістю, але ти ще не розумієш або не осмислюєш усе різноманіття їхніх значень і вирішуєш терпляче чекати й берегти ці образи для майбутнього обдумування. Зростаючи в Кібуці, я любила дивитися на відкрите небо, зірки і мінливий місяць, і, незважаючи на те, що була дівчинкою, я мріяла стати астронавтом, розважаючись фантазією про допитливу газель (саме так перекладається моє ім'я Яель з івриту), яка весело стрибає із зірки на зірку (казку «Маленький принц» я прочитала дещо пізніше). І якимось чином для отримання ступеня магістра психології я обрала тему нарцисизму та жагу до бескінечності.

У подальшому, крізь довгі пошуки і переоцінки, обираючи значущу тему для дисертації і розмірковуючи, чому чи навіщо людство взагалі вирішило продовжити жити після перших жахливих десятиліть XX сторіччя, я зацікавилась темою психології надії. Користуючись здебільшого феноменологічним методом, я змогла оформити результати у досить просту систему (див., наприклад, Danieli, 1994). Висновком моїх феноменологічних пошуків була ідея, що надія — це *усвідомлення можливості вибору*. Тобто це не обов'язково стосується «реальної» можливості, радше — усвідомлення ймовірності її виникнення. Для своєї роботи я проводила інтерв'ю з людьми, які вижили після Голокосту, що призвело мене до розуміння, що навколо їхнього досвіду існує щось на кшталт змови мовчання, участь у якій притаманна навіть кваліфікованим психотерапевтам і психоаналітикам. Ця робота також наштовхнула мене на створення Групового проєкту для людей, які вижили під час Голокосту, та їхніх нащадків, що передбачало участь представників різних поколінь упродовж їхнього життя і що допомогло б вивчити феномен посттравматичного замовчування і контрперенесення, яке виникає під час лікування жертв травми (Danieli, 1982). Також було створено Міжнародне товариство з вивчення травматичного стресу (ISTSS), я брала участь у розробці всіх міжнародних законодавчих інструментів на користь прав жертв та оптимального догляду за всіма вцілілими по всьому світу та їх представництвами в Організації Об'єднаних Націй, включно з Міжнародним кримінальним судом і галуззю репаративної юстиції (Danieli, 2020). За останні десять років я створила опитувальник Даніелі (Danieli Inventory) — золотий стандарт для оцінки міжпоколінного передавання травми. Отже, я стала не лише спеціалістом з особистої травми, але й віктимологом і психоісториком.

Ще один подібний момент стався, коли в мене вперше діагностували рак. Я відвідала свого професора, який перебував у тому самому госпіталі. У нього був діагностований невиліковний рак. Я хотіла заспокоїти його й отримати пораду щодо того, як мені обходитися зі своєю новою безоднею. Він був радий мене бачити, і ми трохи поплакали

разом. На моє запитання, як він справляється, він розповів мені, що навчився сприймати кожен момент як останній і водночас — ніби він триватиме вічно. Я вирішила поділитися цим подарунком часу з вами. Він допоміг мені пережити багато важких моментів і усвідомлень, зростаючи як особистість і сприяючи зростанню та процвітанню інших.

Чудово було б повернутися до ранніх днів своєї професійної діяльності, щоб передивитися свої інтелектуальні підходи до вивчення зв'язків між часом та фройдовими схемами, системами психоаналітичної его-психології. Було б цікаво підійти до вивчення цих зв'язків з точки зору розвитку, оскільки для кожної стадії розвитку притаманне своє ставлення до часу або якихось його аспектів. Наприклад, для оральної фази — нехайне й відкладене задоволення, для анальної — ригідна / гнучка організація, тобто дещо, що стає стилем, способом буття особистості. Звісно, і зрілість має стосунок до часу (Монтеро, 2020). Рівно так само я назавжди захоплена значенням просторово-часового континууму при розгляді перенесень і контрперенесень як дій і мислення, відчуття тут і зараз, з певною особою так, наче я / ми перебуваємо тоді і там, з іншою особою. Іноді наші сеанси терапії — місце, де збирається цілий натовп людей із різних відрізків життя аналізанта.

Психоаналітичний психотерапевт (дорослий у кабінеті протягом сесій) повинен утримувати як короткострокові, так і довгострокові часові лінії чи часові рамки у своїй уяві, бути повністю присутнім, брати участь у процесі й одночасно залишатися спостерігачем або ж час від часу мати справу з терапевтичними глухими кутами та ще й навчати пацієнта робити все це самостійно.

Також потрібно зауважити, що в різних терапевтичних підходах (EMDR, КПТ та ін.) різне ставлення до часових рамок терапевта і пацієнта. Цих підходів стає дедалі більше, і вони мають довгостроковий вплив. Проте я вважаю міжпоколінний підхід до травми найбільш релевантним до невідкладних, екзистенційних і глобальних реалій сьогодення.

Багатопоколінні наслідки травми і час. Перш ніж повідомити про наші найновіші дослідження, які підтверджують мою теорію

(Danieli, Norris & Engdahl, 2016; Danieli; Norris, 2016; Danieli, Norris & Engdahl, 2017; Danieli; Engdahl, 2018) і опитувальник Даніелі для вивчення міжпоколінного передавання травми (Danieli et al., 2015), дозволяє мені стисло розглянути деякі аспекти темпорального виміру, описані в моїй книзі «Міжнародний довідник міжпоколінного передавання травми», зіставлених на основі досвіду тридцяти народів з усього світу (Danieli, 1998). Орієнтація на час – це індивідуальне темпоральне структурування досвіду людини, яке зазвичай уявляють у термінах минулого, теперішнього та майбутнього, де дещо може бути більш або менш вагомим, притягувати різну кількість уваги й когнітивних або емоційних інвестицій. Травма впливає на цілісність життєвого досвіду – від народження до смерті, з усіма стадіями розвитку та змінами (Danieli, 1981b; Lomranz et al., 1985; Terr, 1985). Rousseau & Drapeau (1998) особливо підкреслюють, що саме темпоральний аспект може допомогти зрозуміти складний процес міжпоколінної травми.

У роботах Danieli (1998), Hardtmann (1998), Bar-On, Ostrovsky Fromer (1998) та Hunter-King (1998) автори підтверджують концептуалізацію травми як розриву, що призводить до втрати жвавості, що переживається жертвою як «застрягання» в часі. Розглядаючи багатопоколінну травму, крім опису соціокультурних механізмів передавання, які забезпечують збереження та підтримку статичного способу життя в травматичному розриві, Klain (1998) наполягає: «Якщо ми можемо сказати, що це [патріархальне] суспільство не змінилося, або змінилося дуже мало... з часів Риму і Туреччини, то ми повинні дійти висновку, що, фактично, воно не має історії (1998, с. 280).

Деякі автори також погоджуються з концепцією двонаправленого передавання травми (Elder, 1986). Крім того, правильно і те, що двонаправленість травми (як ми її розглядаємо тут), підкреслює, що головним елементом зцілення є надія та обіцянка для наступних поколінь. Ornstein (1981) стверджує, що батьківство та створення післявоєнних розширених родин є високоадаптивним та зцілющим, особливо для літніх учілілих (див. також Baron, 1994).

Кілька авторів пишуть про учілілих дітей, тобто тих, хто народився або вже жив під час

періоду травми. У цих випадках травма впливає на всю сім'ю протягом того ж самого часового проміжку. Це відрізняється від того, як травма батьків чи бабусь і дідусів впливає на покоління, які народилися пізніше. McFarlane та ін. (1985) у своїх дослідженнях катастроф продемонстрували, що тривалий ПТСР у батьків є одним із найбільш суттєвих чинників, який веде до болісних переживань у дітей, пов'язаних із катастрофою (див. також Green et al., 1994; Nader, 1998).

Ще однією важливою проблемою є момент в історії, який жертва / учілілий визначає як початок своєї ідентичності (Чи сягає це до біблійних часів? Чи початок є після Голокосту? Чи вважає людина, що цей досвід є її загальною історією, або ж лише частинкою цілої картини?). Різноманітність аспектів, які особа включає у процес відновлення, пов'язана з її зціленням і наявністю ресурсів для зростання і зміцнення (Danieli, 1981a; 1994). Hardtmann (1998, глава 4) відзначає, що коли діти нацистів виростили з батьками, позбавленими ідентичності й історії, у них також виникали проблеми з розвитком власної ідентичності.

Деякі автори також досліджують вплив соціополітичних змін чи їх відсутності на спадковість травми. Зосереджуючись на корінних народах, репресивних режимах та інфекційних захворюваннях, автори виділяють різницю між тривалою та одноразовою травмами. Наприклад, Raphael, Swan і Martinek (1998) зауважують, що важко виділити конкретне міжпоколінне передавання, коли значна вразливість пов'язана з обширними та загальнопоширеними тривалими ефектами переміщення, депресії, втрат і дискримінації (див. також Buchanan, 1998; Simons & Johnson, 1998).

Невилікувана травма призводить до її «нерозв'язності» в житті жертв / учілілих та їхніх дітей. Наприклад, у сімей, чий член зник безвісти на передовій у В'єтнамі (Hunter-King, 1998), чи «зник» в Аргентині (Едельман, Кордон і Лагос, 1998) та Чилі (Беккер Діас, 1998). Для них траур є вічним (існуючим поза часом), і відсутність розв'язання забезпечує передавання травми наступному поколінню. Проте зміни з плином часу все ж можливі. Більшість дітей учілілих згадують історію

своїєї родини та війни «лише крихтами і шматками» й відчувають відновлення нарративу найбільш інтегративним і терапевтичним (Danieli, 1993). Відновлення часто сприймається як зцілення родинної рани, що може звільнити людину для повноцінного життя. Keller (1988) зазначав, що чим старші нащадки, тим більше вони описували свої сім'ї як менш адаптивні, а їхніх батьків як осіб, які говорили про Голокост непрямо.

Однак, здається, у житті таких нащадків можливі більш пізні процеси відновлення. Вони сприймають себе менш депресивними та менш тривожними порівняно з більш ранніми роками свого життя (Schwartz, Dohrenwend & Levav, 1994). Часовий аспект є невід'ємною частиною визначення реакції на історичну травму за Duran та ін. (1998), який складається із сукупності реакцій на багатопокілінну, колективну, історичну та кумулятивну душевну рану, яка формувалася протягом часу як у житті безпосередніх жертв, так і через покоління.

Валідація опитувальника Даніелі для багатопокілінних наслідків травми та теорія Даніелі. Багатопокілінні наслідки страждання є настільки ж старими, як і людство, і є невід'ємною частиною нашого розуміння людської історії. Спадок, переданий словами, діями і навіть у мовчанні, фіксували, розглядали та досліджували, як усно, так і письмово, у всіх суспільствах, культурах і релігіях, і аналізували в різних вимірах вчені з різних галузей науки.

Діти уцілілих у нацистському Голокості були першими, кого відзначили в цьому, нині великому, об'ємі літератури. Проте, незважаючи на широкі дослідження впливу травми на нащадків уцілілих після Голокосту, результати виявилися різними. У власній спробі розібратися з видимими суперечностями, мій теоретичний каркас об'ємно описує складну природу виживання при масовій травмі та різноманітні шляхи адаптації до викликів, які виникають як її наслідок.

Як показано на рис. 1, основні риси мого теоретичного каркасу – це акцент на власній ідентичності, багатовимірності, всепроникній змові мовчання внаслідок травми та протяжності – розриви – відновленні.



Рис. 1. Даніелі & Майдан, 2023



Рис. 2. Даніелі & Майдан, 2023

Ідентичність передбачає складну взаємодію кількох сфер або систем, які містять, серед іншого, біологічні, інтрапсихічні, сімейні, суспільні, економічні, культурні, національні та міжнародні аспекти (рис. 2).

Ці системи динамічно співіснують у часовому вимірі, забезпечуючи сприйняття життя як чогось безперервного – від минулого до майбутнього крізь теперішнє. Травма вносить розрив і відчуття «заклякання» в цьому вільному потоці (який раніше я (Danieli, 1998) назвала фіксуванням (*fixity*), щоб відрізнити від фрейдового поняття фіксації (*fixation*)).

Ступінь розриву, фрагментації та дезорієнтації частково визначається часом, тривалістю, масштабом і значущістю травми для індивіда, але також – механізмами виживання та стратегіями, які використовуються для адаптації до травми. Ступінь розриву в подальшому поглиблюється «травмою після травми» (Rappaport, 1968) від того, як інші реагують, наприклад, це може бути соціальна байдужість, відкидання та заперечення досвіду уцілілих, і реакціями уцілілих.

В інших роботах я вивчаю цю всеосяжну змову посттравматичного мовчання (Danieli,

1982; 2006). У підсумку жертва / уцілілий може стати більш вразливим до майбутніх травм впродовж усього подальшого життя (рис. 3).



Рис. 3. Данієлі & Майдан, 2023

Також подальші гострі реакції на травматичну подію можуть стати хронічними. Стратегії виживання в екстремальних випадках можуть стати стійким стилем адаптації після травми, тобто способом життя. Ці стратегії поведінки передбачають внутрішньо-сімейні та міжособистісні, психологічні та поведінкові патерни й захисні механізми, які жертва / уцілілий використовує для виживання під час і після травми. Вони стають невід'ємною частиною особистості вцілілого, інструментами захисту, сприйняття себе, інших і всього світу, тобто способом буття.

Подібні стилі адаптації уцілілого також формують його батьківські й родинні стосунки і, зі свого боку, впливають на виховання дітей, їх емоційний розвиток, ідентичність, сприйняття себе, своїх однолітків, суспільства і світу, саме так стаючи міжпоколінними. Стилi адаптації, зафіксовані батьками, стають біопсихосоціальним середовищем дитини, що врешті-решт визначає ступінь серйозності репаративних адаптаційних впливів на дитину.

Наша робота полягала в тому, щоб перевірити, чи може бути теорія міжпоколінної травми підтверджена даними. Для нас важливим питанням було не те, чи є у дітей уцілілих проблеми з психічним здоров'ям – безперечно, деякі їх мають, а деякі ні, – а радше хто саме серед них має подібні проблеми (Danieli, Norris and Engdahl, 2017). Для емпіричного вивчення цього питання та збору даних спо-

чатку потрібно вибрати критерії для визначення різноманітних конструктів, які були б спеціально адаптовані для нащадків (пізніше отримали назву опитувальник Данієлі).

Для валідації цих критеріїв ми разом із колегами провели дослідження з приблизно 500 дорослими дітьми вцілілих, які пройшли онлайн-опитування. Опитувальник мав три частини. Частина I вимірювала стилі після-травматичної адаптації батьків (СПА) саме в такому вигляді, як їх бачили діти. Як показано на рис. 4, експлораторний факторний аналіз виділив три фактори вищого порядку, що відображають інтенсивність стилю жертви, стилю заціпеніння та стилю бійця. Дані показали чіткі відмінності між цими трьома стилями. Стель жертви характеризувався застряганням у розриві травми, емоційною нестабільністю та надмірними захисністами. Стель заціпеніння – емоційним відчуженням, змовницьким мовчання всередині сім'ї та неприйняттям слабкості, а стиль бійця – цінуванням і підтримкою групової ідентичності, сили та справедливості. Ці шкали виявилися високо надійними, спираючись на такі критерії, як внутрішня узгодженість і крос-мовна конгруентність (Danieli, Norris, Paisner, Engdahl; Richter, 2015). Опитування проводилося як англійською мовою, так і на івриті (із 495 78 % англійською, 20 % на івриті).

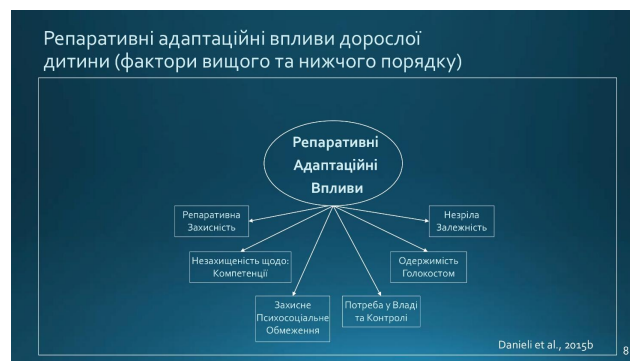


Рис. 4. Данієлі & Майдан, 2023

Частина II, репаративні адаптаційні впливи (РАВ), була спрямована на аналіз самосприйняття дітей батьків, що уцілили під час Голокосту (рис. 5). Цей конструкт виражає ядро, можливо, несвідомої, мотивації наступного покоління відмінити й відновити минуле та зцілити своїх батьків і себе. Я обрала слово «впливи», щоб підкреслити як їхню множинність, так і їхню багатопоколінну динаміку.

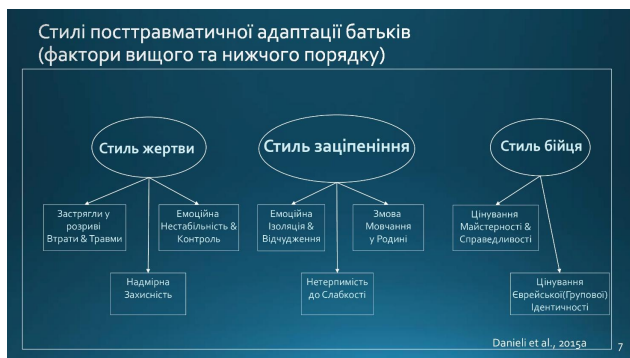


Рис. 5. Данієлі & Майдан, 2023

Аналіз 58 первісних елементів привів до остаточної шкали з 36 пунктів, яка мала вищезгадану внутрішню узгодженість (Cronbach's alpha = .91) і відповідність між англійською версією і версією на івриті (Q = .95). Як видно на рис. 5, РАВ відображали відчуття небезпеки щодо власної компетентності у дітей, репаративні захисні механізми, потребу в контролі, одержимість Голокостом, захисне психосоціальне обмеження та незрілу залежність (Danieli, Norris, Muller-Paisner, Kronenberg & Richter, 2015).

В учасників, які також брали участь у структурному клінічному опитуванні з DSM Disorders (SCID) (це діагностичний і статистичний посібник з психічних розладів), РАВ вказували на високу вірогідність психічного розладу. Коли РАВ були високі, майже половина учасників підпадала під критерії одного або більше розладів порівняно з лише 8 % осіб із психічним розладом, коли РАВ були низькими. Із обстежених за допомогою SCID порушень найчастіше виявлявся загальний тривожний розлад, за яким слідували важкий депресивний епізод і ПТСР. Лише дві змінні незалежно передбачали ці розлади: вік нащадка (молодший нащадок був у більшому ризику) та РАВ. Стилі опанування травми батьками також корелювали з наявністю розладу в дітей: серйозність РАВ нащадка виявилася сильно пов'язаною зі стилем жертви в батьків і меншою мірою зі стилем заціпеніння. Стилі обох батьків мали значення, але вплив матері на дітей був сильнішим. Найшкідливішою ситуацією для дитини було те, коли і мати, і батько мали виражений стиль жертви. Цей ефект є центральним у нашій гіпотетичній моделі, показаній на рис. 6.



Рис. 6. Данієлі & Майдан, 2023

Третя частина опитувальника була націлена на збір інформації щодо історії та динаміки сім'ї чотирьох поколінь. Ці питання були важливими для того, щоб дозволити нам перевірити модель, у якій історія сім'ї та сімейне середовище передбачають СПА, які, зі свого боку, передбачають РАВ на дітей. Попередній аналіз частини III допоміг нам визначити найвпливовіші компоненти для подальшого аналізу (рис. 7).

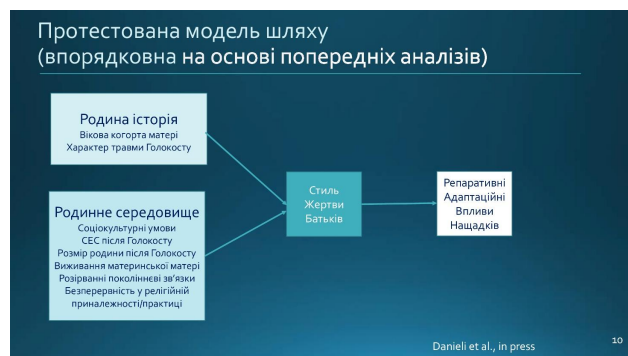


Рис. 7. Данієлі & Майдан, 2023

Ми виявили два найвпливовіші компоненти сімейної історії: 1) вікова група матері (дитина, підлітка, доросла) і 2) характер досвіду батьків під час Голокосту, а саме: досвід утримання в гетто, робочі табори та/або концтабори, перебування та/або втеча. Сімейне середовище включало (1) соціальне середовище після Голокосту: соціокультурні умови (проживання в Ізраїлі чи в Північній Америці), економічний статус; (2) сімейну конфігурацію, особливо те, чи обоє батьків були жертвами / уцілілими (так званий ефект подвійної дози, Kellermann, 2009); (3) соціальну підтримку / приналежність, наприклад, чи вижили обоє батьків, а також дідусь і бабуся, розмір сім'ї і афіліації з групами уцілілих і єврейськими групами і (4) неперервність, поколіннєві зв'язки, які допо-

магають уцілілим та їхнім дітям зберігати ідентичність, незважаючи на розриви в різних сферах і системах.

Ми мали гіпотезу, що вплив історії сім'ї та сімейного середовища на нащадка був непрямим. Це означає, що сила впливу залежить від інтенсивності стилю жертви в батьків. І це, зі свого боку, переважно впливає на РАВ нащадка. Інакше кажучи, вплив на дитину відбувається через батьків. Отримані дані значною мірою підтвердили цю модель. Одним із найвпливовіших непрямих ефектів були соціокультурні умови. Учасники, які виростили в Ізраїлі, мали кращі результати, ніж ті, хто виріс у Північній Америці. У їхніх батьків був менш інтенсивний стиль жертви, а у нащадків був менший РАВ. Цей результат вказує на те, що ізраїльське оточення пом'якшило або компенсувало деякі негативні ефекти травматичного розриву. Три з чотирьох показників ідентичності, включно з порушеними поколіннєвими зв'язками, мали сильніший ефект у Північній Америці, ніж в Ізраїлі. Більшість уцілілих після Голокосту оселилися в Ізраїлі та Північній Америці. Хоча обидві країни і їх соціокультурні умови пропонували нове життя, Ізраїль символізував тисячолітню стійкість народу та відновлення єврейської ідентичності (Danieli & Norris, 2016).

Однак всі ефекти умов були непрямими. Вони мали вплив на дітей лише тому, що мали вплив на їхніх батьків. Лише одна фоновна змінна мала як прямий, так і непрямий вплив на дитину: порушені поколіннєві зв'язки. Подібні порушення були шкідливими для нащадків, впливаючи на дітей сильніше, ніж на батьків, що загалом і зробило їх найважливішою змінною, яку ми вивчали (рис. 8).

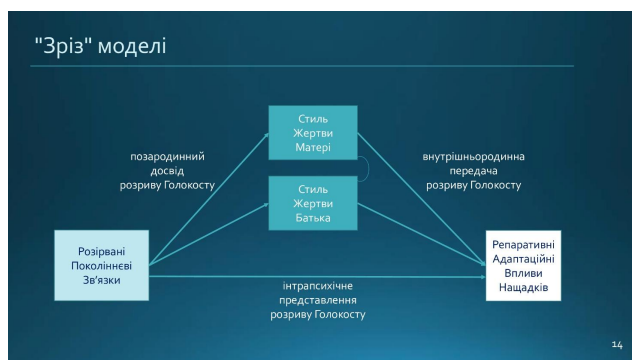


Рис. 8. Данієлі & Майдан, 2023

Підсумки дослідження. Наше дослідження емпірично підтвердило, що досвід уцілілих

під час Голокосту та умови їхнього життя після цієї події дійсно впливають на їхніх дітей – ключове питання, яке турбує галузь протягом п'яти десятиліть, – і це відбувається переважно через посттравматичні стилі адаптації батьків. Як вище зазначалося, ми вважаємо, що опитувальник Данієлі може сприяти дослідженню як механізмів, так і модераторів передачі травми. Коли опитувальник Данієлі поєднується з аналізом стійких епігенетичних маркерів, таких як метилювання ДНК, він значно поліпшує існуючу практику використання доступних тестів особистості, призначених для загальної популяції.

З усіх сімейних історій утримання в таборах було найсильніше пов'язане з інтенсивністю стилю жертви уцілілих батьків і, унаслідок цього, мало найсильніший непрямий вплив на їхніх нащадків. Проте ефекти сімейного середовища після Голокосту були сильнішими, ніж вплив історії сім'ї. Загалом ці результати вказують на множинність чинників, які вплинули на вцілілих батьків і визначили їх подальший вплив на нащадків.

Щоб зрозуміти дітей уцілілих, нам потрібно знати набагато більше про їхнє сімейне життя, аніж той факт, що вони мають уцілілих батьків певної вікової групи і травматичний досвід Голокосту. Відповідно до моєї теорії, наше дослідження дотримується багатовимірного підходу до оцінки посттравматичного статусу індивіда. Ми виділили два варіанти сімейних стосунків. По-перше, виявилось, що проживання в Ізраїлі мало відновлювальний вплив. Хоча як Ізраїль, так і Північна Америка пропонували нове майбутнє для уцілілих, особливо порівняно з перебуванням в Німеччині / Європі, і, незважаючи на труднощі, пов'язані з Голокостом і не тільки, перебування в Ізраїлі пом'якшило багато довгострокових наслідків травми. Як відзначав Solomon (1998), в Ізраїлі Голокост був «спадщиною всіх», і ізраїльські вцілілі знаходили сенс у створенні та підтриманні давньої / нової єврейської держави, а також в активній обороні її Звиживання.

Інший ключовий висновок стосується виявлених захисних ефектів неперервності – уявлення про життя як про цілісність, у якій пов'язані минуле, теперішнє та майбутнє.

У нашому дослідженні обидві міри неперервності (порушені поколіннєві зв'язки та стійкість релігійної приналежності/практики через покоління) мали непрямий ефект: чим сильніша ця неперервність, тим нижчий ступінь інтенсивності стилю жертви мають батьки, а отже, тим нижчими стають РАВ дитини.

Порушені поколіннєві зв'язки мали, крім того, прямий ефект, що призводив до найбільшого загального ефекту порівняно з будь-якими незалежними змінними. Крім того, певні обставини, які вказують на соціальну підтримку / приналежність, зокрема виживання / присутність бабусі та якомога більша уціліла родина, імовірно, підсилювали сімейну стійкість. Відчуття зв'язку з єврейською історією можна вважати ще одним фактором захисту, який забезпечує життя в Ізраїлі.

Можливо, порушені поколіннєві зв'язки є найсильнішим чинником трагічного впливу Голокосту. Для вцілілих під час Голокосту нацистське знищення сімей і спільнот було критичним позасімейним досвідом, що лежав в основі розвитку стилів адаптації жертви, які через подальшу внутрішньосімейну динаміку негативно впливали на їхніх дітей. До того ж порушені поколіннєві зв'язки стали внутрішньопсихічною репрезентацією травми для нащадків, здійснюючи не лише непрямий вплив через внутрішньосімейні процеси передавання, але й безпосередньо як травма Голокосту. Зокрема, діти з таких сімей, навіть якщо пам'ятають історії війни та втрачені сім'ї своїх батьків тільки частково, свідчили про постійну психологічну присутність Голокосту вдома, у деяких випадках повідомляючи, що всеосяжний досвід Голокосту поступово поглинав їх. Вважаючи клінічні діагностичні висновки єдиним результатом нашої зацікавленості, ми зменшуємо шанс зрозуміти пов-

ний об'єм і довгостроковий вплив проблем, хвилювань і світогляду нащадків.

Висновки. Готуючись до цієї презентації, я звернулася до минулого не лише для подальшого асоціювання, але й для пошуку значення ORB (пам'ятаєте мій сон?), і виявила, що ці літери фактично означають глобус, сферу, планету, м'яч, круг або око. Це відкрило широкий спектр подальших асоціацій, але, граючись із літерами, я також знайшла затишок у OR (англійською — «але», прим. ред.), яке вказує на можливість альтернатив, що пов'язане з тим, як я працювала над надією. Отже, не дивно, що мої дорослі професійні роки в Нью-Йорку були глибоко міжнародними і що для свого спадку я створила Міжнародний центр вивчення, запобігання та лікування багатопокілінних наслідків травм. Тож цей короткий образ у сновидінні продовжує освітлювати багато важливих моментів мого життя. Як же це відрізняється від розриву травми, який перериває цілісність життєвого досвіду, розділяючи її на «до» та «після» події як для безпосередньо постраждалих, так і для наступних поколінь.

Опитувальник Даніелі сьогодні перекладено на безліч мов, включно з українською, і чудова робоча група з Міжнародного центру вивчення багатопокілінних наслідків травми, яка зосереджена на досвіді України і до якої входить доктор Великодна, уже готова використовувати його в Україні – там, де мої батьки провели важливі моменти своєї молодості. І давайте сподіватися та молитися, що, незважаючи на жорстокі травми, які сьогодні переживають обидва наші народи, це не призведе до того, що ще більше поколінь будуть жити з почуттям просторово-часового розриву. Людство не може собі цього дозволити, і ми не повинні повертатися до темних часів.

Список літератури:

- Даніелі, Я., Майдан, І. (2023) Травматична спадщина поколінь. PMGP. 30, 8(1): e0801409, <https://doi.org/10.26766/PMGP.V8I1.409>.
- Arlow, J.A. (1986). Psychoanalysis and Time. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 34:3, pp. 507–528. Available from: <https://doi.org/10.1177/000306518603400301>.
- Bar-On, D. (1994). *Fear and Hope: Life-Stories of Five Israeli Families of Holocaust Survivors, Three Generations in a Family*. Tel Aviv: Lochamei Hagetaot-Hakibbutz Hameuchad. (Hebrew).
- Bar-On, D., Ostrovsky, T. & Fromer, D. (1998). “Who am I in relation to my past, in relation to the other?” German and Israeli students confront the Holocaust and each other. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 97–118).

- Becker, D. & Diaz, M. (1998). The social process and the transgenerational transmission of trauma in Chile. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 435–446).
- Buchanan, A. (1998). Intergenerational child maltreatment. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 535–552).
- Danieli, Y. (1981a). Exploring the factors in Jewish identity formation (in children of survivors). In *Consultation on the psycho-dynamics of Jewish identity: Summary of proceedings* (pp. 22–25). American Jewish committee and the Central Conference of American Rabbis, March 15–16, 1981.
- Danieli, Y. (1981b). On the achievement of integration in aging survivors of the Nazi Holocaust. *Journal of Geriatric Psychiatry*, 14 (2), 191–210.
- Danieli, Y. (1982a). Therapists' difficulties in treating survivors of the Nazi Holocaust and their children. *Dissertation Abstracts International*, 42 (12-B, Pt 1), 4927. (UMI No. 949–904).
- Danieli, Y. (1984). Psychotherapists' participation in the conspiracy of silence about the Holocaust. *Psychoanalytic Psychology*, 1 (1), 23–42.
- Danieli, Y. (1993). The diagnostic and therapeutic use of the multi-generational family tree in working with survivors and children of survivors of the Nazi Holocaust. In J.P. Wilson & B. Raphael (Eds.) *International Handbook of Traumatic Stress Syndromes*. [Stress and Coping Series, Donald Meichenbaum, Series Editor] (pp. 889–898). New York: Plenum Publishing.
- Danieli, Y. (1994). Resilience and hope. *Children Worldwide* (pp. 47–49). Geneva: International Catholic Child Bureau.
- Danieli, Y. (Ed.) (1998). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company. Available also as an ebook at: <http://link.springer.com/book/10.1007/978-1-4757-5567-1/page/1>, <https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=thoNwuDmHEQC&oi=fnd&pg=PA1&dq=yael+danieli&ots=Lz5wk8a4tj&sig=r5eLmv3JrgVAq6-PCbVQNj3zMPo#v=onepage&q=yael%20danieli&f=false>.
- Danieli, Y., Norris, F., Paisner, V., Engdahl, B. & Richter, J. (2015). The Danieli inventory of multigenerational legacies of trauma, part I: Family adaptational styles. *Journal of Psychiatric Research*, 68, 167–175.
- Danieli, Y., Norris, F., Muller-Paisner, V., Kronenberg, S. & Richter, J. (2015). The Danieli inventory of multigenerational legacies of trauma, Part II: Reparative Adaptational Impacts. *American Journal of Orthopsychiatry*, 85 (3), 229–237.
- Danieli, Y. Norris, F. & Engdahl, B. (2016). Multigenerational legacies of trauma: data-based integrative modeling of the what and how of transmission. *American Journal of Orthopsychiatry*, 86 (6), 639–651.
- Danieli, Y. & Norris, F. (2016). A Multidimensional Exploration of the Effects of Identity Ruptures in Israeli and North American Holocaust Survivors: Clinical, Policy, and Programmatic Implications. *Kavod: Journal of Caring for Holocaust Survivors*, 6(1). Available from: <http://kavod.claimscon.org/2016/01/1400/#respond>.
- Danieli, Y., Norris, F. & Engdahl, B. (2017). A Question of Who, Not If: Psychological Disorders in Children of Holocaust Survivors. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9(S1), 98–106.
- Danieli, Y. & Engdahl, B. (2018). Multigenerational legacies of trauma. In C. Nemeroff and C. Marmar C. (Eds.) *Post-Traumatic Stress Disorder*. New York, NY: Oxford University Press, 497–512.
- Danieli, Y. (2020). Massive trauma and the healing role of reparative justice: an update In C. Ferstman @ M. Goetz (Eds.) *Reparations for Victims of Genocide, Crimes Against Humanity and war crimes: Systems in place and systems in the making* (pp. 38–85). The Hague: Martinus Nijhoff.
- Duran, E., Duran, B., Yellow Horse Brave Heart, M. & Yellow Horse-Davis, S. (1998). Healing the American Indian Soul Wound. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 341–355).
- Edelman, L., Kordon, D., & Lagos, D. (1998). Transmission of trauma: The Argentine case. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 447–464).
- Elder, Jr., G.H., Caspi, A., & Downey, G. (1986). Problem behavior and family relationships: life course and intergenerational themes. In A. Sorensen, F. Weinert, & L. Sherrod (Eds.) *Human Development and the Life Course: Multidisciplinary Perspectives*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Green, B.L., Karol, M., Grace, M.C (1994). Children and disaster: age, gender and parental effects on PTSD symptoms. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30, 945–951.
- Hardtmann, G. (1998). Children of Nazis: A psychodynamic perspective. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 85–96).
- Hunter-King, E.J. (1998). Children of military personnel missing in action in Southeast Asia. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 243–256).

- Keller, R. (1988). Children of Jewish Holocaust survivors: Relationship of family communication to family cohesion, adaptability and satisfaction. *Family Therapy*, 15, 223–237.
- Kellerman, N.P.F. (2009). *Holocaust trauma: psychological effects and treatment*. New York: iUniverse, Inc.
- Klain, E. (1998). Intergenerational aspects of the conflict in the Former Yugoslavia. In Danieli (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: KluwerAcademic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 279–296).
- Lomranz, J., Shmotkin, D., Zechovoy, A. & Rosenberg, E. (1985). Time orientation in Nazi concentration camp survivors: forty years after. *American Journal of Orthopsychiatry*, 55 (2), 230–236.
- McFarlane, A.C., Blumbers, V., Policansky, S.K., & Irwin, C. (1985). A longitudinal study of psychological morbidity in children due to a natural disaster. Unpublished manuscript. Department of Psychiatry, Flinders University of South Australia, Bedford Pard, South Australia.
- Montero, G. J. (2020). *Psychoanalysis of Aging and Maturity: The Concept of Maturescence*. Routledge.
- Ornstein, A. (1981). The effects of the Holocaust on life-cycle experiences: The creation and recreation of families. *Journal of Geriatric Psychiatry*, 145 (2), 135–163.
- Nader, K.O. (1998). Violence: Effects of parents' previous trauma on currently traumatized children. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 571–586).
- Raphael, B. Swan, P. & Martinek, N. (1998). Intergenerational aspects of trauma for Australian Aboriginal people. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 327–340).
- Rappaport, E. A. (1968). Beyond traumatic neurosis. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 49, 719.
- Rousseau, C. & Drapeau, A. (1998) The impact of culture on the transmission of trauma: Refugees' stories and silence embodied in their children's lives. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 465–486).
- Schwartz, S., Dohrenwend, B.P., & Levav, I. (1994). Nongenetic familial transmission of psychiatric disorders? Evidence from children of Holocaust survivors. *Journal of Health and Social Behavior*, 35 (December), 385–402.
- Simon, R.L. & Johnson, C. (1998). An examination of competing explanations for the intergenerational transmission of domestic violence. In Danieli, Y. (Ed.). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation; Now Springer Publishing Company (pp. 553–570).
- Terr, L.C. (1985). Children traumatized in small groups. In S. Eth & R.S. Pynoos (Eds.) *Post-Traumatic Stress Disorder in Children*. [The Progress in Psychiatry Series, David Spiegel, Series Editor]. Washington, DC: American Psychiatric Press, Inc. (pp. 45–70).

Анотація. Ця стаття окреслює багатовимірні кумулятивні особистісні та професійні сенси просторово-часових образів сновидінь, щоб проілюструвати їхній дедалі глибший мультидетермінований і мультидетермінуючий вплив протягом усього життя людини. Це може передбачати вибір інтересів, навіть фокусу, керівного напрямку, формування структури та тривалості роботи / життя. Це контрастує з розривом після травми, який замість того, щоб постійно збагачувати життя, розриває його на до і після травми. Крім того, повсюдна змова мовчання після травми ще більше підкреслює (гетерогенні) стилі посттравматичної адаптації, а також свідому і несвідому самість / ідентичність постраждалих і, як наслідок, передавання травми наступним поколінням. Ці стилі охоплюють ті внутрішньосімейні та міжособистісні психологічні й поведінкові механізми подолання, опанування та захисту, які жертва / уцілілий прийняла як стратегії виживання під час і після травми. Згідно з теорією Данієлі «Травма і безперервність «Я»: багатовимірна, мультидисциплінарна, інтегративна структура», дитина народжується в біопсихосоціальному середовищі ПТСР батьків, які пережили травму, і розвиває репаративні адаптаційні впливи, щоб пристосуватися до адаптаційних стилів жертви, бійця та/або заціпенілого батька / матері. Цей конструкт виражає основну, можливо, несвідому мотивацію другого покоління скасувати й виправити минуле, зцілити своїх батьків і самих себе. Слово «впливи» було обрано, щоб підкреслити їхню множинність і динаміку між поколіннями. Використання трикомпонентного опитувальника Данієлі для вивчення спадщини травми від кількох поколінь у Північній Америці та Ізраїлі дало змогу дослідникам змістовно порівняти дані, отримані в Інтернеті від двох груп дітей тих, хто пережив нацистський Голокост – однієї в діаспорі,

а іншої на батьківщині. В обох популяціях, крім виявлення опосередкованого впливу (через батьків) стилів жертви і заціпеніння батьків на інтенсивність репаративних адаптаційних впливів їхніх дітей, ми расвідчили як прямий, так і опосередкований вплив розірваного зв'язку поколінь на дітей. Але ізраїльські діти тих, хто пережив Голокост, почувалися краще (мали нижчу інтенсивність впливів), ніж їхні північноамериканські однолітки. У статті проаналізовано численні висновки цього дослідження, яке варто було б провести і в Україні.

Ключові слова: Багатопоколінні наслідки, травма, розрив, неперервність / розрив / відновлення, самосвідомість / ідентичність, змовницьке посттравматичне мовчання, стилі посттравматичної адаптації, репаративні адаптаційні впливи.

Abstract. This article delineates multidimensional cumulative personal as well as professional meanings of spatiotemporal dream image/s to illustrate their ever-deepening multi-determined and multi-determining influences throughout an individual's lifetime. These might include choice of interests, even of focus, guiding direction, structure formations and of span of work/life. This is contrasted with the rupture following trauma that, instead of continuously enriching one's life, breaks it to before and after the trauma. Further, the ubiquitous conspiracy of silence in the aftermath of trauma, further marks survivors' (heterogeneous) posttrauma adaptational styles (PAS) and conscious and unconscious self/identity and the resulting transmission of trauma to succeeding generations. These styles encompass those intrafamilial and interpersonal psychological and behavioral coping, mastery and defense mechanisms the victim/survivor adopted as survival strategies during and after the trauma. According to Danieli's theory entitled *trauma and the continuity of self: A multidimensional, multidisciplinary, integrative framework*, the child is born into the survivor's/s' parent/s bio-psycho-social PAS milieu, and develops *reparative adaptational impacts* (RAI) to adapt to the parent's/s' *victim, fighter* and/or *numb* adaptational styles. This construct (the RAI) expresses the core, perhaps unconscious, motivation of the second generation to undo and repair the past and heal their parents and themselves. The word *impacts* was chosen to connote both their plurality and their multigenerational dynamics. Utilizing the three-part Danieli Inventory for Multigenerational Legacies of trauma in both North America and Israel enabled the researchers to meaningfully compare the data generated online from the two populations of children of Nazi Holocaust survivors – one in the diaspora, the other in their homeland. In both populations, beyond the finding of *indirect* effect (via the parents) of primarily the *Victim* and *Numb* styles independently in both parents on the intensity of their children's RAIs, we found both *direct* and indirect effect of *broken generational linkages* on the children. But the Israeli children of survivors fared better (had lower intensity RAIs) than their North American counterparts. The article analyzes the numerous findings of this study that would be conducted in Ukraine as well.

Key words: Multigenerational legacies, trauma, rupture, continuity/rupture/repair, self/identity, conspiracy of silence in the aftermath of trauma posttrauma adaptational styles, reparative adaptational impacts.

ГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТЕРАПЕВТИЧНОЇ МЕДІАЦІЇ СУБ'ЄКТИВНОГО ВПОРЯДКУВАННЯ ЧАСУ. НА ПРИКЛАДІ КЛІНІЧНОГО ВИПАДКУ З ПАЦІЄНТОМ ПСИХОТИЧНОЇ СТРУКТУРИ

Олег Христенко, магістр клінічної психології, практик у психоаналітичній парадигмі
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

GRAPHIC INTERPRETATION AS AN INSTRUMENT OF THERAPEUTIC MEDIATION OF SUBJECTIVE TIME ORDERING. IN THE EXAMPLE OF A CLINICAL CASE WITH A PSYCHOTIC PATIENT

Oleh Khrystenko, Master of Clinical Psychology, psychoanalytically-oriented practitioner
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8991-0227>
khrystenkooleh@gmail.com

Вступ. Психодинамічна робота із суб'єктами психотичної структури вимагає від спеціаліста додаткової винахідливості й обережності. З одного боку, ми не можемо застосовувати класичну психоаналітичну техніку, з іншого – ми обмежені аналітичною позицією, етикою психоаналізу через крихкість аналізантив психотичної структури. Сучасна робота із психотичними суб'єктами часто заснована на використанні засобів терапевтичної медіації – письма, малювання, театру, психодрами (Pinel, 2019; Vinot, 2021). В ідеальному випадку засіб терапевтичної медіації повинен виникати спонтанно, але іноді спеціаліст може сам його запропонувати.

У випадку, наведеному в цій статті, ми стикнулися із симптомами збідніння переживань, браком спогадів про себе, відсутністю упорядкованого часу. Займаючи позицію «секретаря», аналітик запропонував пацієнту графічну інтерпретацію – написання на лінії (як відрізка часу) основних етапів і подій життя та планів на майбутнє. Це неінвазивне втручання виявилось помічним у тому, щоб йти за пацієнтом і повертати життя пацієнта пацієнтові, допомагати йому реінвестувати події свого життя, пробудити інтерес до себе, сформувати наратив про себе та відчуття власної

агентності, перетворити пацієнта на суб'єкта свого життя.

Аналіз публікацій і досліджень. Психоаналіз виник як метод лікування неврозів, але вже Фройд почав досліджувати психози, і одна з його фундаментальних праць написана саме про них – випадок доктора Шребера (Фройд, 2019). У цьому тексті Фройд розкрив, що психотичні утворення мають сенс і що психотичний суб'єкт висуває такі ж фундаментальні питання, що й невротичний – питання кастрації, статі та сексуальності. Лакан почав цікавитися психозами ще до того, як став психоаналітиком, коли практикував як лікар-психіатр. Його дисертація була написана про параною сестер Папен, пізніше він опублікує за матеріалами своєї дисертації статтю в сюрреалістському журналі «Мінотавр». Третій семінар Лакана 1955–1956 років був цілком присвячений психозам, де Лакан проблематизував клініку психозу і дав свою інтерпретацію поглядам Фрейда. Лакан переосмислює Фрейда та вводить концепт форкльюзії Імені Батька. Цим концептом Лакан показує фундаментальний механізм утворення психозу, де суб'єкт не вступає в типовий для невротичної структури символічний порядок. Через нестачу батькової функції психотичний суб'єкт не має достатніх

прив'язок, так званих *les points de capiton*, що призводить до формування різного роду психотичних дивацтв, специфічного життя мовою (Lacan, 2013). Пізніше Лакан концептуалізує психоз як розпад зв'язків між регістрами психіки – Реальним, Символічним та Уявним, які, втім, можуть бути об'єднані додатковим кільцем – синтомом. Таким кільцем для Джойса було письмо. Воно компенсувало недостачу батькової функції. Коли Джойс не писав, то починав страждати у спосіб, характерний для суб'єктів психотичної структури (Lacan, 2015). Саме концепт синтому відкриває нові шляхи до роботи з психозами.

Мартін-Матерра в подальшому вводить поняття синтомації як креативної роботи психотичного суб'єкта, яка є альтернативою сублімації, оскільки сублімація заснована на витисненні, якого не вистачає психотичній структурі (Martin-Mattera, 2011). Цей концепт може бути хорошим фундаментом для пояснення ефективності роботи терапевтичної медіації. Сільвія Ліппі на прикладі Фріди Кало демонструє, як творчість може бути синтомацією, що рятує життя (Lippi & Neuter, 2016). Про терапевтичну медіацію засобами мистецтва пише також Поль-Лоран Асун, який показує, що основи терапевтичної медіації ми можемо знайти вже в роботах Фрейда (Assoun, 2014). Фредерік Віно досліджує роботу терапевтичної медіації у зв'язку з травмами (Vinot, 2021). Кароль Пінель описує роботу засобами терапевтичної медіації в роботі з психотичними дітьми (Pinel, 2019). У лаканіанській парадигмі терапевтичної медіації її мета – створити вуаль над Реальним. Це дещо відрізняє її від робіт Рене Русіюна, для якого об'єкт медіації слугує засобом символізації (Roussillon, 2016). Одним із засобів терапевтичної медіації, яка мене особливо зацікавила, є графічна інтерпретація, запропонована Хуаном-Давидом Назіо (Nasio, 2021).

Мета статті – проілюструвати й обговорити перспективу використання графічної інтерпретації як терапевтичної медіації упорядкування часу для підтримки суб'єкталізації деяких аналізантих психотичної структури.

Етичні основи роботи з психозами в сучасному психоаналізі. За часів Лакана психози стали центральним етичним пита-

ням психоаналізу. Вони більшою мірою, ніж інші феномени, породжували питання про норму та роль психоаналізу щодо нормалізації. У ті часи саме з'явилася антипсихіатрія, але паралельно зміцнювалася і психіатрія. А мейнстримний психоаналіз, прагнучи забезпечити собі респектабельність, йшов нога в ногу з психіатрією і логікою нормалізації. Зовсім інакше пішов Лакан, який хоч і був психіатром, і був супротивником нормалізації, але не став на жодну зі сторін цього конфлікту, а виробив суверенний шлях психоаналізу, який жодним чином не заперечує місце психіатрії в суспільстві, але не поділяє з нею спільних цілей.

Лакан не відмовлявся від осмислення та роботи психоаналізу з психозами, хоча, звісно ж, робота з психотичними суб'єктами відрізнятиметься від роботи з невротичними: передусім ми – «секретарі» наших аналізантих психотичної структури. Що значить бути секретарем? Даріан Лідер це пояснює, що секретарі не втручаються, а лише записують, перевіряють, підтверджують і просять роз'яснень, вони нагадують, допомагають організувати розклад і важкі аспекти життя. Вони займають той самий стабільний простір. Вони не нав'язують свій світогляд і не вказують на помилки. Секретар часто просить свого директора пригальмувати, повторити слово, яке він не зовсім зрозумів, або нагадати йому про щось. Саме це і є пунктуаціями в роботі з психотичними суб'єктом, що дає змогу будувати історію, сюди можна додати ритм сесій та їх тривалість, яка в лаканіанстві зазвичай мінлива (Leader, 2011). Деякі аналітики вважають фіксований та чіткий кадр обов'язковою частиною аналізу, і, справді, ритм сесій теж є пунктуацією: це може бути символічним розрізом, але таким розрізом може бути сесія будь-якої тривалості, а ритм може задаватися й іншими параметрами, наприклад сталим часом аналітичних зустрічей. До того ж кадр – це ще й питання безпечних стосунків із Іншим, це питання дистанції, і тому іноді фіксований кадр може викликати відчуття сильного й інвазивного аналітика. Також це причина того, чому я ніяк не виступаю проти, якщо деякі аналізанти надають перевагу ритму аналітичних зустрічей раз на два тижні.

Даріан Лідер також каже, що в роботі з психотичними суб'єктами важливо не займати місце батька, важливо уникати мовчання та загадкових тлумачень. Також він пише, що психоаналітична робота з психотичним суб'єктом не означає проведення психоаналізу, він вважає, що аналітичні ідеї можуть бути використані для натхнення інших практик та інших методів лікування, адаптованих до унікальності кожного окремого аналізанта (Leader, 2011). Особисто я б не називав ці модифікації чимось іншим, ніж психоаналізом, тому що психоаналіз – це скоріше єдність теорії, етики і клініки, а не заморожені форми. Кожен випадок унікальний, хоча є і певні закономірності, але закономірності роботи з невротиками не варто ототожнювати з психоаналізом, хоча його класична форма і була народжена в роботі з істерією. Психоаналіз не може бути *prêt-à-porter*, це завжди продукція *haute couture*, не існує психоаналізу невротичних або психоаналізу психотичних суб'єктів, є психоаналізи суб'єктів різних структур.

Психоаналіз не покликаний перетворити психотичного суб'єкта на невротичного, психотичні пацієнти не є недорозвиненими відносно невротичних, проте вони і не є їм тотожними, тому аналітична робота з ними відрізняється. Жан-Клод Мальваль підкреслює, що не існує діагностичних протипоказань до аналітичного лікування психозів. Однак розрізнення структури суб'єкта є вирішальним фактором під час проведення аналітичних процедур, оскільки клініка «істеризації» у випадку психотичного суб'єкта не може ставитися як мета, мета роботи з ним – приборкання неприборканого *jouissance* (Maleval, 2003).

Структура психіки – це не діагноз психіатрії. Далеко не всі психотичні суб'єкти є дефіцитарними навіть у плані психіатрії та адаптації. Психотична структура має тільки перетини з психозами в розумінні психіатрії, але вони не можуть бути вмонтовані одне в одного. Ті, кого психіатрія і суспільство вважають нормальними, часто є психотичними чи первертними, а часом ті, кого вважають психотичними в психіатрії і божевільними в суспільстві, є невротичними чи первертними суб'єктами для психоаналізу. Сільвія Ліппі підкреслює, що психоаналітична клініка не описова

і не феноменологічна, а саме структурна, де структура – це свого роду машина, яка ставить суб'єкта в поле досвіду (Lippi, 2014). Яке це поле досвіду? Це поле аналітичного досвіду, це буття в перенесенні, саме тому психічна структура – це не низка симптомів, а організація аналітичного лікування, базованого на перенесенні. Структура – це не діагноз, який можна поставити, спираючись на опис симптомів чи модель психіки. Розуміти структуру означає розуміти перенесення, тобто те, куди аналізанта розміщує аналітика.

Сьогодні ми можемо побачити дві основні лінії нозологічних концептуалізацій, коріння яких ми можемо знайти у Фрейда. Я умовно назву ці лінії лінією Кляйн і Лакана. Зазвичай Фрейда ми сприймаємо як прихильника однозначного поділу по лінії невротизм – психоз, але, як показав Жан-Луї Вуерле у статті «Божевілля та марення», Фрейд наприкінці свого життя прийшов від чіткого протиставлення невротизму і психозу до континууму між ними (Woerlé, 2019). Вуерле демонструє це на прикладі випадку Сергія Панкєєва. Лінія Кляйн має на увазі певний континуум від психозу до невротизму, а лінія Лакана – окремість і однозначність цих структур.

Психоаналітики, які сліднують за лінією Лакана, говорять про три структури психіки – психоз, невротизм і перверсію. Ці три структури насамперед пов'язані з трьома способами негатиї. Невротичний суб'єкт *витискає*, тобто використовує своєрідний спосіб відкласти неприйнятну інформацію убік, у вигляді того, що людина забуває те, що її турбує, і ці уявлення залишаються живими в несвідомому і проявляються в утвореннях несвідомого. Перверт використовує інший спосіб – *відмову*, він немов би говорить неприйнятній інформації «ну так, але ні», це подвійне ставлення до невротичного порядку кастрації, який тестується (розпізнається), але не приймається. Психотичний суб'єкт використовує форкляузію, тобто *відкидання* особливого позначника, який Лакан називає Іменем Батька, яке замінює Бажання Матері та руйнує її деспотичний каприз і залежність дитини. Сержіо Бенвенуто каже, що термін «Ім'я Батька» невдалий, бо пов'язаний зі структурою традиційної західної сім'ї, більш вдала метафора – це «Ім'я

Святого Духа», бо Святий Дух виходить за рамки стосунків «батько – син», заявляючи про себе як «третя сторона», як нематеріальний носій закону, за допомогою якого тато стає Батьком. І, звісно, едипів комплекс у теорії Лакана – це точно не рамки сімейних романів, адже Лакан навчив нас відходити від буквальностей (Benvenuto, 2019). Отже, форклюзія – це відмова від вступу в право на спадщину символічного порядку, це відкидання самого катехона символічного порядку, і, як наслідок цього, з'являється пошук його альтернативи у вигляді сингулярних винаходів – синтомів.

Бенвенуто визначає різницю між структурами як різницю конфліктів: для неврозу це его-дистонний конфлікт, для перверсії – гетеродистонний, а для психозу – соціо-дистонний (Benvenuto, 2018). Мені подобається цей поділ, який цілком продовжує традицію Фрейда, де невроз – це конфлікт між Я та Воно, психоз – між Я та зовнішнім світом, а меланхолія – між Я та Над-Я (Freud, 1929). Можна сказати, що сучасний психоаналіз вбачає певну конвенційність того, що Фрейд називав дійсністю, це прийняття правил Іншого. Але варто зазначити, що у випадку з ординарним психозом соціо-дистонність ледь помітна в маргінальності функціонування, адже вона лежить на рівні стосунків із символічним порядком. Це не означає, що будь-яке дивацтво ми можемо вписати в цю категорію, але це можуть бути ті дивацтва, що не є симптомом і які подекуди й утворюють сингулярне суб'єкта.

Традиційно в психоаналітичному дискурсі виділяють три види психозу: меланхолію, шизофренію і параною (Benvenuto, 2019). Із часів Фрейда психоаналітики не вважають марення хворобою, марення психотика – це радше спроба зцілення. Марення надає сенс світу й цілісність хаосу, у який може бути занурений суб'єкт через жах капризу. Але не всі психотичні суб'єкти марять і в наші кабінети суб'єкти з маренням приходять досить рідко. Сьогодні ми говоримо також і про четвертий вид психозу, у якому немає неординарної симптоматики, названий Жаном-Аленом Міллером ординарним психозом. Ця клініка має ледь помітні ознаки форклюзії Імені Батька. Ординарні психотичні суб'єкти можуть бути гіпернормальними, а можуть здаватися і місь-

кими божевільними. Часто ми бачимо це у проявах несимптомного соціального провалу або надмірної залученості до своєї соціальної ролі (Miller, 2009). Інший прояв ординарного психозу – це не-невротичне володіння тілом як захист від того, що Віннікотт називав тривогою розпаду й анігіляційними тривогами. Порівняно з неврозами уявні ідентифікації в ординарних психотичних суб'єктів можуть бути слабкими, а з іншого боку – жорсткішими і впевненішими. На мою думку, жорсткі ідентифікації приховують їхню недостатність і ця жорсткість є обороною перед неясністю та слабкістю уявних ідентифікацій, які не можуть надати тієї гнучкої міцності, яку могла б підтримувати символічна ідентифікація.

Ординарний психоз – це хороший інструмент для повалення старої бінарної логіки, яка є недостатньою, але цього можна досягти й іншими моделями. Модель кляйніанського психоаналізу та сучасного французького фройдизму бачить нозологію як континуум. Бачення континууму, на мій погляд, є плідним, якщо змодельовати його у вигляді сфери, пофарбованої в кольоровий спектр.

Прихильники чогось подібного до континууму є і в групі лаканіанців. Нестор Браунштейн каже, що лаканіанський поділ на три структури не є догмою Фрейда чи Лакана. Це просто зручний інструмент для навчання, а на практиці ми зустрічаємо у всіх суб'єктах коливання відповідно до суб'єктивної позиції іншого в аналітичному процесі.

У рамках кожної структури може бути знайдено своє відчуття здоров'я, а біди перетворені на звичайні страждання. Незважаючи на усталену неврозоцентричність, ми не можемо перетворити всіх на невротичних суб'єктів, а якби й могли, то навряд чи мали б право це робити. Це не означає терапевтичного нігілізму, ми повинні бути фасилітаторами винаходів пацієнтів, повинні бути фасилітаторами появи унікальних пристосувань до внутрішнього і зовнішнього життя кожного пацієнта.

Психоаналіз виник у роботі з невротичними пацієнтами, і зразковим він і сьогодні вважається саме в роботі з ними, але зустріч психоаналізу відбулася і з психозами. Головне правило в роботі з ними – підкреслено неекспертна позиція у вигляді секретаря – працює

і сьогодні. Не існує двох однакових психозів, і робота в силу потенційної крихкості таких аналізів потребує від фахівця додаткової винахідливості й тактовності.

Сьогодні з психозами працюють часто за допомогою різних методів медіації, одним із них може бути і графічна інтерпретація, яка хоч і виникла для роботи з невротичними аналізантами, схильними до депресії, але може бути використана і в деяких випадках аналізів психотичної структури. Графічна інтерпретація – це вимальовування лінії життя з важливими подіями на ній, яку буде аналіз, а розмова з фахівцем дає змогу її ревіталізувати, наповнювати агентністю відносно до ходу часу, знаходити додаткові виміри подій у вигляді почуттів, стосунків і досвіду.

Лібідо аналізанта за допомогою цієї техніки знаходить свій об'єкт у своєму житті, дає змогу перенаправлятися на персонажів свого минулого, сьогодення і майбутнього. Саме лінія, спрямована в майбутнє, дає змогу знайти надію, вкорінену в тому числі і в естетичному переживанні свого минулого і сьогодення. Естетичне переживання свого життя дає змогу нівелювати його білі плями, проживати колись неможливі труднощі та бути опорою для подальшої аналітичної роботи й основою більш насиченого життя.

Від хронології до біографії. Час і суб'єкталізація в теорії та техніці психоаналізу. Біографія – це суб'єктивне свідчення часу, віталізована хронологія. Може здатися, що за рамками часу сеансів і тривалості аналітичного лікування час як хронологія випадає з аналізу. Але мені здається, що імпліцитно час, як хронологія життя наших пацієнтів, посідає надважливе місце в аналітичному лікуванні, особливо в роботі з пацієнтами психотичної структури.

Страх перед Уявним регістром може бути зайвим захистом своєї аналітичної ідентичності, оскільки Уявне може мати надважливе місце в деяких клінічних випадках, на додачу до націленості на Реальне за допомогою Символічного. Уявне може бути важливим, коли воно уявлене, зокрема, у вигляді хронології життя пацієнта. Зрештою, Реальне в аналізі завжди має бути під вуаллю, і для цієї вуалі й потрібні нитки Уявного.

Хронологічний час має свої властивості: рівномірність, безперервність, незворотність. З психоаналітичного погляду всі атрибути хронологічного часу неспроможні охарактеризувати час психологічний. Психічне проживання часу не тотожне хронологічному плину, ми знаємо відносність цього, бо, коли нам цікаво, то час летить швидко і він відчувається наповненим, а нецікавий час і нудьга – це порожній і тривалий час, який не залишає за собою відчуття прожитого. Це питання інвестиції лібідо. Лібідо повинно спрямовуватися в діяльність, у пам'ять і повертатися досвідом задоволення, і тоді з'являється відчуття життя. Але якщо лібідо не інвестується назовні, у досвід задоволення, то це породжує лише порожнечу життя й апатію. Я-лібідо парадоксально виявляє об'єкти для трансформації в об'єктне лібідо не тільки в актуальній діяльності й реальності, а й у діяльності минулого, якщо є здатність до роботи скорботи.

Важливо пам'ятати про нелінійність психічного часу. Фройд писав, що в Несвідомому процеси невпорядковані часом та не пов'язані з ним (Freud, 1922), що свідчить про незастосовність трьох критеріїв хронологічного часу до часу психічного. Ерік Лоран додає, що це не свідчить про його безформність і невимовність (Laurent, 1994). Свідомість сповнена білих плям, і в багатьох пацієнтів є негативовані ділянки часу, тож цілком аналітично-орієнтованого лікування може бути повернення правди у вигляді певних конструкцій. Ми не можемо однозначно стверджувати, що психічний час абсолютно незворотний, він незворотний лише відносно, і феномен навздогінності, який робить лікування можливим, підтверджує це.

Людина живе не тільки в часі, а й часом. Хронологія є Уявним скелетом для внутрішньопсихічного простору, де відбувається об'єкталізація і суб'єкталізація, якщо застосувати концептуальний інструментарій Гріна. Це простір, де здійснюються інвестиції лібідо і де відбувається переплетення потягів. Хронологія і біографія – це вуаль над Реальним, що дає змогу жити й відчувати життя. Хронологія створює простір для біографії, а потім і простір для відчуття життя. Таким чином біографія та історія забезпечують суб'єкталізацію і водночас є її побічним продуктом.

Реальний час – нероздільний гул, але цей гул розбивається в ритм і мелодію життя уявним і символічним часом. Уявна інстанція Я є сукупністю ідентифікацій, це двійник суб'єкта, з яким ототожнене наше самовідчуття. Це самовідчуття, а отже, і відчуття агентності, пов'язане з поділом життєвого досвіду на етапи, з пам'яттю про себе, зі своєю біографією, і це уявна іпостась часу. Водночас у часі є і символічна іпостась, ця іпостась – це сама схема часосприйняття. Час передбачає членування та рух, певне ковзання, а також ритм цього ковзання, відчуття перебігу подій і об'єктів у ньому.

Лаканіанський аналіз сприяє опануванню своїм часом – його історизації. Віднайдення історії суб'єкта має форму відтворення минулого, і саме цей процес становить основу аналізу (Lacan & Miller, 1975). Ми побачимо подібний погляд у пізнішому французькому фройдизмі, де однією з осей аналітичної роботи є суб'єктуалізація, тобто привласнення собі своєї історії, можна додати, що привласнення своєї історії – це привласнення своїх почуттів, переживань і травм.

Але для життя важливе не тільки привласнення свого минулого і сьогодення, важлива і спрямованість у майбутнє, вимір надії і можливість шукати об'єкти. Для багатьох пацієнтів важлива реабілітація бажання, і для цього важливо запустити циркуляцію об'єктів над прірвою об'єкта маленьке «а» – об'єкта причини бажання. Саме тут може бути корисним досвід задоволення від минулого і сьогодення та жадання таких об'єктів у майбутньому. Надія на задоволення – це і образ із майбутнього, і образ із минулого, які живлять одне одного.

У такий спосіб ми можемо розглядати щонайменше одну з осей психоаналітичних процедур як *простір оволодіння часом*, як материнське середовище, що забезпечує безперервність життя, навіть якщо це й робиться навздогін і за допомогою психоаналітичних конструкцій. Зі свого боку, розрізання гулу реального часу, що буває актуальним для деяких випадків, – це батькова функція, яка також властива аналітичному процесу.

Графічна інтерпретація. Графічна інтерпретація – це техніка франко-аргентинського

психоаналітика Хуана Давида-Назіо, яка виникла під час лікування пацієнтів із невротичною депресією. Вона нагадує методику «лінія життя» і частково адлеріанську техніку «історія життя», але виникла вона спонтанно без впливу останніх. Назіо разом із пацієнтами малює часову шкалу, і вони розміщують на ній важливі події життя, які призвели до депресії, усі ці події порівнюються, і в цьому порівнянні аналітик із пацієнтом шукає повторення. Після сесії пацієнт бере малюнок додому і може продовжити його домальовувати, і це вже стає певною активністю та пробудженням інтересу до себе, до того ж формується зв'язок з аналітиком і міцнішають соціальні зв'язки, бо пацієнт звертається зі своєю віднайденою суб'єктивністю до іншого (Nasio, 2021). У своїй практиці я додав ще й вимір майбутнього, що дає змогу інвестувати його лібідинально, відкрити обрії надії та додатково розмітити біографію. Тобто графічна інтерпретація підтримує або навіть прискорює історизацію, лібідинально навантажує історію життя суб'єкта, ставить його в активну позицію щодо своєї історії. Я вважаю, що її також можна використовувати для проведення того, що Назіо називає першим етапом аналітичного лікування, який я б назвав фазою. На цій фазі у випадку з невротичним суб'єктом ми розкриваємо те, як симптом підтримує дійсність пацієнта, пацієнт артикулює теорії страждання (Nasio, 2016). У роботі з психотичними суб'єктами це має інший вигляд, у частині випадків – це просто формулювання наративу про себе, приписування своєї біографії собі, виявлення себе як агента свого життя, як людини, яка відчувала життя. А для інших випадків роботи з психотичними аналізантами це може бути чимось зовсім іншим.

Даріан Лідер пише про певну банальність життя деяких психотичних суб'єктів, у яких звичайне щасливе дитинство, спокійна робота та сім'я, і в цьому потоці немає маркерів змін. Хоча звичайно, що є й інші такі аналізанти, які бачать ці моменти розриву. Саме пацієнтам із відсутніми моментами розриву та змін може бути корисним реконструювати їх, що може отримати статус символічних координат, що зробить їх суб'єктами свого життя (Leader, 2011). В аналітичному лікуванні це те, що

називається суб'єктивною ректифікацією, і графічна інтерпретація може бути інструментом для цього процесу, а також відкрити дорогу подальшій роботі.

Графічна інтерпретація – це додатковий інструмент, який може надати агентність нашим аналізантам, який може дати простір для більш насиченого світовідчуття. Це відбувається завдяки трансформації хронології в біографію, ревіталізації історії суб'єкта. Вона може бути протезом символічного. Графічна інтерпретація не просто повертає події як факти і накопичує їх – вона дарує відчуття життя. Відчуття життя з'являється з особливої якості, яку дарує лібідінальне навантаження хронології. Це навантаження пробуджується нашим інтересом до графічної інтерпретації, її наочністю, її наповнюваністю, її структурованістю. Графічна інтерпретація може дати мову для пояснення Хаосу, перетворюючи величезні його ділянки в порядок. Спочатку виділяється інформація, яка об'єднується в історію і у якій розташовується агент цієї історії, потім в ній розташовуються й інші її учасники, з'являється можливість оживити це оповідання, надавати, змінювати чи скасовувати його значення. І далі я покажу, як це може бути на практиці.

Ілюстрація використання графічної інтерпретації на практиці. Сталося так, що в мене паралельно з'явилося два аналізанта зі схожим психічним функціонуванням, я опишу одного з них, оскільки графічна інтерпретація мала подібні ефекти в обох випадках.

У розпал війни до мене звернувся молодий чоловік із невеликого українського промислового міста. У нього було кілька офіційних психіатричних діагнозів (шизотипічний розлад, РДУГ, депресивний епізод у минулому), він паралельно лікувався і продовжує лікуватися медикаментозно, наразі лише від РДУГ (перший пацієнт із подібним ходом аналітичної роботи не мав медикаментозного лікування). Варто зазначити, що ці нозологічні категорії не є психоаналітичними і психоаналіз з ними не працює, оскільки, як ми побачили, він спрямований не на усунення симптомів і патологій, а на символізацію та створення унікальних винаходів щодо того, що не може бути символізованим.

Утім, психіатричні діагнози є певними орієнтирами для роботи, хоча, як зазначає Сільвія Ліппі, інколи аналізанти з психіатричними діагнозами можуть мати й невротичну структуру (Lippi, 2014). Аналізанта цієї ілюстрації можна було віднести до психотичної структури через його схильність розмішувати аналітика в позицію тотального Іншого. В аналізанта не було ознак витиснення та не було маячення. Тому умовно його структуру можна віднести до ординарного психозу. До того ж він мав бідні, але ригідні уявні ідентифікації, описи тіла як відчуженого та стороннього, а його соціальне життя було бідним, з обмеженими контактами та діяльністю.

Для цього аналізанта характерним є чергування хорошого та поганого, де погане надмірно присутнє. Інший для нього виявлявся надмірним та інвазивним, і тому в нього майже не було соціальних зв'язків, а відносини з дівчиною були збудовані на принципах етичної немоногамії, що з моєї точки зору було як відображенням його цінностей, так і манерою будувати стосунки з іншим, тримаючи його на відстані. Можливо, робота онлайн теж йому допомагає зберігати безпечну дистанцію зі спеціалістом. До того ж у нього виникла потреба її зробити ще більшою, і ми перейшли спершу із сеттінгу двох сесій на тиждень до однієї сесії на тиждень, а потім і до однієї сесії раз на два тижні. Я не практикую сесії мінливої тривалості, тож усі сесії із цим аналізантом тривають 45 хвилин. Після вирівнювання ритму сесій зникли скасування, забування і запізнення. Я не наполягав на тому, що це спротив. Так була знайдена комфортна відстань. Потім ритм сесій став одним із джерел розподілу часу, і це наче надавало простір для життя. Після цього в ньому він зміг помістити подорожі, розваги і подекуди й зустрічі, велику роль у чому зіграє графічна інтерпретація. Усі втручання робились так, щоб від них можна було відмовитися, наприклад назвались «гіпотезами» або використовувались слова на кшталт «здається», «можливо» тощо. Робилось це для того, щоб аналітик як Інший не мав тотальності, з якою сприймає Іншого психотичний суб'єкт, і щоб аналітична робота могла з'явитися та тривати.

Мені відразу кинулося в очі зліплене

в суцільну масу відчуття часу цього аналізанта. Він майже нічого не міг згадати зі свого життя, описати себе в ньому, охарактеризувати себе й інших. Спочатку здавалося, що йому може заважати інтелектуалізація і неможливість прийняти неоднозначність своєї особистості, оскільки на кожну тезу знаходилася б своя антитеза. Але потім стало ясно, що він десуб'єкталізований і його світ також не навантажений лібідінально. Він живе в напруженні без розрядки, і ця «насолада» (я маю на увазі Лаканів «жюїсанс», що не має прямого перекладу українською мовою) трансформується в здавалося б типові симптоми сучасної людини – думскролінг, прокрестинацію, безсоння та байдужість. Але це були не симптоми, оскільки вони нічого не приховували, це була специфіка психічної економіки його життя, не відзначеної лімітами й перешкодами, з безмежним збудженням, яке далеко не завжди трансформувалося в потяги, шляхом знаходження об'єктів.

Моя робота як фахівця в цьому випадку зводиться до ролі секретаря, я уточнюю інформацію, розпитую, не дозволяю повиснути надмірному мовчанню, іноді припускаю, що він міг би подумати, що він би міг відчувати. Поступово його палітра почуттів збагатилася і він сам зміг їх називати і потім навіть проживати їх, його манера говорити змінювалася і з'являлися живі емоції під час сесії. Центральною технікою такого уточнення стала графічна інтерпретація, коли посеред однієї із сесій пацієнт сказав, що більше йому нічого розповісти, бо він вже розповів про все, що сталося на роботі за два тижні, а крім цього нічого не було. Тоді я запропонував йому цю техніку. Я запропонував відзначити центральні події його життя на папері у вигляді точок на лінії, написати їх, згадати про почуття, які вони викликали. Ця робота зайняла пару сесій, хоча кожну сесію ми починали не з неї, а з його актуальної ситуації. Спочатку лінія життя була відмічена трьома подіями – народження, школа, госпіталізація. Я уточнював деталі, що були в школі, які події були між відміченими точками. Аналізанти казав, що не пам'ятає, але на наступну сесію приніс більш деталізовану лінію та згадував події, про які забув на самій сесії, відмічаючи їх на лінії. Поступово хронографія ставала менш формальною, це були не просто

дати народження, початку навчання, госпіталізації, а події, відзначені естетикою проживання життя – почуттями, відчуттями, бажаннями. Після завершення формування лінії від минулого до сьогодення я запропонував йому наповнити лінію можливими подіями майбутнього. Так він почав формувати уявлення про майбутнє своєї кар'єри, стосунків, побуту, чого до цього не було. Після завершення роботи з графічною інтерпретацією пацієнт почав вести щоденник, який охоплює естетику проживання, фіксує події та є елементом інвестування майбутнього й очікувань. Отже, головний плюс графічної інтерпретації – це очевидне делегування роботи пацієнтові, де джерелом знання є він сам, а Інший є суб'єктом, який не знає.

Ця робота не стала панацеєю і дивом, багато скарг продовжують існувати, але всі вони послабшали, а життя пацієнта стало емоційно більш насиченим і багатшим на події. У докір невротичності я б зазначив, що він краще пристосований до життя, ніж багато невротичних суб'єктів, і переживає, звичайно, власні страждання, але біди багатьох невротичних пацієнтів значно драматичніші та трагічніші. Сама по собі графічна інтерпретація стала першим ключовим моментом аналітичного процесу, оскільки дала змогу розмістити пацієнта в позицію агента в своєму житті, дала змогу йому почати створювати гіпотези про свої складнощі і свої сильні сторони, на які він може спиратися. За її допомогою хронологія збагачувалася й перетворилася на біографію, події перестали бути датами, а інформація стала історією.

Висновок. Психоексперт виник у роботі з невротичними пацієнтами, і зразковим він і сьогодні вважається саме в роботі з ними, але зустріч психоексперта відбулася і з психозами, головне правило в роботі з якими – підкреслено неекспертна позиція у вигляді секретаря – працює і сьогодні. Не існує двох однакових психозів, і робота в силу потенційної крихкості таких аналізанти потребує від фахівця додаткової винахідливості й тактовності.

Сьогодні психоексперти лаканівської школи працюють із психозами за допомогою різних методів медіації, одним з яких може бути і графічна інтерпретація. Наведена в цій статті ілюстрація може слугувати підтвердженням цьому.

Список літератури:

- Assoun, P. (2014). Freud et la médiation. Logique et pratique du maillon manquant. Dans: Frédéric Vinot éd., *Les médiations thérapeutiques par l'art: Le Réel en jeu* (pp. 33–66). Toulouse: Érès.
- Benvenuto, S. (2019). *Conversations with Lacan: Seven lectures for understanding Lacan*. Routledge.
- Benvenuto, S. (2018). *What are perversions? Sexuality, ethics, psychoanalysis*. Routledge.
- Braunstein, N. A. (2020). *Jouissance: A lacanian concept*. SUNY press.
- Roussillon, R. (2016). Metapsychological aspects of therapeutic mediations. *Cliniques*, 12 (2), 230–245.
- Vinot, F. (2021). Métapsychologie de l'habiter: entre clinique et création contemporaine. *Psychologie clinique*, (2), 9–25.
- Martin-Mattera, P. (2011). Sublimation ou sinthomation? Apports et réflexions cliniques sur la création dans la psychose. *L'Evolution psychiatrique*, 76 (3), 419–432.
- Lacan, J. (2013). *The psychoses: the seminar of Jacques Lacan*. Routledge.
- Lacan, J., & Miller, J. (1975). *Le séminaire. Livre I. Les écrits techniques de Freud*.
- Lacan, J. (2015). *Le Séminaire de Jacques Lacan, L. XXIII-le SINTHOME*.
- Leader, D. (2011). *What is madness?* Penguin UK.
- Lippi, S., & Neuter, P. D. (2016). Sublimation, symptom and sinthome proof against the creative act in Frida Khalo. *Psicologia Clinica*, 28 (1), 39–58.
- Lippi, S. (2014). Pratique de la structure: le diagnostic différentiel selon l'enseignement de Jacques. *Cliniques méditerranéennes* 2014 (2), 201–216.
- Laurent, É. (1994). Le savoir inconscient et le temps *La Cause freudienne, revue de psychanalyse*, (26), 3–5.
- Maleval, J. C. (2003). Éléments pour une appréhension clinique de la psychose ordinaire. Available from: http://w3.erc.univ-tlse2.fr/pdf/elements_psychose_ordinaire.pdf.
- Miller, J.-A. (2009) “Effet retour sur la psychose ordinaire”, *Quarto* n° 94–95.
- Nasio, J. D. (2016). *Oui, la psychanalyse guérit!* Éditions Payot.
- Nasio, J. D. (2021). *Tout le monde peut-il tomber en dépression? Une autre manière de soigner la dépression*. Éditions Payot.
- Pinel, C. (2019). Invention et création: un travail clinique en “laboratoire”. *Cliniques méditerranéennes*, 99, 215–227.
- Freud, S. (1929). Neurosis and psychosis. *The Psychoanalytic Review* (1913–1957), 16, 203.
- Freud, S. (1922). The unconscious. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 56 (3), 291–294.
- Woerlé, J. L. (2019). Panorama des découvertes freudiennes sur les psychoses. *Letterina*, n°73 – ACF Normandie, 96–107.
- Фройд, З. (2019) *Шребер. Книга Історії хвороб. Дора. Шребер. Чоловік-щур*. Komobook.

Анотація. У статті автор, спираючись на сучасних постлаканианських психоаналітиків, розкриває етичні основи роботи з психозами, які лежать в основі клінічної практики. Автор підкреслює, що, як і в часи Лакана, сьогодні психоаналітик у роботі з психотропними суб'єктами повинен займати місце секретаря, але це не місце безініціативного консультанта, це місце також допускає певну активність у вигляді різного роду уточнень і прояснень. У рамках такого підходу автор, наводячи ілюстрацію з власної практики, пропонує використання модифікованої графічної інтерпретації для аналітичних процедур з деякими психотичними суб'єктами, яка початково була розроблена Хуаном-Давидом Назіо для роботи з аналізантами, які страждають невротичною депресією. Графічна інтерпретація, на думку автора, може бути засобом, який дає змогу, займаючи підкреслено неекспертну позицію, повернути відчуття часу, агентності та надію деяким пацієнтам. Цей засіб терапевтичної медіації полягає в малюванні лінії та позначення на ній подій життя в процесі сесії, поступове збагачення лінії новими подіями, а також їх емоційним наповненням, аналізant має змогу продовжити працювати з графічною інтерпретацією вдома. Цей засіб дає змогу встановити зв'язок зі спеціалістом, реінвестувати власне життя та відчути себе суб'єктом власної біографії, а не її об'єктом. Модифікація засобу графічної інтерпретації для роботи із суб'єктом психотичної структури полягає в меншій активності щодо наповнення сеансами намальованого, але в активній позиції в діалозі з аналізantом. Для роботи з психотичним суб'єктом також важливо не стільки шукати повторення, скільки просте формування наративу про себе та своє життя. Інша авторська модифікації, яка може застосовуватися не тільки для роботи з психотичними суб'єктами, полягає в пропозиції продовжити лінію в майбутнє, що, на думку автора, може стимулювати формування надії та слугувати додатковим інструментом для відчуття агентності. Це відчуття пов'язане

зі структуруванням часу, з екрануванням того, що неможна символізувати – реальним регістром часу, за допомогою уявного часу – у вигляді певного розділу на етапи та події становлення власного Я; та символічного часу – у вигляді самого часосприйняття та розділу його на минуле, теперішнє та майбутнє. Побічний ефект такого впорядкування часу є те, що Грін називав суб'єкталізацією, тобто прийняття своєї історії, вибудовування своєї біографії та прийняття своїх відчуттів.

Ключові слова: психоз, терапевтична медіація, графічна інтерпретація, історизація, суб'єкталізація, агентність.

Abstract. In the article the author discloses ethical basics of work with psychoses, which are the basis of clinical work. Author relies on modern post-Lacanian psychoanalysts. The author emphasizes that similar to Lacan's time, modern psychoanalysts working with psychotic subjects must take the place of a secretary. This is not the place of an uninitiative consultant, but the one that allows some activity in the form of various specifications and clarifications. Within this approach author provides an illustration from clinical practice and offers the use of a modified graphic interpretation for analytic procedures with some psychotic subjects originally developed by Juan-David Nasio to work with analysands suffering from neurotic depression. According to the author, graphic interpretation can be an instrument which allows, by taking strictly non-expert position, to return a sense of time, agency and hope to some patients. This tool of therapeutic mediation consists of drawing a line with life events marked on it during the session, gradually enriching the line with new events, as well as their emotional content; the analysand has the opportunity to continue work with graphic interpretation at home. This tool allows to establish connection with the specialist, reinvest own life and feel like the subject and not an object of own biography. The modification of the graphic interpretation tool for work with the subject of psychotic structure consists in less activity during enriching of the drawing with senses, but an active position in the dialogue with the analysand. For work with a psychotic subject it is not as important to search for repetitions, but simple formation of a narrative about himself and his life. Another author's modification, which can be applied for more than work with just psychotic subjects, lies in suggestion to continue the line into the future, which, according to the author, can stimulate formation of hope and serve as an additional tool for a sense of agency. This feeling is connected with the structuring of time, the shielding of something that cannot be symbolized – a register of real time, with the help of imaginary time in the form of division for stages and events constituting own self; and symbolic time – in the form of time perception itself and its division into past, present and future. A side effect of this is what Green called subjectification, which is acceptance of own history, construction of own biography, and acceptance of own feelings.

Key words: psychosis, therapeutic mediation, graphic interpretation, historicization, subjectification, agency.

НА МЕЖІ МОЖЛИВОСТЕЙ: ПСИХОАНАЛІТИЧНІ РОЗДУМИ В ПОШУКАХ ОПОРИ

Христина Муренко, магістр психології, консультант з інтерперсональної терапії
Асоціація психологів України
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації
м. Київ, Україна

ON THE EDGE OF POSSIBILITIES: PSYCHOANALYTIC THOUGHTS IN SEARCH OF SUPPORT

Khrystyna Murenko, master of psychology, counsellor in interpersonal therapy
Association of Psychologists of Ukraine
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
National Psychological Association
Kyiv, Ukraine
kristina.murenko@gmail.com

Вступ. Війна стала справжнім викликом для психоаналітичної практики, зокрема для можливостей психотерапевтів і пацієнтів: психоемоційних, фізіологічних, інформаційних, міжособистісних, фінансових, побутових, екзистенційних тощо. Ми безперервно піддаємося травматичному впливу і змушені витримувати випробування сьогодення. Часу на відновлення немає. «На ходу» ми шукаємо опору як для власної практики, так і для особистого життя. Майже кожному українцю знайомий стан, коли здається, ніби навіть незначуща неприємна дрібниця здатна знищити тебе. Таке враження, що більше не витримаєш і тебе «накриє». Емоційний контейнер втратив еластичність.

Українські колеги повідомляють про різні аспекти складності ведення психоаналітичної практики під час війни в Україні. Альона Ессе-Чуканова наголошує на важливості здатності чинити спротив в умовах воєнного вторгнення, небажанні капітулювати перед лицем жаху війни, користі взаємопідтримки від колег, що, зокрема, впливає і на терапевтичну пару (Esse-Chukanova & Haber, 2023). Роман Кечур говорить про складне завдання терапевта в умовах війни – залишатися відкритим до почуттів, щоб зберегти спонтанність, мислення і не піддатися хаосу (Kechur & Haber, 2023).

Мар'яна Великодна сформулювала проблеми підтримки психоаналітичної практики під час війни та реакції аналітика на російське вторгнення, включно з особливостями перенесення (Velykodna, 2023). Ольга Павловська пише про втрати та невідоме майбутнє як специфіку практики у воєнний час (Pavlovska, 2023). Світлана Уварова говорить про психоаналітичний кадр у воєнний час, користь досвіду особистого аналізу для надання кризової психологічної допомоги, трансформацію невимовного болю у вимогу і пошук внутрішньої опори (Уварова, 2023). Михайло Пустовойта підкреслює неможливість психоаналітика бути відокремленим від соціальних потрясінь, а також потенційну користь інтерпретованих та опанованих емоційних переживань психоаналітика для пацієнта (Пустовойт, 2023). Наталія Наливайко відстежує мовні репрезентації того, як змінювалися психоаналітичні сеанси під час війни (Наливайко, 2023).

У цій статті я розглядаю також досвід роботи закордонних психоаналітиків, зокрема Паоло Фонда (Fonda, 2000), Мері Гейл Фроулі О'Ді (Frawley-O'Dea, 2003) та Філіпа Бромберга (Bromberg, 2008), і роблю спроби осмислити психоемоційні можливості в контексті воєнного (і в подальшому післявоєн-

ного) часу й адаптувати їх до роботи українського психоаналітичного психотерапевта. Ці теми не є специфічними (бо вони не завжди про роботу саме з війною), але всі вони про роботу з тяжким психологічним станом, «на межі», або пошуком ресурсу як для самого психоаналітика, так і для пацієнтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій я маю намір подати у форматі психоаналітичних історій, які або трапилися безпосередньо з аналітиком і є свого роду його рефлексією, або є результатом багаторічної практики психоаналітичних терапевтів, які працювали з травмованими пацієнтами.

Першочергово, досліджуючи питання можливостей (які можна визначити як «на межі»), варто відштовхуватися від того, що «не існує двох людей із депресією, тяжкою втратою, тривогою чи яким-небудь іншим психічним розладом, які б володіли однаковими ресурсами, потребами в лікуванні та реакціями на надану їм допомогу... глибоко зрозуміти унікальність та складність кожної людини» (Lingiardi, & McWilliams, 2015). Оскільки терапевти мають справу із суб'єктивністю людей, потрібний опис внутрішнього життя пацієнтів, щоб якомога краще зрозуміти їх унікальні переживання.

Ця стаття – це спроба інтеграції трьох актуальних, на мою думку, досвідів, які допомагають набути певної обізнаності в питанні психоаналітичної практики під час війни. Зокрема, аналіз особливостей ментального функціонування групи під час війни від Паоло Фонда, неймовірно відверта стаття-рефлексія Мері Гейл Фроулі О'Ді про теракт 11 вересня 2001 року та концепція «цунамі» Філіпа Бромберга.

Усі три автори об'єднані ідеєю про те, як бути з втратою в екстремальних умовах, з якими надважкими психологічними проблемами стикається людина та як психоаналітична практика може стати опорою не тільки для пацієнта, а й для аналітика.

Мета статті – проаналізувати особливості емоційного стану, який відчувається як «на межі»; визначити фактори, які сприяють інтеграції травматичного досвіду у внутрішній світ людини та подальшому зростанню; висвітлити досвід зарубіжних колег і можливості психоаналітичної психотерапії в роботі із особами, які

пережили насилля, терор та війну; запропонувати способи для покращення здатності «поміщати в себе та переварювати» (тобто контейнувати та метаболізувати) безперервні стресові фактори, пов'язані з війною.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи особливості ментального функціонування групи в часи війни, Паоло Фонда спирався на поняття «позиції» Мелані Кляйн (Klein, 1952). Він розрізняв три позиції: параноїдно-шизоїдну, депресивну (обидві за Мелані Кляйн) та недиференційовану. Кожна із цих позицій відображає різницю у способах надання значення ментальному змісту, видах об'єктних стосунків, поєднанні захисних механізмів та типів тривоги.

Параноїдно-шизоїдна позиція відображає поділ усього на «хороше» і «погане». Так індивід переживає лише хороші аспекти і водночас відщеплює та проєктує назовні свої негативні аспекти. Деструктивність проєктується з метою не відчувати себе поганим і злим. А прояв слабкості проєктується, щоб позбавити себе від тривожного почуття безпомічності. Як наслідок, з'являється тривога переслідування, не лише через фруструючі аспекти дійсності, але й через фантазми, створені за допомогою проєкції деструктивних фантазій назовні. За міжособистісної взаємодії використовується проєктивна ідентифікація, розщеплення, ідеалізація та приписування «поганості» іншим, ригідна чорно-біла картина того, що відбувається, та переважання конкретного мислення над символічним.

Імператив «вижити за будь-яку ціну» внаслідок еволюції став причиною виникнення параноїдно-шизоїдної позиції. Така схема несвідомо сприймається людством як така, що відповідає «логіці війни». Тож, власне, фантазії, страхи й захисні механізми «підкорюються» цьому імперативу. «Девіз» групи, яка перебуває в параноїдно-шизоїдній позиції: «Якщо ви не з нами, то ви проти нас».

Коли «Я» надто крихке або коли інтегрована негативна напруга занадто велика, люди вимушені регресувати в параноїдно-шизоїдну позицію. Так складається враження, ніби можна нападати на інших «в цілях самозахисту», не відчуваючи провини та жалю. У російсько-українській війні ми спостерігаємо таку динаміку досить гостро, коли, напри-

клад, одне необережне слово може стати еквівалентом зради. Через відсутність ментальної та фізичної безпеки немає ресурсу на аналіз «між строк» і хочеться мати справу лише зі зрозумілими і однозначними питаннями.

Зокрема, параноїдно-шизоїдна позиція проявляється в тому, що російськомовний громадянин України може сприйматися співгромадянами причиною нападу Росії на Україну й ідентифікується з країною-агресором, а той, хто емігрував з України, вважається зрадником, який покинув «своїх». Сюди ж відносимо, які теми «на часі», а які – ні, як-от зміни у внутрішній політиці та критика сучасної влади загалом, боротьба з корупцією, мовне питання тощо. Так, у моїй практиці багато запитів стосовно переживання провини за те, що пацієнти переїхали до іншої країни (на час війни або назавжди), що говорить про сильний тиск суспільства на тих, хто відрізняється від них і шукає способи для подальшого життя. Також запити про самотність, що пов'язана з несприйняттям інакшості суб'єкта (через мову, еміграцію, планування поїхати у відпустку або небажання йти воювати). Суспільству хочеться мати зрозумілі «маркери» друга чи ворога (говориш українською та живеш в Україні – автоматично ніби «свій»), але насправді маємо більш складну систему ідентифікацій. Наприклад, серед військовослужбовців є російськомовні, а серед тих, хто виїхав, є відчайдушні волонтери, що допомагають ЗСУ і надають постраждалому населенню гідну допомогу.

Якщо ми говоримо про **депресивну позицію**, то вона стає можливою, коли «Я» дозріває і укріплюється. Мається на увазі, що людина здатна витримувати власні недоліки й агресивні імпульси. Почуття провини може бути витримане, і до того ж воно спонукає та стимулює репарацію, відновлення зруйнованого та креативність. Стосовно того самого об'єкта допускається як любов, так і ненависть. Тут можливе більш адекватне сприйняття реальності, менш деформоване розщепленнями, ідеалізаціями та проєкціями. Інші люди можуть переживатися як окремі.

У депресивній позиції межі суб'єкта більш визначені, у тому числі стосовно групи. Індивід вільніше мислить і переживається як більш окремий і самостійний. Порівняно із цим

у параноїдно-шизоїдній позиції в групі існує інтенсивний примус до однорідності та згуртованості; межі між окремими «Я» розмиті, та за допомогою процесів проєктивної ідентифікації конкретні групові змісти насильно проникають в індивідів.

Фонда зазначає, що протягом усього життя люди і групи коливаються між обома позиціями, впадаючи в параноїдно-шизоїдну позицію щоразу, коли вони не в стані зберігати депресивну позицію унаслідок внутрішньої слабкості або емоційного навантаження з боку оточення.

Зіткнувшись із небезпекою, людина або ціла група зазвичай регресує від депресивної до параноїдно-шизоїдної позиції, яка здається більш адекватною для виживання та перемоги під час війни. Здається, що більш сильне «ми» компенсує більш слабке «Я».

Також Фонда говорить про труднощі, які виникають у разі спроби переходу до депресивної позиції після війни. І зазначає, що «депресивна позиція забезпечує більш підходяще для мирного часу ментальне функціонування. Особливу увагу варто приділити труднощам, які виникають після війни у зв'язку із задачею інтеграції в образ Самості тих почуттів, думок і вчинків, які мали місце в параноїдно-шизоїдній позиції під час війни».

Фонда нагадує нам про надання пацієнтам більшої свободи та гнучкості, що дає змогу помістити в фокус Самості різноманітні внутрішні об'єкти. А також особливо чутливо й уважно поставитись до відщеплених і витіснених змістів, запропонувати більш адекватні підходи до переробки пронизливих, непереносимих психічних змістів, пов'язаних із наслідками війни.

На думку Фонда, для більш повного аналізу ментального функціонування групи під час війни не вистачає ще однієї позиції, яку він називає **недиференційованою**, посиляючись на Жозе Блегера (Bleger, 1967), Томаса Огдена (Ogden, 1995) та Роберто Тагліакоццо (Tagliacozzo, 1990).

При цьому він описує три типи тривоги, які визначають кожну із цих трьох позицій:

1. **Параноїдна тривога**, пов'язана із загрозою переслідування суб'єкта.
2. **Депресивна тривога**, пов'язана з переживаннями за долю об'єкта.

3. Катастрофічна тривога, викликана регресією. Є сплутаною зі стиранням відмінностей і недиференційованістю. Пов'язана зі страхом недиференційованості, дезінтеграції та анігіляції.

Якщо ми говоримо про перспективи розвитку суб'єкта в контексті позицій і ментального функціонування окремої людини і групи, варто зазначити, що послідовність цих трьох позицій – недиференційована, параноїдно-шизоїдна, депресивна – розглядаються Фонда як лінії розвитку, процесу дозрівання як індивіда, так і групи. Однак «більш зрілі» позиції ніколи не бувають остаточно досягнутими, оскільки людське існування схильне до постійних коливань. А от, наприклад, Огден пропонує розглядати ці три позиції як представлені в різних пропорціях, але одночасно активні в «постійній діалектичній взаємодії».

Отже, ми бачимо, що психічний світ окремої людини та групи загалом є відображенням подій, які відбуваються в зовнішньому світі. Неможливо захистити себе від емоційних коливань, страху за своє існування, перестати тривожитись за майбутнє та перманентно «адекватно» реагувати на те, що відбувається. Коли людина перебуває «на межі» своїх можливостей, то може бути в недиференційованій позиції або параноїдно-шизоїдній, але своєчасна психотерапевтична допомога може стати тією підтримкою, яка дасть змогу перейти в депресивну позицію, побачити реальну картину зовнішніх обставин і внутрішніх ресурсів, а також знайти способи творчого вирішення в екстремальних умовах (у тому числі під час війни).

Так, наприклад, українці створюють спільноти за певними напрямками для об'єднання зусиль, щоб поділитися досвідом або просто отримати підтримку, розуміючи, що самотійно іноді складно справлятися з переживаннями (супервізійні групи, групи-рефлексії, терапевтичні групи і т. ін.); займаються творчістю (пишуть вірші й пісні про болючі події та надію на перемогу, створюють патріотичний стильний одяг, беруть участь у технологічному розвитку, підвищуючи цим впізнаваність України тощо); професійно зростають і займаються особистісним розвитком, обираючи актуальні для себе напрями. А хтось,

навпаки, сповільнився або взяв паузу, занурився в себе та обрав шлях рефлексії, залишивши для себе найважливіші сфери життя, адже на інше поки не вистачає сил і насаги.

Далі я запрошую вас до другої психоаналітичної «історії», а саме до Мері Гейл Фроулі О'Ді, яка ділиться з нами власним досвідом роботи з травмою у своїй статті *«Коли травма – це тероризм і терапевт також травмований: працюючи як аналітик з 11 вересня»* на прикладі терористичного акту 11 вересня 2001 року.

У той трагічний день Фроулі перебувала в Нью-Йорку, де, як зазвичай, відвезла доньку до школи й готувалася до ранкової зустрічі з пацієнтом. Дізнавшись про трагедію і усвідомивши її, вона пише про свою першу реакцію, яку ми можемо описати як «на межі можливостей»: «Як це типово відбувається у випадку травми, тепер мені складно передати мовними засобами свої реакції таким чином, щоб вони достатньою мірою відображали їх соматичний і афективний удар. Слова здаються надто банальними, але я спробую. Когнітивно я одразу зрозуміла, що відбувся якийсь навмисний напад на нашу країну або, принаймні, на Нью-Йорк. Я пережила відчуття чогось вітального, витікаючого з мене, мимовільну втрату опори та руху вперед. Водночас я глибоко вдихнула, вловивши щось невиразне, нудотне і згубне. Я була налякана, але прикута до місця, гадаючи, що буде далі. Десь глибоко-глибоко, на рівні кісткового мозку, я також знала, що наближається якесь величезне страждання. Я усвідомлювала мій стан шоку, і – можливо, через мій клінічний досвід з людьми, що пережили дитячу травму, – у мене виникло відчуття, що життя багатьох людей змінилося назавжди. Я уявила собі темні психологічні хвилі, які розповсюдяться від цієї події та будуть стосуватися тисяч людей. Я також гостро відчувала лють, що клекотить, і розпач від необхідності «мати справу» з цим, хоча в той час я ще і гадки не мала, що таке «це» і як буде виглядати «мати справу» з ним». Її переживання здаються надто знайомими для українців і ніби говорять те, що (можливо) не було артикульовано нами від 24 лютого 2022 року.

Рефлексія Фроулі показує складності роботи в той день, це було поза межами її мож-

ливостей. Зустрівшись із першою пацієнткою і почувши від неї мовленнєві конструкції на кшталт «все відбувається з якихось причин», «тут потрібно чомусь навчитись» та «люди повинні зрозуміти, що всесвіт намагається нам сказати», терапевтка заплакала й зізналась, що не відчуває себе в змозі добре працювати як терапевт, хоче відмінити сесію і зустрітись через два дні, якраз коли буде наступна зустріч. Пацієнтка пішла, але згодом написала, що полишає терапію.

У той день Фроулі зателефонувала іншим пацієнтам, щоб відмінити зустрічі. Але до однієї пацієнтки не додзвонилась, тож вона прийшла. Терапевтка сказала про свою неготовність бути сьогодні терапевтом. Але запропонувала їй залишитись на деякий час, без оплати, якщо відчуває, що це допоможе виразити словами деякі з її реакцій. Якийсь час вони сиділи разом і запитували, чи все добре з їхніми близькими. Враховуючи тяжку історію дитячо-батьківських стосунків другої пацієнтки (аналогічно першій, яка перервала терапію) та новизну терапевтичних стосунків, Фроулі сумнівалась, що їхні зустрічі продовжаться. Але пацієнтка прийшла в запланований день, заплакала і сказала, що Фроулі – «перший лікар з усіх у її житті, який здався їй реальною людиною з реальними почуттями до світу та до інших людей». У їх терапію, за висновками терапевтки, було введено ідеалізоване перенесення, яке, хоч і передбачало загрозу власними проблемами, насправді сприяло здібності пацієнтки брати участь у безпрецедентному терапевтичному прогресі.

Мої перші сесії з пацієнтами розпочалися через декілька днів після повномасштабного вторгнення. Я відчувала потребу у власній емоційній стабілізації (наскільки це було можливо), але розіслала повідомлення пацієнтам, що готова з ними зустрітись онлайн, якщо в них буде потреба. Я не знала, як правильно діяти в таких обставинах, тому вирішила інтуїтивно показати пацієнтам, що в них є опора у вигляді наших психотерапевтичних стосунків. Можна сказати, що це була наша спільна з пацієнтами імпровізація – спроби побудувати новий психотерапевтичний простір із метою проживання почуттів «на межі» і зна-

йти опору в будь-яких обставинах. Це було, на мою думку, вдало. Деякі пацієнти просили про зустріч, хоча сеттінг був змінений через об'єктивні обставини: замість 50 хвилин зустріч могла тривати 30 (або менше, якщо, наприклад, була оголошена повітряна тривога або залежно від того, як буде «тягнути» інтернет в горах чи далекому селі), замість роботи в кабінеті – відео- або телефонний дзвінок, при цьому частіше за все це була не окрема ізольована кімната (адже багато сімей об'єднувались і перебували в одному помешканні), а вулиця або ванна кімната. Я розуміла, що психоаналітична практика змінюється, але поступово була готова із цим працювати, адаптуючись до потреб пацієнта і власних можливостей як психотерапевта. Запити частіше були такі: спроби зрозуміти свій психологічний і фізіологічний стан, реакції на стрес, відновлення фізичних та психологічних ресурсів в умовах відсутності нормального сну і повноцінного харчування, впоратися з тривожними думками, розмірковування про перспективи роботи або ведення власного бізнесу в умовах війни, як допомогти дітям переживати сирени, бомбосховища та відсутність їх звичного кола спілкування (рідні, вчителі, однолітки тощо), витримування невідомості щодо власного життя та буття цілої країни.

З плином часу Фроулі виокремлює клінічні проблеми, з якими зіткнулася американська психоаналітична спільнота на той час і над якими тепер працюють і українські психотерапевти:

– Що ми знаємо про безпосередні та довгострокові наслідки катастрофічно травмуючих подій?

– Які когнітивні, афективні, соматичні, міжособистісні та психофізіологічні наслідки тяжкої травми?

– Які перенесення і контрперенесення з'являються в клінічній практиці, якщо і психотерапевт, і пацієнт пережили травму?

– Питання вторинної або опосередкованої травматизації терапевтів, що працюють із пацієнтами, які зазнали серйозну травму. Вікарна травма (МакВільямс, 2023).

– Особливості супервізії травмованих терапевтів, які лікують травмованих пацієнтів, коли і самі супервізори намагались «абсорбувати та обробляти події 9/11» (Shadick, 2002).

Той факт, що аналітики справлялись з тими самими травмуючими подіями, які обрушилися на пацієнтів, робить цей досвід іншим. Фроулі зазначає, що після 11 вересня «подібно до реактивних літаків, що врізались у вежі-близнюки і Пентагон, ці атаки жорстоко врізались та проникли в наш реальний час та психологічні переживання з максимальною силою». Ця метафора відображає емоційні переживання українців, яких розбудили ранкові ракетні атаки 24.02.2022 і змінили реальність (у тому числі внутрішньо-психічну) назавжди.

Ніна Томас (Thomas, 2002) порівнює «вплив «9/11» з 5000 вольт електричного струму, що раптово ввели в прилад, розрахований на роботу на 100 вольт; так наші психологічні та психобіологічні системи були підсмажені. Контейнери, на які ми звикли спиратися, перенаповнювались або руйнувались.

Багато пацієнтів зіткнулися з нормативними реакціями травматичного стресу: безсоння та/або порушення сну, підвищена тривожність, труднощі з концентрацією уваги, ангедонія, відчуття безпомічності, підвищене роздратування або лють, емоціональна лабільність.

Травматичні переживання та можливість інтеграції або дисоціації як реакція на теракт і соціально-політичні реалії, що виникли після 11 вересня, розрізнялися залежно від:

- близькості до місця теракту;
- втрати сім'ї або друзів;
- особистих адаптивних і захисних стратегій, які допомагають впоратись із цим («захисний репертуар»);
- наявності інших травмуючих ситуацій і стосунків та ступені опрацювання цих переживань;
- поточних внутрішніх і зовнішніх стресорів;
- когнітивних схем до 11 вересня;
- афективного діапазону й організації;
- внутрішнього та зовнішнього реляційних світів;
- психобіологічних вразливостей і сильних сторін;
- відчуття безпеки й ефективності.

З часом було окреслено три психотерапевтичні задачі (які і ми вже зараз можемо поставити перед собою, в українській психоаналітичній спільноті):

1. Створити з пацієнтами достатньо хороше терапевтичне середовище для них, у той час, як терапевти, так і пацієнти, занурені в смерть, страх, горе та розбитість.

2. Мати достатньо самоприйняття в тих ситуаціях, коли терапевт виявляється недостатньо хорошим.

3. Збалансувати визнання та валідацію реальності й наслідків терористичних атак і наступних світових подій, не залишаючи при цьому дослідження унікального психологічного значення і внутрішньопсихічного конструювання цих подій для кожного окремого пацієнта і для самих терапевтів.

Психоаналітик може зіткнутися, на думку Фроулі, з неочікуваними реакціями в контрперенесенні. Наприклад, із заздрістю до пацієнта, який, здається, просунувся в полегшенні симптомів далі за нас, або з нетерпінням до пацієнта, який все ще страждає і тому сприймається нами як загроза нашій власній, можливо, нещодавно відновленій «нормальності». Особливо складним може бути глибоко нарцисичний пацієнт, який ніколи не виявляв інтересу до теракту 11 вересня або загрози терору, яка продовжується; це може зіткнутися з почуттям ворожості та зневаги аналітика. Тут терапевту корисно подумати про власну заздрість до здатності пацієнта залишатися настільки не зачепленим трагедією.

Фроулі описує історії пацієнтів, які піддавалися жорстокому поводженню в дитинстві і які вже були достатньо довго в терапії, успішно справлялися з багатьма наслідками своїх травм до 11 вересня, особливо добре справлялися з подіями того дня і з тим, що відбувалось потім. Давно позбавлені своїх очікувань справедливого світу, зраджені в ранньому дитинстві значущими людьми, які використовували їх для контейнування власної люті, порожнечі та потреб, будучи з дитинства розірваними на шматки фізично та психічно, вони змогли підійти до цієї серії нападів із несподіваною емоційною глибиною та здатністю справлятися з труднощами. Так, її прийомний син (боснієць, який із 16 до 20 років служив на фронті, захищаючи своє рідне місто від сербської армії) сказав у відповідь на її занепокоєння емоційний станом сина: «Я знаю, що ти любиш мене та турбуєшся... Згадай, де я жив.

Я вже знаю, що світ повністю зіпсований і що люди, які жили по сусідству з тобою все твоє життя, можуть взяти пістолет і почати стріляти в тебе як в свого ворога, тому що хтось при владі говорить їм зробити це для якоїсь великої справи... Чесно кажучи, я думаю, що великі шанси, що тут станеться щось ще... І на той випадок, якщо завтра мене не підірвуть, я повинен прямо зараз піднятися нагору і написати твір, який я маю завтра здати». Спираючись на власні почуття, Фроулі не бачить у цих словах відчаю, гніву або захисної реакції. Для сина цей світогляд – як факти, навколо яких він побудував життя, наповнене цілями, досягненнями, любов'ю та надією. Фантазую, що саме такий досвід сина і «розширив» межі його можливостей виносити емоційно складну реальність – визнання своєї історії та побудування власного нарративу стосовно тяжких періодів життя в подальшому.

Інші пацієнти, які пережили дитячу травму і все ще живуть у символічній залежності від ранніх аб'юзивних і зневажливих об'єктів, не змогли ефективно впоратися з посттравматичними наслідками свого досвіду 11 вересня і ставали більш дисоційованими та симптоматичними, посилюючи внутрішній і зовнішній хаос.

Щодо застосування психоаналітичної психотерапії, то важливо сказати про різні категорії пацієнтів. Розенбах (Rosenbach, 2002), Буланже (Boulanger, 2002), Гендер (Gender, 2002) і Принц (Prince, 2002) підкреслюють, що психоаналітики набагато краще підготовлені до роботи із символічним і метафоричним. Водночас для деяких пацієнтів, особливо тих, які втратили сім'ю або друзів під час терактів, або тих, хто перебував у цей час в центрі Манхетену і був свідком руйнувань, спроба надто рано метафорично досліджувати значущі аспекти подій 11 вересня сприймалась як ще одна зрада і напад. Існувала точка, до якої реальність була надто реальною і надто кидається в очі, щоб розглядатися як «матеріал» для аналізу. Для інших пацієнтів була більш доступна аналітична робота.

Так, у перші тижні після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України багато пацієнтів потребували саме кризової допомоги, а не глибинної психоаналітичної терапії. Були запити на першочер-

гове опанування фізичною, а не психічною реальністю, де вибухають ракети, поруч плаче налякана дитина, жінка проводить чоловіка на фронт, а молода дівчина стривожена новиною про вагітність у такий час. Сетінг став непередбачуваним, як сирени й електроенергія, кушетку замінив екран, і відстань вимірюється містами, країнами та континентами.

Фроулі цікаво зазначила, що спілкування з пацієнтами запевнило її в тому, що життя насправді не так вже й сильно відрізняється від того, що було до трагічних подій, тим самим допомагаючи відновити зруйновані ілюзії безпеки та захищеності, на які люди спирались до терактів. «Інтенсивність та безпосередність трагічних подій зробили зазвичай терпиме менш терпимим, а зазвичай стимулююче – більше стимулюючим, оскільки і пацієнт, і аналітик були залучені цілковито по-різному в той самий набір травмуючих подій».

І, наостанок, розглянемо концепцію «цунамі» Філіпа Бромберга. Говорячи про стабільний особистісний розвиток в аналітичній терапії, він робив акцент на здатності стосунків між терапевтом і пацієнтом зменшувати вразливість пацієнта до афективної гіперактивності. Це відбувається шляхом нелінійної сумісної обробки дисоційованого каналу комунікації, під час якої страх пацієнта перед порушенням афективної регуляції («цунамі») «заспокоюється» збільшеною здатністю безпечно відрізнити вірогідність ментального шоку (який і справді може бути афективно непомірним) від хвилюючих переживань «на межі» (які завжди супроводжуються ризиком спонтанності). Бромберг називає такі переживання «безпечними несподіванками». Страх перед порушенням регуляції, який пацієнт знову переживає тут і тепер за допомогою розігрування, починає все більше піддаватися контейнуванню на когнітивному рівні, даючи змогу, таким чином, психіці відмовитися від автоматичного використання дисоціації як афективного «датчика диму».

Розігрування, на думку Бромберга, це «дисоційована подія, розділена з Іншим». Це несвідомий процес комунікації, який відображає ті сфери переживання пацієнтом себе, у яких травма до того або іншого ступеня знизила здатність пацієнта до афективної регу-

ляції в контексті стосунків і, таким чином, негативно вплинула на розвиток у нього здібностей до символічної переробки за допомогою думок і мови.

Оптимально, щоб терапевтичні стосунки були «безпечними, але не дуже». Мається на увазі, що аналітик (Bromberg, 2000, 2006) забезпечує як безперервну турботу про афективну безпеку пацієнта, так і неминучість болючого процесу повторного переживання.

Здатність безпечно грати із чимось (яка зростає в терапії в безпечному просторі між терапевтом і пацієнтом), що досі існувало лише як «дисоційована тінь» пережитої раніше травми – це і є те, що Бромберг має на увазі під «*утихомирюванням цунамі*». Рональд Лейнг (Laing, 1967) називав це так – «уперті спроби двох людей відновити цілісність людської істоти за допомогою відносин між ними».

Дуже влучно Хоффман визначає вектор психоаналітичної роботи (Hoffman, 1979, 1998): «Багатство кожного життя дуже залежить від здатності індивіда любити, працювати та грати в діалектичному напруженні з беззаперечною реальністю нашої завжди можливої смерті... виклик взаємодіяти із цим напруженням таким чином, щоб ми могли жити так же добре, як і виживати».

Пригадую, як для деяких моїх пацієнтів було відкриттям (на мою думку, це допустиме й корисне саморозкриття психотерапевта), як я справляюсь із нестабільним графіком відключень електроенергії або ракетною атакою на Київ (де я живу і веду практику). Тобто мій досвід адаптації до воєнних умов і моя здатність не «захлинутися в цунамі з почуття безпомічності чи страху», а попри це вирішувати задачі, наскільки це буде можливо, щоб підтримувати стосунки у психоаналітичній парі й відчуття внутрішньої структури в часи зовнішнього хаосу. Як тільки почалися непередбачувані відключення світла (про графіки спочатку було і годі казати), я була вимушена переносити сесії, але згодом ходила працювати в район міста, де більш-менш хороший навіть мобільний Інтернет, закупила павербанки, підключила Інтернет із додатковим живленням і кільцеву лампу для гарного освітлення. Під час ракетної загрози я пере-

мішуюсь у коридор (з двома стінами) або ванну кімнату. Зі слів самих пацієнтів, їм було корисно побачити інший досвід, коли ти боїшся або спантеличений, але не заляклий від «емоційного цунамі» і продовжуєш робити те, що хочеш і можеш в тих умовах, які є. Обставини були далекими від ідеалу або хоча б комфорту, але все відбувалось у психоаналітичній традиції – бажання жити, працювати та любити було сильнішим за танатос.

Висновки. Отже, ми бачимо, наскільки війна є випробуванням для психоемоційних можливостей пацієнта, терапевта і психоаналітичної практики загалом. Зокрема, важливим є врахування особливостей перенесення й контрперенесення в умовах травматичного стресу аналітика та пацієнта; прийняття терапевтом власної вразливості, ворожих почуттів і певної безпомічності в сучасних реаліях.

Серед факторів, які сприяють внутрішній роботі над пережитим і подальшому зростанню (і є, власне, опорою) є:

- створення достатньо хорошого й безпечного терапевтичного середовища з дотриманням етики (умова поза часом і обставин);
- прийняття терапевтом власної вразливості й потреби в підтримці;
- уважність до готовності пацієнта до глибокої аналітичної роботи. Оцінювати його здатність метафорично досліджувати аспекти подій в його житті;
- розвивати здатність пацієнта безпечно відрізняти вірогідність ментального шоку від хвилюючих переживань «на межі» («ефект цунамі»);
- розвиток емоційного інтелекту, тобто здатність розуміти власні емоції, вміти їх виражати та регулювати, а також вміти розуміти емоції інших людей;
- надання пацієнтам більше свободи та гнучкості у висловлюванні про свій досвід переживання війни. Приділяти особливу увагу витісненим змістам, помислити над тим, що здається «непереносимим», незнайомим і лякаючим для пацієнта;
- аналіз власних адаптивних і захисних стратегій, які допомагають впоратись із стресами та травматичним досвідом;
- близькі та безпечні стосунки з іншими людьми та з внутрішніми об'єктами.

У перспективі важливо продовжити терапевта з урахуванням власної травми; досліджувати безпосередні та довгострокові наслідки травмуючих подій; переносні та контпереносні реакції, які розгортатимуться в психоаналітичному процесі під час і після війни; «емоційний контейнер» психотерапевтами.

Список літератури:

1. Bleger, J. (1967). *Symbiosis y ambigüedad, estudio psicoanalítico*. Buenos Aires: Kargieman.
2. Boulanger, G. (2002a). The cost of survival: Psychoanalysis and adult onset trauma. *Contemporary Psychoanalysis*, 38, 17–44.
3. Boulanger, G. (2002b). Wounded by reality: The collapse of the self in adult onset trauma. *Contemporary Psychoanalysis*, 38, 45–76.
4. Bromberg, P. M. (2000). Potholes on the royal road: Or is it an abyss? In: *Awakening the Dreamer: Clinical Journeys*. Mahwah, NJ: The Analytic Press, 2006, 85–107.
5. Bromberg, P. M. (2006). *Awakening the Dreamer: Clinical Journeys*. Mahwah, NJ: The Analytic Press.
6. Bromberg, P. M. (2008). Shrinking the Tsunami: Affect Regulation, Dissociation, and the Shadow of the Flood. *Contemporary Psychoanalysis*, 44, 329–350.
7. Esse-Chukanova A. & Haber D. (2023). We have to continue. *Psychoanalysis, Self and Context*, Volume 18 – Issue 3: Ukrainian Voices in Wartime. <https://doi.org/10.1080/24720038.2023.2202082>.
8. Fonda, P. (2000). La paura dell'immagine di sé dopo la guerra, in *Psiche*, VII, 1, 129–140.
9. Gender, D. (2002). In *Voices from New York*. *Contemporary Psychoanalysis*, 38, 83–87.
10. Hoffman, I. (1979). Death anxiety and adaptation to mortality in psychoanalytic theory. *The Annual of Psychoanalysis*, 7, 233–267. New York: International Universities Press.
11. Hoffman, I. (1998). *Ritual and Spontaneity in the Psychoanalytic Process*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
12. Kechur R. & Haber D. (2023). An exchange with Roman Kechur: Preserving thinking during wartime. *Psychoanalysis, self and context*, Vol. 18 (3), 364–378. <https://doi.org/10.1080/24720038.2023.2203028>.
13. Klein, M. (1952). Some Theoretical Conclusions regarding the Emotional Life of the Infant, in: J. Riviere, Joan (Hg.): *Developments in psycho-analysis*. London: Hogarth.
14. Laing, R. = D. (1967). *The Politics of Experience*. New York: Pantheon Books.
15. Lingardi, V. & McWilliams, N. (2015). *The Psychodynamic Diagnostic Manual – 2nd edition (PDM – 2)*. *World Psychiatry*, 14 (2), 237–239.
16. Frawley-O'Dea, M. G. (2003). When the Trauma is Terrorism and the Therapist is Traumatized Too: Working as an Analyst since 9/11, *Psychoanalytic Perspectives*, 1 (1), 67–89.
17. Ogden, T. (1995). *Frühe Formen des Erlebens*. Wien: Springer. 243 p.
18. Pavlovskaya, O. (2023). Psychoanalytic work with losses during the war: The Ukrainian experience. *Psychoanalytic Psychology*, 40 (4), 251–253. <https://doi.org/10.1037/pap0000479>.
19. Prince, R. (2002). In *Voices from New York*. *Contemporary Psychoanalysis*, 38, 89–95.
20. Rosenbach, N. (2002). In *Voice from New York*. *Contemporary Psychoanalysis*, 38, 81–83.
21. Shadick, R. (2002). Open your eyes: Supervision dream reports from a 9/11 nightmare. Paper presented at the 22nd Annual Spring Meeting of the Division of Psychoanalysis (39) of the American Psychological Association, New York, April 12.
22. Tagliacozzo, R. (1990). in: Neri, C. / Pallier, L. / Petacchi G. / Soavi G.C. / Tagliacozzo R.: *Fusionalità*. Roma: Borla.
23. Thomas, N. K. (2002). The call of the unconscious. Paper presented at the 22nd Annual Spring Meeting of the Division of Psychoanalysis (30) of the American Psychological Association, New York, April 13.
24. Velykodna, M. (2023). A psychoanalyst's experience of working in wartime: On choosing between bad options. *Psychoanalytic Psychology*, 40(4), 238, <https://doi.org/10.1037/pap0000480>.
25. Маквільямс, Н. (2023). Моїм українським колегам з нагоди болісної річниці: деякі щирі ідеї з підтримки практики під вогнем. *Український психоаналітичний журнал*. 1 (1), 7–13, <https://doi.org/10.32782/upj/2023-1-2>.
26. Наливайко, Н. (2023). Мовні метаморфози як репрезентації суб'єктності. Україна. Щоденник війни. *Український психоаналітичний журнал*. 1 (1), 27–31, <https://doi.org/10.32782/upj/2023-1-5>.
27. Пустовойт, М. (2023). Інтерпретувати кризу, перебуваючи в кризі (роздуми про психоаналітичну роботу в умовах гібридної війни). *Український психоаналітичний журнал*. 1 (1), 21–26, <https://doi.org/10.32782/upj/2023-1-4>.
28. Уварова, С. (2023). Сюжети і значення психоаналітичної роботи за часів війни. *Психоаналіз. Часопис*. – Випуск 1 (25). С. 59–73.

Анотація. Війна стала випробуванням для психоемоційних, фізіологічних, міжособистісних та інших можливостей психотерапевтів і пацієнтів. У цій статті інтегровані три психоаналітичні роботи, які допомагають набути обізнаності в питанні психоаналітичної практики під час війни, зокрема її можливостей. Так П. Фонда розкриває особливості ментального функціонування групи під час війни через призму параноїдно-шизоїдної, депресивної та недиференційованої позицій. Кожна з них відображає ментальний зміст, об'єктні стосунки, захисні механізми та тривогу. М. Г. Фроулі О'Ді ділиться досвідом роботи з травмою на прикладі терористичного акту 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку. Зокрема, окреслені психоаналітичні вектори дослідження, які актуальні і для української спільноти: безпосередні та довгострокові наслідки терору; когнітивні, афективні, соматичні, міжособистісні та психофізіологічні наслідки травми; перенесення і контрперенесення, якщо і психотерапевт, і пацієнт травмовані; вікарна травма. Концепція «цунамі» Філіпа Бромберга дає розуміння про афективний стан людини, що відчувається як «на межі». Він наголошує на такій терапевтичній взаємодії між аналітиком і пацієнтом, яка збільшує здатність пацієнта відрізняти вірогідність ментального шоку від хвилюючих переживань «на межі». Мета статті – аналіз емоційного стану «на межі»; визначити фактори інтеграції травматичного досвіду у внутрішній світ людини та подальшого зростання; висвітлити досвід зарубіжних колег і можливості психоаналітичної психотерапії в роботі з особами, які пережили насилля, терор і війну; запропонувати способи для покращення здатності переживати стресові фактори, пов'язані з війною. Під час осмислення маємо такі ідеї для практики: створення достатньо хорошого й безпечного терапевтичного середовища; прийняття терапевтом власної вразливості; уважність до готовності пацієнта до глибокої аналітичної роботи; розвивати здатність пацієнта відрізняти вірогідність шоку від хвилюючих переживань «на межі»; розвиток емоційного інтелекту; аналіз власних адаптивних і захисних стратегій; близькі та безпечні стосунки з іншими людьми та з внутрішніми об'єктами.

Ключові слова: психоаналіз, психоаналітична психотерапія, війна, травма, емоції, перенесення, контрперенесення.

Abstract. The war became a test for psycho-emotional, physiological, interpersonal, etc. possibilities of psychotherapists and patients. This article integrates three psychoanalytic works that help raise awareness of the issue of psychoanalytic practice during wartime, including its potential. This is how P. Fonda reveals the peculiarities of the mental functioning of the group during the war through the prism of a paranoid-schizoid, depressive and undifferentiated position. Each of them reflects mental content, object relations, defense mechanisms, and anxiety. M. G. Frawley O'Dea shares her experience of working with trauma using the September 11, 2001 terrorist attack in New York as an example. In particular, the psychoanalytic vectors of research are outlined, which are also relevant for the Ukrainian community: immediate and long-term consequences of terror; cognitive, affective, somatic, interpersonal and psychophysiological consequences of trauma; transference and countertransference, if both the therapist and the patient are traumatized; vicarious trauma. Philip Bromberg's concept of "tsunami" provides insight into the affective state of a person who feels "on the edge." He emphasizes such a therapeutic interaction between the analyst and the patient, which increases the patient's ability to distinguish between the likelihood of mental shock and disturbing experiences "on the edge." The purpose of the article is to analyze the emotional state "on the edge"; determine the factors of integration of traumatic experience into the inner world of a person and further growth; highlight the experience of foreign colleagues and the possibilities of psychoanalytic psychotherapy in working with persons who have survived violence, terror and war; suggest ways to improve the ability to cope with war-related stressors. In the course of reflection, we have the following ideas for practice: creating a sufficiently good and safe therapeutic environment; the therapist's acceptance of his own vulnerability; attentiveness to the patient's readiness for in-depth analytical work; to develop the patient's ability to distinguish the probability of shock from disturbing experiences "on the edge"; development of emotional intelligence; analysis of own adaptive and protective strategies; close and secure relationships with other people and with internal objects.

Key words: psychoanalysis, psychoanalytic psychotherapy, war, trauma, emotions, transference, countertransference.

ДОСВІД ПЕРЕЖИВАННЯ РОЗЛУКИ ТА ВТРАТИ ЧЛЕНАМИ СІМЕЙ, ЩО БУЛИ РОЗДІЛЕНІ ЧЕРЕЗ ВИМУШЕНУ МІГРАЦІЮ

Марія Євграшина, магістр клінічної психології,
практичний психолог психоаналітичного напрямку, сімейний психотерапевт
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації України
м. Берлін, Німеччина

THE EXPERIENCE OF SEPARATION AND LOSS BY FAMILY MEMBERS WHO WERE DIVIDED DURING FORCED MIGRATION

Mariia Ievgrashyna, Master of Clinical Psychology,
Psychoanalytically Oriented Psychologist, Family Psychotherapist
Psychoanalytic Psychology and Psychotherapy Division
of the National Psychological Association of Ukraine
Berlin, Germany
<https://orcid.org/0000-0003-3490-9039>
info@ievgrashyna.de

Вступ. Сім'ї, розділені війною, переживають значний стрес, періоди тривалої розлуки та руйнування сталої сімейної системи через вимушену еміграцію однієї частини сім'ї та активне життя в зоні бойових дій іншої. Усі ці фактори висувають особливі вимоги до існування сім'ї.

Травматичний досвід війни виходить далеко за межі самої лише безпосередньої загрози життю, охоплюючи психологічні й емоційні рани, і охоплює не лише пряме переживання насильства та потенційної небезпеки, але й відчуття невизначеності, з одного боку, і різких кардинальних змін – з іншого. Багатьом українським родинам війна завдала глибоких й іноді незворотних змін у їхньому повсякденному житті, ролях і стосунках.

Розділення сім'ї через війну – це не просто чергова травматична подія, а комплексне явище. Не лише фізична розділеність, яка завдає болю, а й емоційна прірва, що розширюється із часом через невизначеність майбутнього. Розлучені члени сім'ї мусять упоратися із втратою елементарної рутини, що давала відчуття стабільності та спокою, неможливістю щоденного спілкування із членами родини, відсутністю підтримки та взаєморозуміння, тобто всіх емоційних складо-

вих спільного життя. Раптове переривання цих зв'язків спричиняє відчуття втрати, подібної до переживання смерті близької людини. Це відчуття ще більш глибоке через конфлікт двох відчуттів – безнадії щодо перспективи завершення страждань найближчим часом та надії на близьке возз'єднання з родиною.

Примусове переміщення додає ще один пласт до цього складного досвіду. Ран стільки, що доведеться досліджувати їх одна за одною.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб розглянути з психоаналітичної точки зору та за допомогою клінічних замальовок досвід розділених сімей, глибинні психічні процеси, які відбуваються в індивідах та сім'ях, що втрачають свої домівки, культурне оточення та соціальні зв'язки. Цей досвід розлуки та втрати є одним з ключових для розуміння повного спектра травматичного впливу війни.

Вимушена міграція

У своїй праці «По той бік принципу задоволення» (Freud, 1920) Зигмунд Фройд подає травму як надлишок зовнішніх подразників, які руйнують захисний бар'єр і викликають стійкі порушення функцій «Я». «Я» намагається мобілізувати всі наявні сили, щоб протистояти травмі, та консолідувати функціональні умови принципу задоволення. Травма – це

не просто порушення лібідної економіки, а радше, більш радикально, це загроза цілісності суб'єкта.

Пізніше у творі «Гальмування. Симптом. Тривога» (Freud, 1926) Фройд поглиблює своє розуміння травми, фокусуючись на внутрішньому конфлікті та реакції «Я» на травматичний досвід. Згідно з його концепцією, «Я» вивільняє «сигнальну тривогу», спрямовану на уникнення катастрофічного автоматичного страху, характерного для травматичної ситуації, у якій «Я» залишається беззахисним і безпорадним. Такий підхід акцентує на важливості внутрішньої динаміки «Я» у відповідь на травму й веде до усвідомлення симетрії між внутрішньою та зовнішньою загрозами. Тобто «Я» атакується як зовні, так і зсередини, що відображає його складну взаємодію із травматичними подіями та тривожними реакціями.

Міграція сама по собі не є ізольованим травматичним досвідом, який виникає в момент розлуки, від'їзду з місця проживання або в момент прибуття в нове, невідоме середовище, де людина має намір оселитися. Навпаки, вона охоплює констеляцію факторів, які визначають страх і страждання. Реакція людини в момент травматичної події не визначає, чи буде ця подія травматичною за своїми наслідками чи ні, оскільки це залежить від набору особистісних якостей суб'єкта, що вже існує, і багатьох інших обставин.

Так, Леон і Ребека Грінберги у книзі «Психоаналіз міграції та вигнання» (Grinberg L., Grinberg R., 2010) зауважують, що міграція, якщо це травматичний досвід, може бути класифікована за так званими категоріями накопичувального та напруженого травматизму, що не завжди характеризується очевидними або видимими реакціями, але супроводжується глибокими та тривалими ефектами. Автори вважають, що специфічним показником реакції на травматичний досвід міграції є відчуття покинутості.

Одна із жінок, з якою ми працювали після її прибуття з України до Німеччини, про цей досвід висловила таким чином: «Коли тут, у Німеччині, мене про щось запитують, навіть найпростіше, я не можу відповісти – починаю плакати. Усвідомлюю, що це здається дивним і, можливо, неадекватним, але нічого не можу

вдіяти. У дитинстві ми переїхали з одного маленького міста в інше. Мама вивела мене на подвір'я, сподіваючись, що я подружуся з іншими дітьми. Але я відчула себе забутою та самотньою. Таке відчуття і зараз. Я наче знову маю знайомитися з усіма тими «дітьми», щоб адаптуватися в новому суспільстві, але не можу».

Коли ми говоримо про вимушену міграцію, а радше «вимушене переміщення», то це ускладнений досвід міграції. По-перше, саме травматична подія, яку нашому випадку – війна в Україні, є основною передумовою початку вимушеної міграції. По-друге, вона стає можливою, коли людина не сприймає більше свій власний дім як безпечне та надійне місце, коли дім насправді більше не відчувається домом. По-третє, якби був вибір, людина б не стала шукати нове місце для життя. І, по-четверте, переважна більшість родин були розділені, оскільки чоловіки залишаються в Україні, а жінки з дітьми змушені покинути межі свого родинного кола. Тут ми говоримо також і про бабусь та дідусів, які або залишилися в Україні, або виїхали, зазнавши в обох випадках значних психологічних травм.

Так, інша жінка, яка з дітьми виїхала до Німеччини, сказала: «Я забрала своїх дітей, але я постійно думаю про батьків, що залишилися в Україні, про немічних бабусю й дідуся, що просто не здатні були покинути свою домівку».

Після 9–12 місяців повномасштабного російського вторгнення в Україну група колег-психологів на чолі з доктором Олегом Луцаком провела дослідження про поширеність стресу, тривоги та симптомів посттравматичного стресового розладу серед українців (Lushchak, 2023). Згідно з отриманими даними, вимушені мігранти виявилися найбільш уразливою групою. Отже, ті, хто змушений був лишити свій дім, мали значно вищий рівень стресу, тривоги та посттравматичного стресового розладу порівняно з тими українцями, які могли залишатися вдома.

Французька філософія Сімон Вейль у 1943 році написала роботу *L'Enracinement* (Weil, 2023), що можна перекласти українською як «вкорінення» або «закоріненість». В есе йдеться про потребу для людської душі

й суспільства мати коріння. Авторка розглядає різні аспекти людського життя і суспільства, у яких втрата коренів може призвести до духовної порожнечі й соціальних проблем. Вимушене переміщення в такому контексті – це болісне знекорінення, це втрата не просто дому, місця проживання, це втрата частини себе, свого «Я». Та ще й болісне намагання укорінитися знову на новому місці. Тож вимушену міграцію слід розуміти як тривалий процес, а не як окрему дію в певний момент часу.

Ренос Пападопулос у своїй книзі «У чужому домі» (Papadopoulos, 2023) вводить поняття «багатовимірні трагічні наслідки». Мігрант може відчувати одночасно декілька або всі наслідки з переліку нижче:

- людські втрати та ушкодження;
- матеріальні втрати та збитки;
- порушення звичного перебігу життя (особистого, сімейного, робочого, громадського, соціального);
- зміна міжособистісних стосунків (соціальних, фахових, фінансових тощо);
- різні форми й ступені дистресу – від легкого дискомфорту до психологічних симптомів чи навіть психічних розладів;
- виникнення нових, невідкладних філософських чи екзистенційних питань, на які важко відповісти, та які впливають на наші чинні «ментальні схеми», тобто на життєву філософію, відчуття власної ідентичності тощо;
- труднощі зі стримуванням усіх цих нових змін і спроби змістовно осмислити ситуацію загалом в усій її комплексності.

Усе вищеперелічене – саме те, що ми спостерігаємо в ситуації розділення сімей через вимушену міграцію. Кожен пункт сам по собі охоплює широке коло питань для опрацювання, а разом вони складають досить складну суміш, що може призвести до плутанини та дезорієнтації. Слід зазначити, що вплив цих наслідків на різних людей буде дуже індивідуальний.

Рішення про міграцію може бути розглянуто як відображення глибинних сімейних зв'язків і несвідомих мотивів. Кожен акт пересування чи зміни місця проживання може бути спробою відновлення чи переосмислення цих зв'язків у нових умовах. У сімейній динаміці,

особливо під час кризи, міграційні рухи часто відображають не тільки фізичну потребу виживання, але й глибоку потребу у відновленні, підтримці чи переосмисленні міжособистісних зв'язків.

Так, акт міграції може бути вираженням внутрішнього бажання зміцнити сімейні узи, особливо у випадках, коли попередні стосунки були ускладнені або перервані. Вибір місця для міграції часто може бути пов'язаний не тільки з прагматичними міркуваннями, але й з несвідомими спробами виправити чи відновити втрачене у відносинах. Отже, міграція стає процесом, який має потенціал трансформувати особисті та сімейні ідентичності, а також стосунки загалом.

Літня жінка, що з початком повномасштабного вторгнення виїздить у Німеччину до свого сина, говорить: «Я це роблю, щоб його заспокоїти. У його дитинстві я не була поряд із ним, зараз у мене є можливість побути йому справжньою мамою». Так міграція стає можливістю для переосмислення стосунків, спробою згладити тріщини в сімейній структурі.

Ті, що залишилися

Характер подальших стосунків між тими, хто поїхав, і тими, хто лишився, безсумнівно, залежить від попереднього досвіду, якості й інтенсивності поточних стосунків. У близьких родичів може виникнути почуття зради, покинутість, заздрість. Їх охоплює горе й депресія, що не виключає певної ворожості, бо як зазначають Грінберги «міграція – це маленька смерть» (Grinberg L., Grinberg R., 2010). І це може бути справедливо для обох сторін: і для тих, хто поїхав, і тих, хто залишився.

Смуток, яким люди реагують на розлуку, як було зазначено, можна порівняти з оплакуванням смерті близької людини. І це не перебільшення. Несвідоме ототожнення міграції та смерті може бути дуже інтенсивне. Робота скорботи – це складний, динамічний процес, який впливає на всю особистість людини і – свідомо чи несвідомо – на всі функції «Я», її поведінку, захисні механізми і насамперед на стосунки з іншими людьми.

В умовах вимушеної міграції, коли йдеться про те, щоб зберегти своє життя і свободу, біль від розлуки у тих, хто залишився, може значною

мірою компенсуватися полегшенням від усвідомлення того, що близька людина далеко від небезпеки. Однак слід зазначити, що якщо в сім'ї існувала ворожнеча, або суперництво поколінь, або якісь інші глибокі конфлікти, то від'їзд когось із родини може сприйматися як зрада, що викликає образи і злість. Емігрант може стати цапом-відбувайлом, на якого нав'ючується тягар протиріч, він є об'єктом жадання через свою фізичну недосяжність і водночас є подразником для негативних емоцій у родичів, які не емігрували. Так емігрант стає носієм почуття провини. Також може виникнути й меланхолічна реакція, коли ті, хто залишилися, звинувачують себе у «втраті» людини, що поїхала.

Чоловік, до якого через півтора роки перебування закордоном повернулася сім'я – дружина і доньки, сказав: «Вони тепер живуть життям як до війни, наче її не було і немає. Вони не прожили те, що прожив за цей час я. Я відчуваю, що вони тепер не в моїй зграї. Мені важко виносити це розщеплення: я розумію, що їм потрібно було поїхати, щоб бути в безпеці, і я відчуваю себе винним, що дозволив їм це зробити».

Жіноча міграція

Станом на грудень 2023 року, згідно з даними Центрального реєстру іноземців, у Німеччині зареєстровано майже 1,13 млн біженців від війни з України (AZR, 2023). Серед дорослих близько 65 % становлять жінки, і майже половина жінок (48 %) прибули з неповнолітніми дітьми. Тому цю міграцію можна назвати «жіночою» і навіть «материнською».

У чому особливість і складність цієї імміграції?

1. Соціокультурні розбіжності: жінки, особливо ті, які прибули з дітьми, можуть відчувати сильний тиск через потребу бути представником культурних норм своєї батьківщини, одночасно адаптуючись до нового середовища. Цією обставиною викликано те, що, наприклад, багато українських дітей навчається одночасно в українській та німецькій школах. Українки можуть стикатися з викликами щодо виховання дітей в іншому соціокультурному середовищі, де їхні традиційні погляди можуть прямо суперечити німецьким.

2. Емоційне навантаження: відсутність чоловіків може сприйматися як додаткове емоційне навантаження. Відчуття ізоляції, брак підтримки та занепокоєння долею чоловіків, які залишилися в Україні, можуть посилити почуття відчуженості та самотності.

3. Труднощі в інтеграції: очікування повернення на батьківщину може сприяти пасивній адаптації жінок до зовнішніх умов, але водночас може перешкоджати повному прийняттю нового середовища. Це може призвести до небажання адаптуватися, вивчати мову або активно взаємодіяти з новою культурною спільнотою.

4. Незавершена робота скорботи: якщо жінки сподіваються повернутися додому та возз'єднатися із чоловіками, вони можуть відкладати або уникати процесу скорботи, що супроводжує втрату колишньої життєвої реальності. Це може призвести до психологічних проблем і завадити здоровій адаптації.

5. Соціальні виклики: у Німеччині можуть існувати стереотипи або упередження до біженців. Жінки-матері можуть стикатися з додатковими труднощами, пов'язаними з доступом до освіти для їхніх дітей, забезпеченням житла або пошуком роботи.

6. Економічні виклики: жінки можуть відчувати додаткові труднощі із забезпеченням матеріального благополуччя своєї сім'ї у чужій країні.

Згідно з дослідженням психічного здоров'я та якості життя українських біженців у Німеччині (Buchcik, Kovach, Adedeji, ф 2023), жінки – учасниці опитування відчують значний психологічний стрес, симптоми депресії та тривоги. Отримані результати вказують на потенційну небезпеку для жінок-мігранток щодо погіршення стану психічного здоров'я.

Особливості переживання розділення та втрати членами сім'ї

Підтримка зв'язків із тими, хто залишився, відіграє у процесі міграції важливу роль, яку не варто недооцінювати. Розлука ось вже протягом майже двох років (стільки наразі триває повномасштабне російське вторгнення в Україну) не лише вже спричинила негативні впливи на членів роз'єднаних родин, але це матиме наслідки як для стосунків між подружжям, так і між батьками й дітьми у довгостроковій

перспективі. Звісно, у кожній сім'ї це відбувається по-різному. Але, наприклад, Л. Грінберг і Р. Грінберг доходять висновку, що переживання деструктивних емоцій дітьми через тривалу розлуку з батьками не минає навіть після возз'єднання сім'ї (Grinberg L., Grinberg R., 2010). Через розчарування й афективні депривації, яких діти зазнають унаслідок розлуки з батьками, діти сприймають батька, що наразі відсутній у їхньому житті, залежно від інтенсивності розлуки, як каральний та шкідливий об'єкт, що спричиняє біль і порожнечу в їхній психіці (Bär, 2017).

Батьківство й подружнє життя на відстані кидають виклик традиційним уявленням про сім'ю як просторову одиницю із прямими стосунками між членами сім'ї, коли ви залишаєтесь разом, незважаючи ні на що. Сьогодні заради кращого майбутнього подружжя як системи взаємовідносин доводиться шукати й віднаходити нові форми сім'ї. Важливо, щоб чоловіки продовжували брати участь у житті своїх сімей у формі *time-space compression* (Parrenas, 2015): через повідомлення, відеодзвінки та телефонування.

Так, багато хто мириться з розлукою, намагаючись протидіяти неминучому відчуженню всіма можливими засобами спілкування та підтримувати стосунки, однак цього недостатньо, особливо для дітей, що відчувають себе покинутими батьками.

Клінічна замальовка: звернулася жінка зі скаргами на пригнічений стан. Вона прибула в Берлін у березні 2022 року з Харкова з маленькою донькою, якій на той момент було 10 місяців. Її чоловік залишився в Україні. Важливі зміни в розвитку дитини пройшли без батька, мати скаржилась на те, що дитина майже не говорить. За період 2022–2023 років вона кілька разів їздила в Україну, щоб побачитись із чоловіком і дати можливість доньці побачитись із батьком, але після цих зустрічей донька ставала вкрай агресивною, що ще більше пригнічувало самотню матір.

Мати і дитина переживали гостру втрату – відсутність батька і чоловіка. Відсутність батька могла бути несвідомо сприйнята дитиною як покинутість або відкидання, що викликало агресивну поведінку як захисну реакцію на біль через втрату та страх. Повто-

рювані короточасні зустрічі, найімовірніше, поглиблювати цю проблему, оскільки дитина не мала змоги розвинути стійкі емоційні зв'язки і кожне прощання після візиту могло відновлювати відчуття втрати.

Депресивний стан матері, її стрес і тривога також впливали на дитину, спричиняючи посилення її власної тривоги і розладів. Мати, яка вимушена вести власну боротьбу, мала обмежені ресурси для забезпечення емоційної підтримки своєї доньки, що ще більше ускладнювало ситуацію.

Батько повинен підживлювати емоційне життя дитини та її почуття цінності, віддзеркалювати окреме й індивідуальне «Я» своєї дитини, але коли його немає, це не відбувається. Замість любові дитина отримує у кращому випадку квазілюбов, а в найгіршому – порожнечу.

Відсутність батька в житті дитини або відсутність чоловіка чи дружини у шлюбі вимагає психічного ресурсу для адаптації та переосмислення ролей і очікувань. Переживання втрати в цьому контексті не тільки є відчуженням сильною туги за тим, що було втрачено, але й вимагає внутрішньої роботи щодо переоцінювання та віднайдіння нових способів вираження емоційних зв'язків.

Як зазначає Уррібаррі, відсутність батька та/або чоловіка – це «проміжна ситуація між присутністю... та втратою» (Urribartí, 2018). Відсутність – це простір, де відбувається психічна робота, де формуються та переосмислюються внутрішні об'єктні відносини. Згідно з Біоном (Bion, 1962), там можливе перетворення безформного сирого емоційного досвіду в альфа-елементи, тобто трансформація у зрозумілі ментальні конструкти.

Клінічна замальовка: до мене звернулася мати з дівчиною-підлітком з приводу налагодження стосунків між ними. Коли вони прийшли на першу консультацію, з ними був ще син 5 років. «Його ні з ким було залишити, – сказала мама. – Можна, він просто тут посидить?» Я дала хлопчику олівці та папір і зосередилася на запиті пари «мати – донька» про складну комунікацію і взаємодію, про те, як важко обом після переїзду будувати нове життя і як вони насправді потребують допомоги одна одної. Чим довше ми спілкувалися, тим ста-

вало більш очевидним, що кожна з них ставить вимоги до іншої як до «батька» чи «чоловіка», намагаючись наповнити порожнечу, що утворилася внаслідок розділення війною. Тоді я попросила хлопчика показати, що він намалював, і він показав малюнок (рис. 1).

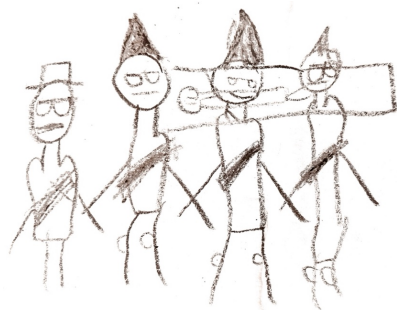


Рис. 1.

Коли я його запитала, що там намальовано, він сказав: «Тато». Болісне переживання всією родиною відсутності батька і чоловіка втілюється в цьому малюнку, де батько лежав у труні. Завдяки хлопчику і цьому малюнку стало зрозуміло, що в сімейній терапії можна рухатись у напрямі «оживлення» батька в їхній сім'ї.

У парних відносинах «відсутність» може переживатися як туга за чоловіком, за його увагою і підтримкою. Це відчуття може бути настільки глибоке, що унеможливорює відчуження й вираження радості з будь-якого приводу. Жінки, що приходили на зустрічі у групах підтримки, часто говорили про те, що вони відчувають безсилля, безпосередню втрату чоловіка, відсутність контролю над власним життям. Ця втрата орієнтирів між «присутністю» чоловіка і його «втратою» відчувається ними як стан паралічу. Внутрішні репрезентації об'єктів, інтерналізовані об'єктні зв'язки мають вирішальний вплив на те, якою мірою роз'єднання та втрати можуть бути розпізнані й оброблені. Робота в жіночих групах підтримки не могла скасувати розлуку та втрати, але допомагала інтегрувати їх у психіку. Можливість розповісти про свій досвід розлуки допомагала поступово визнавати втрати та відповідно їх опрацьовувати.

Як немовля, згідно з концептом «перехідний простір» Віннікотта (Winnicott, 1971), через обережне, поступове розчарування із часом

починає бачити реальність, що материнські груди є окремим об'єктом, так і під час міграції, після поступового розчарування суб'єктам доводиться відкривати проміжні простори між «тут» і «там», між минулим і майбутнім. Якщо скорботу за тим, що було втрачене, було пропрацьовано і мігрант зміг пройти через «перехідні простори», то ідентифікації з обох суспільств (батьківщини та нової країни), з минулого та сьогодення можуть бути інтегровані в новостворене відчуття ідентичності.

Для тих, кому вдається опрацьовувати свої втрати та вибірково ідентифікувати себе з різними світами, у яких вони співіснують, протиріччя існування, що виникають під час процесу міграції, можуть дати позитивні наслідки у вигляді розширення творчого потенціалу. Для багатьох жінок-мігранток здатність підтримувати соціальні зв'язки через кордони є невичерпним джерелом емоційного ресурсу. Однак тут велику роль відіграє попередня історія стосунків. Не можна недооцінювати велику ймовірність виникнення кризи балансу між різноманітними вимогами і протиріччями, які потрібно збалансувати, та ризику зазнати невдачі на кількох рівнях. Цей ризик існує ще ймовірніше, якщо різноманітний досвід розлуки та втрати під час міграції не був опрацьований.

Наповнення відсутності

Чим можна наповнити відсутність? Розуміння та прийняття пережитих травм, звільнення від заперечення й уникання є ключовими для творення себе у просторі відсутності (Schwartz, 2020). Важливо піднятися з руїн і розпочати процес творення. Це передбачає визнання болю, спричиненого відсутністю, і зосередження уваги на тому, що пошкоджено. Згідно з Гріном (Green, 2018), відсутність не є відсутністю, оскільки вона залишає присутність. Відсутність прагне бути заповненою. Прийняття реальності відсутності відчиняє двері для нового досвіду.

Батьки і чоловіки, зі свого боку, також можуть отримати значну користь від налагодження стосунків зі своїми близькими, що були вимушені втекти від війни. Відсутність чоловіка і батька позначається не лише на їхніх дружинах і дітях, а й на них самих. Відсутність має бути заповнена обома сторонами, але

робити вони це будуть по-різному. Чоловіку теж потрібно визнати факт відсутності і те, як вона вплинула на нього і його близьких.

Працюючи з розділеними сім'ями в сімейній терапії, ми приділяємо особливу увагу афектам, які виступають емоційною відповіддю на розлуку. Гнів, злість і агресія часто є захисними емоціями, які маскують більш глибокі почуття болю, страху та втрати. Невирішені конфлікти, очікування подружньої невірності, страх остаточного розриву – ось далеко не повний список того, що підіймає на поверхню ситуація розлуки. Наша задача – допомогти членам сім'ї насамперед визнавати та називати все, що з ними відбувається. Тут проміжна ситуація між присутністю та втратою дає змогу відкрити діалог про те, як відсутність може бути трансформована в нову форму присутності, через процес переосмислення відсутності не як порожнечі, а як нової форми взаємодії.

Нові форми стосунків відкривають шляхи для переосмислення. Тільки після усвідомлення болю втрат вони можуть бути інтегровані у «Я». Коли пара приймає реальність, замість марення про те, що могло би бути, коли вони зосереджуються на сьогоденні й поточному становищі, є шанс зберегти такі стосунки. Пристрасть, довіра та довгостроковість, орієнтація на відданість мають вирішальне значення для захисту та зміцнення стосунків на відстані серед таких пар.

Інтеграція відсутньої та присутньої частин розділеної сім'ї вимагає створення нових внутрішніх образів близьких, які враховують як їхню відсутність, так і змінену присутність. Це є актом психічної творчості, який дає змогу сім'ї адаптуватися до нових реалій без втрати важливих емоційних зв'язків. Віднов-

лення цих внутрішніх зв'язків через терапевтичну роботу дає змогу працювати над своїми втратами: висловити невимовлене, інтегрувати неприйняте та перетворити відсутність у новий внутрішній об'єкт, який існує у психіці як джерело сили, а не як рана.

Справжня робота над відсутністю – це не спроба заповнити порожнечу, а створення чогось нового в контексті того, що залишилося. Це не про відновлення минулого, а про творення майбутнього, яке вміщує минуле як частину своєї історії, не дозволяючи йому визначати цілісність теперішнього досвіду. Так у просторі відсутності може знайти свій дім надія – надія на нові зв'язки, нові змістовні взаємодії та нове внутрішнє відновлення.

Висновки

У контексті вимушеної міграції сімейна й особистісна ідентичності переосмислюються, а терапевтичний процес вимагає інтеграції різноманітного досвіду розлуки та втрати. Нові форми стосунків, що виникають унаслідок розлуки, потребують творчої психічної роботи, щоб перетворити відсутність на нову форму присутності. Це передбачає розробку нових внутрішніх образів членів родини та розвиток нових способів підтримки емоційного зв'язку з ними. Водночас важливо прийняти реальність відсутності, визнати інтенсивність втрачених стосунків і створити умови для внутрішнього відновлення.

Подальші дослідження мають бути зосереджені на вивченні довгострокового впливу розлуки на психічне здоров'я, а також на якість сімейного життя. З огляду на масовість вимушеної міграції у 2022–2023 роках ця тема не повинна залишатися без уваги з боку української психоаналітичної спільноти.

Список літератури:

- AZR (Ausländerzentralregister) (2023). *Flüchtlinge aus der Ukraine in Deutschland*. Online: <https://mediendienst-integration.de/migration/flucht-asyl/ukrainische-fluechtlinge.html> [accessed 20 December 2023].
- Bär, C. (2017). *Trennungs-und Verlusterfahrungen von Arbeitsmigrantinnen*. Psychosozial-Verlag.
- Bion, W. R. (1962). Learning from experience, tr. fr. *Aux sources de l'expérience*.
- Buchcik, J., Kovach, V., & Adedeji, A. (2023). Mental health outcomes and quality of life of Ukrainian refugees in Germany. *Health and quality of life outcomes*, 21 (1), 23.
- Freud, S. (1920). *Jenseits des Lustprinzips* (No. 2). Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Freud, S. (1926). *Hemmung, symptom und angst*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Grinberg, L., & Grinberg, R. (2010). *Psychoanalyse der Migration und des Exils*. Klett-Cotta.
- Green, A. (2018). *On private madness*. Routledge.

- Lushchak, O., Velykodna, M., Bolman, S., Strilbytska, O., Berezovskyi, V., & Storey, K. B. (2024). Prevalence of stress, anxiety, and symptoms of post-traumatic stress disorder among Ukrainians after the first year of Russian invasion: a nationwide cross-sectional study. *The Lancet Regional Health–Europe*, 36.
- Parreñas, R. (2015). *Servants of globalization: Migration and domestic work*. Stanford University Press.
- Schwartz, S. E. (2020). *The absent father effect on daughters: Father desire, father wounds*. Routledge.
- Urribarri, F. (2018). An interview with André Green: on a psychoanalytic journey from 1960 to 2011. In *The Greening of Psychoanalysis* (pp. 115–132). Routledge.
- Weil, S. (2023). *L'enracinement*. BoD-Books on Demand.
- Winnicott, D. W. (1991). *Playing and reality*. Psychology Press.
- Пападопулос, Р. П. (2023). *У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання*. Лабораторія.

Анотація. У статті висвітлюється досвід переживання розлуки та втрат розділених війною українських сімей через вимушену міграцію.

Виїзд із постійного місця проживання жінок і дітей унаслідок війни, роз'єднання сім'ї, раптове переривання зв'язків спільного життя кидають сім'ї як складній системі серйозний виклик. Досвід розлуки членів родини та втрат різного роду є одним з ключових для розуміння повного спектра травм, що зазнає вимушений мігрант через вплив війни.

Спричинена обставинами, вимушена міграція – це ускладнений досвід міграції, це «хірургічне» знекорінення, це втрата не просто дому, місця проживання, а втрата частини себе, свого «Я» та ще болісне й панічне намагання прижитись на новому місці. Глибину смутку, якого люди зазнають через розлуку із членами родини, які залишаються на батьківщині у вирі смертельної небезпеки через воєнні дії, можна порівняти із силою емоцій під час оплакування смерті близької людини.

Тут ми будемо говорити не лише про мігрантів, але й про членів сімей, що залишились, які переживають не менш травматичний досвід розлуки.

Отже, несвідоме ототожнення міграції та смерті може бути дуже інтенсивне. Робота скорботи – це складний, динамічний процес, який впливає на всю особистість індивідуума, і – свідомо чи несвідомо – на всі функції «Я», поведінку, захисні механізми і насамперед на стосунки з іншими людьми.

Батьківство і подружнє життя на відстані кидають виклик традиційним уявленням про сім'ю – коли всі члени живуть разом, буквально в одній площині, незважаючи ні на що.

Сьогодні заради майбутнього кожної конкретної розділеної міграцією родини та збереження самого поняття подружжя як форми взаємовідносин доводиться шукати й віднаходити нові форми сім'ї. Відсутність батька в житті дитини або відсутність чоловіка чи дружини у шлюбі вимагає психічного ресурсу для адаптації і переосмислення ролей та очікувань. Переживання втрати в цьому контексті – це не тільки туга за тим, що було втрачено, але й потреба у внутрішньому переоцінюванні та віднайденні нових способів вираження емоційних зв'язків.

Відсутність – це простір, де відбувається психічна робота, де формуються та переосмислюються внутрішні об'єктні відносини. Розуміння та прийняття пережитих травм, звільнення від заперечення й уникання є ключовими для творення себе у просторі відсутності.

Стаття також містить клінічні замальовки, що ілюструють викладений матеріал.

Ключові слова: міграція, психоаналіз, вимушене переміщення, розділені сім'ї, російське вторгнення, війна.

Abstract. The article highlights the experience of separation and loss of Ukrainian families divided by war during forced migration.

The departure of women and children from their permanent place of residence as a result of the war, family separation, and the sudden interruption of the ties of everyday life poses a severe challenge to the family as a complex system. The experience of separation of family members and losses of various kinds is one of the critical factors in understanding the full range of traumas experienced by a forced migrant due to the impact of war.

Forced migration caused by circumstances is a complicated experience of migration, a “surgical” uprooting, a loss of not just a home, a place of residence, but a loss of a part of oneself, one’s Ego, and a painful and panicked attempt to get used to a new place. The depth of sadness that people experience when they are separated from family members who remain in their homeland amid mortal danger due to military operations can be compared to the strength of emotions when mourning the death of a loved one.

Here, we will talk not only about migrants but also about family members who remain behind and who go through an equally traumatic experience of separation.

Thus, the unconscious identification of migration and death can be very intense. Grief work is a complex, dynamic process that affects the entire personality of an individual, and – consciously or unconsciously – all Ego-functions, behaviors, defense mechanisms, and, above all, relationships with other people.

Long-distance parenthood and marriage challenge the traditional notion of a family – when all members live together, literally on the same plane, no matter what.

Today, for the sake of the future of each particular family separated by migration and the preservation of the very concept of marriage as a form of relationship, new forms of family have to be sought and found. The absence of a father in a child’s life or the absence of a husband or wife in a marriage requires mental resources to adapt and rethink roles and expectations. The loss experience in this context includes not only a longing for what has been lost but also the need for internal reassessment and the discovery of new ways to express emotional ties.

Absence is a space where psychic work occurs, where internal object relations are formed and rethought. Understanding and accepting past traumas, liberation from denial, and avoidance are vital to creating oneself in the space of absence.

The article also includes clinical examples illustrating the material presented.

Key words: migration, psychoanalysis, forced displacement, separated families, russian invasion, war.

СПРОБА ОСЯГНУТИ СТАНОВЛЕННЯ АУТИСТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ПРАЦІ Ж. ЛАКАНА

Іван Пронько, психіатр, практик психоаналізу
Група Фройдова Поля – Україна
м. Київ, Україна

AN ATTEMPT TO COMPREHEND THE FORMATION OF THE AUTISTIC PERSONALITY STRUCTURE THROUGH THE WORKS OF J. LACAN

Ivan Pronko, psychiatrist, psychoanalytic practitioner
Freud's Field Group – Ukraine
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-9981-2555>
pronkoivan@gmail.com

Вступ. Розповсюдженість аутизму збільшується з кожним роком. Якщо у 2018 у США частота цього стану визначалась як 1 випадок на 44 дитини, то вже у 2020 ця цифра становить 1 на 36 дітей (Maenner et al., 2023). Нині медична наука перебуває в активному пошуку нейробіологічних основ аутизму та впливу зовнішнього середовища, в тому числі були виявлені деякі органічні та соціодемографічні змінні, як-от: пренатальна вірусна інфекція, дефіцит цинку та перинатальний стрес матері і плода (Grabrucker, 2013). Дослідні звіти повідомляють про багато знайдених чинників з високим рівнем статистичної довіри, однак жоден із них не здатен уповні пояснити природу аутистичного розладу і спрогнозувати його розвиток. А тому не існує універсального фармакологічного лікування основних клінічних проявів аутизму (Fuentes et al., 2021).

Щодо немедикаментозних втручань, то на сьогодні також тривають розробки психоко-рекційних методів для самих дітей з аутизмом та психотерапевтичних і психоедукаційних заходів для їхніх батьків. Наприклад, гарно зарекомендували себе метод прикладного аналізу поведінки – АВА (Kirkham, 2017) та навчання опорних реакцій – РРТ (Uljarević et al., 2022), а також корекційні програми JASPER (Joint Attention, Symbolic Play, Engagement and Regulation) та РАСТ (Paediatric Autism Communication Therapy) (Fuentes et al., 2021). При цьому втручання, які

проводилися підготовленими батьками, також показали ефективність у покращенні адаптивного функціонування та зниженні основних симптомів аутизму дітей (Conrad et al., 2021). Психодинамічні підходи теж не стоять осторонь проблеми аутизму, зокрема, публікуються звіти з успішно ведених випадків (Naag et al., 2005) та спроби нових психоаналітичних теоретизувань аутизму, особливо в оптиці лаканівського підходу (Vecciato et al., 2016). Низка авторів, серед яких Е. Малваль, наполягають на необхідності виокремлення аутизму в окрему четверту психічну структуру, що має істотні відмінності від невротичної, перверсивної та психотичної форм організації психіки, раніше сформульованих Ж. Лаканом (Frigaux et al., 2021).

Ця стаття має на меті запропонувати психоаналітичну концепцію становлення психічної структури аутистичної особистості на основі творчого доробку Ж. Лакана з теми психічних структур.

Аналіз останніх досліджень. У цьому розділі статті я хотів би надати загальне клінічне уявлення про аутизм та нагадати читачу деякі психоаналітичні класичні концепції, які свого часу зробили внесок у розуміння дитячої психопатології загалом та аутизму зокрема.

Так, аутизм – від грецької αὐτός, «сам». Уперше термін був використаний у 1911 Ойгером Блейлером для опису стану поринання у власні переживання у разі шизофренії (цей

термін теж він ввів у обіг) (Evans, 2013). У 1943 американець Лео Каннер у своїй статті описав 11 дітей, які демонстрували «потужне бажання самотності» та «нав'язливе налягання на стійкій однаковості»; цей стан він назвав «Ранній дитячий аутизм» (Kanner, 1943). У 1980 у Діагностичному та статистичному керівництві (ДСК) з психічних хвороб 3 перегляду аутизм відокремлюється від шизофренії та вперше стає окремим захворюванням. У 4-му перегляді вказаної настанови у 1994 додається діагноз «синдром Аспергера», що позначає аутизм з високим рівнем інтелектуального розвитку. А у 2013 вже у 5 перегляді Діагностичного та статистичного керівництва з психічних хвороб замість термінів «аутизм» та «синдром Аспергера» пропонується загальна назва захворювання «Розлад аутистичного спектра». Ідентична назва використовується і у Міжнародній класифікації хвороб (МКХ) 11 перегляду, що набула чинності з 2021 року. Як у ДСК-5, так і у МКХ-11 діагноз «Розлад аутистичного спектра» перебуває у категорії «Порушення нейророзвитку» (Fuentes et al., 2021).

Нині діагноз «Розлад аутистичного спектра» передбачає наявність симптомів з 2 основних доменів:

- порушення соціальної взаємодії;
- обмежена та повторювана поведінка.

Для випадків, коли наявні тільки порушення соціальної взаємодії, існує окремий діагноз «Розлад соціальної комунікації».

Різні випадки розладу аутистичного спектра відрізняються ступенем інтелектуального розвитку та рівнем опанування мовою. Найчастіше аутизм виявляється у віці 3–4 роки, але перші прояви присутні у віці до 1 року. Один з небагатьох опитувальників, що виявився ефективним для дітей грудного віку, – це розроблений у Франції опитувальник PREAUT (Programme de Recherches et d'Etudes sur l'AUTisme) (Laznik, 2018). Він оцінює здатність дитини ініціювати та брати участь у взаємній комунікації з дорослим. Згідно з цим опитувальником можна припускати наявність аутизму вже у грудної дитини, якщо вона:

- спонтанно не дивиться на дорослого;
- спонтанно не робить зусилля, щоб повернути погляд матері (видавання звуків або

рух за одночасного фокусування погляду на матері).

Пізніше до відсутності інтересу у інших людях додаються особливості опанування мовою (Fuentes, et al., 2021):

- ехолалії – багаторазове повторювання одних і тих же почутих слів;
- неправильне вживання займенників – замість Я вживається він, вона, ти, або власне ім'я;
- конкретність, тобто відсутність абстрактних категорій, наприклад, слово собака дитина з аутизмом пов'язує лише з конкретним собакою, який був у неї вдома кілька років тому.

Для поведінки дітей з аутизмом характерні також стереотипії – постійні повторення тих самих безцільних рухів або жестів.

Передумовою виникнення психодинамічних теорій аутизму стали напрацювання неаналітичних авторів у 40-х роках. Так, першовідкривач аутизму Лео Каннер уже в одній зі своїх ранніх робіт зазначає, що цей стан може бути пов'язаний із нестачею материнського тепла, а самі діти з аутизмом ніби були залишені у холодильниках, що тривалий час не розморожувалися (Kanner, 1949). У 50-х роках схожі ідеї починає озвучувати Бруно Бетельхейм, психолог, що працював у психоаналітичному підході. У своїй книзі 1967 року «Порожня фортеця» він зазначає, що причиною аутизму є емоційно віддалені та владні матері, яких він називає «матері-холодильники» (Bettelheim, 1967). Бетельхейм був директором спеціальної школи для дітей із затримкою розвитку, де він практикував власні терапевтичні методи. Одним з таких методів була «парентектомія» – позбавлення контакту дитини з батьками на тривалий час. Нині більшість ідей Бетельхейма не знаходять підтримки у сучасних фахівців у галузі аутизму.

У 70-х роках дитячий психоаналітик Маргарет Малер пропонує іншу теорію виникнення аутизму (Mahler et al., 1975). У своїй книзі «Психологічне народження людського немовляти. Симбіоз та індивідуалізація» вона стверджує, що впродовж першого місяця після народження кожна дитина проходить так звану нормальну аутистичну фазу розвитку, під час якої вона відсторонена від зовнішнього світу, самозаглиблена та майже постійно перебуває

уві сні. Дитину на цьому етапі вона порівнює з пташеням, що знаходиться у яйці до свого вилуплення і якого оточує шкаралупа. Згідно з Малером, з 2 до 4 місяця триває фаза нормального симбіозу, під час якої інтерес дитини переспрямовується з внутрішнього на зовнішній світ, але вона ще не відділяє себе від матері та відчуває себе з нею одним цілим. Починаючи приблизно з 5 місяця і до досягнення дитиною 2 років триває фаза відокремлення, коли дитина починає розрізняти матір як окремий об'єкт. Цей етап вона порівнює з руйнуванням шкаралупи та вилупленням пташеняти з яйця. Саме з порушенням перебігу фази відокремлення Малер пов'язує розвиток аутизму.

Також варто звернути увагу і на погляди засновника методу прикладного аналізу поведінки Оле Івара Ловааса. Він припускав, що вирішальна роль у виникненні аутизму належить батькам таких дітей (Lovaas, 1981). Ловаас розглядав цей стан як аутистичну шкаралупу, яку можна зруйнувати, викликавши у пацієнта тривогу (саме для цього він використовував негативне підкріплення). Згодом Ловаас визнав, що його метод не дає повного зцілення, а всередині аутистичної шкаралупи знаходиться аутистична особистість.

Нижче я буду також посилаюся на роботи Жака Лакана, одного з найвидатніших психоаналітиків постфройдівського часу, який не мав окремої концепції аутизму, втім заклав основи для розуміння дитячих психозів (Nomer, 2005). Окрім того, у інших працях Лакана ми знаходимо його погляди на психогенез суб'єкта, розглянувши які ми можемо спробувати знайти деякі пояснення механізму формування особистості з аутизмом. Тож у своїх міркуваннях я користуватимуся ними як засадами для формулювання власної пропозиції виокремлення аутистичної структури особистості. Крім того, мої ідеї ґрунтуються на неклінічних спостереженнях за дітьми з діагностованими розладами аутистичного спектра, які я проводив у природних умовах як психоаналітично орієнтований практик із психіатричною підготовкою.

Виклад основного змісту. Для розуміння позицій Лакана, які можуть бути особливо корисними у розгляді аутизму, я пропоную

звернути увагу на його семінар «Роботи Фрейда з техніки психоаналізу» (Lacan, 1988), де він аналізує опублікований М. Кляйн клінічний випадок Маленького Діка – хлопчика, у якого я бачу явні ознаки аутизму. Кляйн описує вказаний клінічний випадок у своїй роботі 1930 року «Важливість символотворення у розвитку Его» (Klein, 1930).

Випадок Діка. За словами Кляйн, незважаючи на 4-річний вік, рівень інтелектуального розвитку та словниковий запас маленького Діка відповідає 1-річній дитині. Окрім того, як зазначає Кляйн, у Діка майже повністю відсутні емоції, він ніяк не реагує на присутність або відсутність матері та няні. Дитина не грається та не контактує з оточуючими. Більшу частину часу він займається тим, що поєднує разом різні звуки без будь-якої логіки. У нього повністю відсутнє прагнення бути зрозумілим для оточуючих. Водночас матір іноді помічає у ньому певні прояви негативізму: він робить повністю протилежне тому, що від нього очікують. Часто спостерігались ситуації, коли Дік починав безупинно повторювати одне і те ж слово, ніби механічно, без будь-яких емоцій. Також неемоційно Дік сприймав випадки самоушкодження, під час яких він демонстрував нечутливість до болю. Досить помітною була його фізична незграбність. Інший важливий момент, на який Кляйн звертає увагу, – у дитини майже повністю відсутня тривога. Одразу після народження мати кілька тижнів безуспішно намагалася нагодувати Діка, доки його не перевели на штучне вигодовування. Як вказує Кляйн, під час цих перших тижнів він ледь не загинув від голоду. Впродовж перших місяців після народження Дік страждав від розладів травлення, випадіння прямої кишки та геморою. Окрім того, одразу після народження матір почала відчувати стосовно нього вкрай сильне почуття тривоги.

Під час першої зустрічі психоаналітик помічає, що поведінка Діка є безоб'єктною: він починає гасати по кімнаті без жодної цілі та сенсу, не звертаючи увагу ні на іграшки у кімнаті, ні на саму Мелані Кляйн, ніби вона була предметом меблів. У його поведінці були відсутні будь-які емоції, також відсутня і тривога. На зникнення няні він не звертає ніякої уваги. І вже на цій зустрічі Мелані Кляйн

здійснює таку інтервенцію: «Я взяла великий потяг і поставила його поряд з меншим потягом і назвала їх «потяг-тато» і «потяг-Дік». Після цього він узав потяг на ім'я «Дік» і покотив його у бік вікна, при цьому кажучи: «Станція». Я пояснила йому, що «Станція – це мама, Дік в'їжджає в маму». Він зупинив потяг, вибіг у простір між зовнішніми і внутрішніми дверима кімнати, закрився там і сказав: «Темно», а потім одразу прибіг назад. Так він вибігав і прибігав кілька разів поспіль. Я знову пояснила йому: «Всередині мами темно. Дік у маминій темряві». Тим часом він знову схопив потяг, але одразу побіг у простір між дверима. Коли я казала, що він тікає в темряву мами, він двічі повторив із запитальною інтонацією: «Няня?». Я відповіла, що няня скоро прийде. Він у відповідь повторив і запам'ятав мої слова, і потім вживав їх цілком правильно» (Klein, 1930: 242).

Під час другої зустрічі Дік знову вибіг з кімнати, але цього разу далі, у передпокій, де було зовсім темно. Він відніс і лишив там поїзд «Дік».

На третій зустрічі Дік, окрім ховання між дверима та у передпокої, заліз на комод, де його вперше охопила тривога, через що він покликав Мелані Кляйн. Пізніше він постійно питав, коли повернеться няня, а саме її повернення сприйняв із задоволенням. Також його вкрай зацікавили слова «Няня скоро прийде», він повторював та запам'ятовував їх. У нього з'явився інтерес до іграшок, але цей інтерес поєднувався з певною агресивністю. Кляйн описує такий епізод: «Дік показав на маленький візок з вугіллям і сказав: «Різати». Я дала йому ножиці, і він спробував подрятати маленькі частини з дерева, які позначали вугілля, але не зміг правильно вхопити ножиці. У відповідь на кинутий в мій бік погляд я вирізала шматки дерева з візка, після чого Дік кинув пошкоджений віз і його вміст у ящик столу і сказав: «Пішло»» (Klein, 1930: 243). На що Мелані Кляйн дає йому інтерпретацію, що він вирізує фекалії з тіла матері. У відповідь на це Дік знову побіг у простір між дверима і подрятався у двері нігтями, а повернувшись, підбіг до шафи та заповз у неї.

Четверта зустріч: Дік вперше розплакався, коли пішла няня, але швидко заспокоївся

та зацікавився іграшками. Потім знайшов пошкоджений візок та його наповнення і відсунув усе вбік, накривши зверху іграшками. На що Мелані Кляйн дає інтерпретацію, що візок – це його мати. Дік збирає сам візок та шматки вугілля та відносить усе у простір між дверима. Цікаве відношення Діка до процесу сечовипускання та дефекації під час сеансів: коли у нього виникало бажання сходити в туалет, він довго не міг на це зважитись, відчуваючи досить інтенсивну тривогу, іноді навіть на його очах з'являлися сльози. Одного разу Дік помічає стружки від олівця на колінах Кляйн, на що він каже: «Бідна місіс Кляйн». У іншій ситуації він каже з такою ж інтонацією: «Бідна занавіска». З часом Дік зацікавився шафою, він стукав по ній ложкою, шкрябав та вирізав ножом борозни, бризкав водою, вивчав завіси, на яких кріпилися двері, потім заліз всередину та почав розпитувати, як називаються відділи всередині неї.

Аналіз тривав 6 місяців. За цей час у Діка розширюється сфера зацікавлень та словниковий запас. З'являються об'єктні відносини та емоції. Кляйн так описує його вже змінені відносини з матір'ю та нянею: «Дік відкрито висловлював бажання, щоб вони були присутні, прагнув звернути на себе їхню увагу і непокоївся, коли вони йшли» (Klein, 1930: 246). Початкову ситуацію з Діком Мелані Кляйн розглядає таким чином: «Дік відрізав себе від реальності і зупинив розвиток фантазування, знайшовши притулок у фантазіях про темне і порожнє материнське тіло», а «Символізм не розвинувся взагалі» (Klein, 1930: 245). Ще вона зазначає, що його взаємодії з випадковими об'єктами не супроводжувалися фантазуванням, а значить, не мали значення символічної репрезентації. Але, як пише Кляйн, у процесі аналізу вона змогла актуалізувати у Діка тривогу, а вже на наступному етапі тривога була розподілена між новими предметами та інтересами, у результаті чого вона знизилась до прийнятного рівня.

Інтерпретація Випадку Діка Ж. Лаканом. Жак Лакан, розглядаючи цей випадок у своєму семінарі «Роботи Фрейда з техніки психоаналізу», зазначає, що у Діка не існує власного Я, для нього не існує іншого, він тільки сприймає реальність у її чистому вигляді. Лакан вказує,

що проміжок між двома дверима – це тіло його матері. Далі він пояснює, що у разі формування невротичного суб'єкта, щоразу, коли відбувається викидання об'єктів за межі його примітивного світу, формується новий тип ідентифікації, і при цьому виникає тривога. Лакан визначає тривогу як сигнал, що виникає у той час, коли з'являється спокуса зникнення суб'єкта. І саме через тривогу суб'єкт постійно розриває ідентифікації з уявними об'єктами та створює нові. А розриви та створення нових ідентифікацій формують межі суто людського невротичного світу. І в тій мірі, як одна частина дійсності через ідентифікацію з образом стає уявною, інша є реальною, і навпаки, у тій мірі, як одна частина дійсності є реальністю, інша виявляється уявною. Але такий людський світ невідомий Діку, бо він має одну-єдину ідентифікацію з пустотою, темрявою. Як каже Лакан, Дік «цілковито занурений у чисту, неконституційовану реальність. Він повністю занурений у нерозрізнене» (Lacan, 1988: 93) і далі Лакан визначає цю реальність як об'єкти, інстинкти, бажання, схильності, що існують від самого початку.

Лакан звертає увагу на те, що Дік не прагне до спілкування, у нього немає бажання дати себе зрозуміти, і головне, у його зверненні немає поклику. А задоволення він отримує від видавання звуків без значення, від шуму. Він позбавлений неспокою, різких змін настрою, скованості, сором'язливості. Усе для нього однаково реально та байдуже. Лакан, слідом за Карлом Бюлером, виділяє 3 рівні мовної діяльності: рівень твердження, який пов'язаний з констатацією реальності, рівень спілкування, що слугує для обміну інформацією, та, нарешті, рівень поклику, що виражає прагнення бути виявленим, прагнення звернути на себе увагу. І якраз цей рівень поклику відсутній у Діка: він певною мірою володіє мовою, але мовлення у нього відсутнє. Його мовленнєва діяльність перебуває на рівні твердження, вона експресивна. Трохи далі Лакан додає, що цей випадок демонструє, що у суб'єкта немає ніякого несвідомого, а те, що ми називаємо несвідомим, є дискурсом іншого (Іншого).

Лакан говорить про фантазматичний образ тіла матері, як про вмістилище. І саме за допомогою таких перших символів, як «вмістилище» та «вміст», вибудовує свою гру Дік.

Перші символи Вмістилища: матір, темно, простір між дверима, шафа, ящик столу, станція. Перші символи вмісту: сам Дік, потяг, іграшковий візок з вугіллям – саме ці свої репрезентації Дік постійно намагається розмістити у вмістилищі. Водночас, як я припускаю, існують перші символи вмісту, які Дікові розмістити у вмістилищі не вдається, через що у нього виникає суттєве занепокоєння: фекалії та сеча, стружки від олівця на колінах у Мелані Кляйн, занавіска.

За думкою Лакана, Кляйн додає вербалізацію, пов'язує через мову різні символи: матір зі станцією та з темно, а також Дік із потягом. Але Лакан також вказує: «Саме дискурс Мелані Кляйн... абсолютно брутально прищеплює перші символізації, які ми розглядаємо як наділені певною мірою свавіллям Едипової ситуації, що Мелані Кляйн тією чи іншою мірою завжди практикує зі своїми суб'єктами, і які породжують і визначають позицію, стосовно якої він зможе буквально опанувати ряд розгортань, ряд еквівалентностей, систему заміщення предметів, здійснити весь ряд рівнянь, що дозволить йому перейти від проміжку між двома дверима... до певної кількості предметів, через які він поступово ... розгорне, зартікулює весь свій світ» (Lacan, 1988: 117).

Далі Лакан задається питанням: «Що ж репрезентує поле поклику всередині мови?». Та відповідає: «Можливість відмови» і додає: «Саме в той момент, коли виникає поклик, ми ясно бачимо, що у суб'єкті встановлюються відносини залежності. Бо з цього моменту він буде вітати няню з розпростертими обіймами» (Lacan, 1988: 119). Як зазначає Лакан: «Зовнішній світ – те, що ми називаємо реальним світом і що є лише олюдненим, символізованим світом, створеним із трансценденції, що введена в первинну реальність символом, може виникнути лише в тому випадку, якщо в потрібному місці відбудеться низка зустрічей» (Lacan, 1988: 120).

На основі цих слів я роблю припущення, що кожна людина з неаутистичною структурою особистості сприймає реальність (яку Лакан визначає як об'єкти, інстинкти, бажання та схильності) через викривлення, яке забезпечує наявність символічного виміру. Це викрив-

лення, з одного боку, «нормалізує» суб'єкта, розміщуючи його у загальнолюдській системі пошуку визнання, а з іншого – відчужує його від власного первісного екзистенційного бажання. Як ми бачимо на прикладі клінічного випадку маленького Діка, головною умовою для розгортання символічного відчужуючого виміру є зустріч суб'єкта з недоступністю об'єкта, яку у такому випадку забезпечує аналітик своєю нейтральною позицією. На мій погляд, людина з аутизмом має можливість споглядання нетрансформованої реальності через знаходження поза символічним викривляючим виміром тією мірою, у якій вона забезпечена стабільним безперервним об'єктом, що найчастіше уособлюється в матері, яка в такому разі і сприймається лиш як пустота та темрява.

Пропонована концепція аутистичної структури особистості. Як зазначалося раніше, у сучасних класифікаціях хвороб розлади аутистичного спектра належать до порушень розвитку. І, вірогідно, розуміння цього стану має бути тісно пов'язане з розумінням нормального психічного розвитку дитини. Яким же чином формується психічний світ суб'єкта згідно з Жаком Лаканом?

У Х семінарі, присвяченому тривозі, Лакан розмірковує над значенням фрейдівського поняття «Травма народження», та раптом дає визначення ключовому поняттю своєї теорії – об'єкту, а скорочено від «autre» – інший. Об'єкт а, або маленький інший – це оболонки, розташовані навколо ембріона, що є фактично частиною його тіла. Лакан підкреслює, що саме ці ембріональні оболонки розвиваються з клітин зародка та лише пізніше зростаються з маткою матері (Lacan, 2015). Лакан спирається на дані ембріології: після запліднення яйцеклітини ембріон являє собою кулю з клітин, що має назву бластоциста. На 2-му тижні між зовнішнім та внутрішнім шарами клітин утворюється щілина, що розділяє бластоцисту на 2 частини: ектобласт та ендобласт. Із зовнішнього шару клітин – ектобласту – пізніше утворяться ембріональні оболонки, з внутрішнього шару клітин – ендобласту – утвориться ембріон. Для ілюстрації цього комплексу ембріон-оболонки він використовує образ пляшки Кляйна, коли внутрішня поверхня – плід переходить у зовнішню

поверхню – ембріональну оболонку. Втрата ж контакту новонародженого з навколишнім середовищем спричиняє нестачу, яку Лакан окреслить у якості об'єкта причини бажання – об'єкта а. Маленький інший можливий лише у якості об'єкта прагнення, його розуміння можливе лише заднім числом, у якості згадування, водночас безпосередній контакт з ним сприймається як відсутність подразників, пустота, пільма. Як зазначає Лакан у семінарі «Психози» 1955–1956 років: «Людське сприйняття реальності обов'язково підпорядковується наступній попередній умові: суб'єкт завжди знаходиться у пошуку об'єкта свого бажання». Трохи далі він додає: «Суб'єкт зовсім не покликаний знайти об'єкт свого бажання... Він має, навпаки, цим об'єктом заволодіти заново... Цей об'єкт він, звичайно, ніколи не віднаходить, у цьому і полягає принцип реальності» (Lacan, 2013: 114). З урахуванням цих особливостей я схематично зобразив об'єкт а нижче (рис. 1).

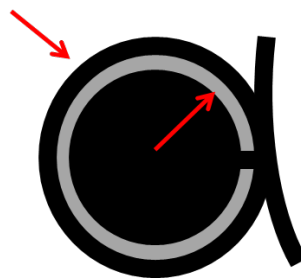


Рис. 1. Об'єкт а – об'єкт причина бажання

Таким чином, базуючись на вищенаведених твердженнях Лакана, я роблю припущення, що психічний світ суб'єкта починає формуватися в утробі матері з появою здатності сприймати та реагувати на подразники. Але, вірогідно, психіка активно не розвивається до того часу, поки плід перебуває у стабільних умовах і не стикається з будь-якою кардинальною зміною умов існування. Я припускаю, що до свого народження плід знаходиться в умовах комфорту, які йому забезпечує утроба; постійно контактує з ембріоном саме ембріональна її частина, що, по суті, є продовженням тіла ембріона, частиною його самого.

На мою думку, цей ранній комфорт включає таке:

- стабільна температура навколишнього середовища формує відчуття тепла;

- безперервне надходження поживних речовин сприяє відчуттю насичення;

- постійне надходження кисню доповнює відчуття комфорту;

- погойдування під час ходьби матері формують відчуття від подразнення вестибулярного апарату;

- знаходження у водному середовищі сприяє відчуттям від особливого подразнення рецепторів шкіри;

- знаходження у середовищі, у якому відсутні яскраві світлові подразники.

Моє наступне припущення – під час процесу народження дитини відбувається катастрофічна зміна цих умов та поява величезної кількості раніше невідомих неприємних подразнень нового світу:

- більш низька температура навколишнього середовища сприяє появі відчуття холоду;

- припинення надходження поживних речовин призводить до появи почуття голоду;

- припинення надходження кисню сприяє виникненню відчуття задихи;

- вплив сили тяжіння викликає почуття лабіринтного дискомфорту;

- надзвичайно яскраве світло викликає неприємне відчуття засліплення.

Базуючись на вищезазначеному, можна припустити, що страждання, що супроводжує процес народження, та поява нового світу назавжди закріплює у суб'єкта прагнення до припинення існування в цьому світі, прагнення до повернення в утробу, яке Фрейд позначав, як прагнення до смерті.

На мою думку, дитина досить швидко відчуває зменшення або навіть повне усунення більшості негативних подразнень. І це полегшення виявляється пов'язаним з одночасною активацією зорового аналізатора – появою зображення матері. Крім того, активація слухового аналізатора пов'язує із зображенням материнський голос, а подразнення тактильних рецепторів шкіри та губ дитини додає до всього переліченого вище відчуття від материнських дотиків.

Можна деталізувати, що після народження:

- відчуття холоду змінюється на відчуття тепла від укутування та обіймів матері;

- почуття голоду перетворюється на відчуття ситості, яке забезпечують материнські груди;

- подразнення, що сприяють лабіринтному дискомфорту, змінюються задоволенням від погойдування на руках матері;

- і навіть відчуття від знаходження у водному середовищі іноді повертаються під час купання немовляти, яке також найчастіше здійснюється матір'ю.

Але матір найчастіше не може постійно перебувати біля немовляти і змушена залишати його на якийсь час на самоті. Можна припустити, що у такому разі через почуття голоду і припинення впливу тактильних, а також візуальних і звукових подразників, що надходять від матері, дитина починає відчувати невдоволення і якоюсь мірою знову переживає повернення в травматичну для неї ситуацію народження. І, на мою думку, з цієї ситуації суб'єкт тепер має два виходи:

- Перший вихід – це вже відоме, первісне і конститууюче індивіда прагнення до повернення в утробу, прагнення позбутися зовнішнього світу або прагнення до смерті, в основі якого знаходяться невиразні спогади, що являють собою образ утроби. У цьому випадку позбавлення материнської присутності приймається. Ймовірно, дитина більш схильна до прагнення до смерті у разі недостатнього задоволення матір'ю її потреб та за умови, що мати та дитина не проводять разом досить часу.

- Другий вихід – нове, раніше невідоме прагнення, прагнення знову опинитися з матір'ю, прагнення, націлене на зовнішній світ, іншими словами, прагнення до життя. Таке прагнення базується на спогадах про показники присутності матері (погляд, голос, дотики), які формують образ матері, при цьому реальне позбавлення материнської присутності відкидається. Образ матері приходить йому на заміну. Як пише Лакан, «неприйняття відлучення від грудей, надає комплексу його позитивну сторону, а саме образ дбайливих відносин, що він прагне відновити» (Lacan, 1938: 8). Можливо, схильність дитини до прагнення до життя зумовлюють задоволення матір'ю більшої частини потреб дитини та значний час, який вони проводять разом.

Я припускаю, що неспроможність матері і, відповідно, активація комплексу на цьому етапі не є правилом, а лише найчастішим сценарієм розвитку подій. Водночас не можна забувати

Таким чином, можемо зробити такі припущення:

- Цю логіку я зобразив на малюнку нижче (рис. 2).



Лакан дає визначення цього реального через заперечення: «В реальному з'являється зовсім не те, що суб'єкт відчуває і прагне, не те, до чого спрямовує його апарат рефлексії, панування та пошуку, названий його я» (Лакан, 2013: 141). Можемо припустити, що людина з аутизмом і є тим суб'єктом чуттєвої достовірності Гегеля, що існує тільки тут і зараз, якому не знайомі абстрактні категорії, він існує лише у вимірі конкретних речей.

Як я вважаю, наступний крок, що не доступний людині з аутизмом, – це вхо-дження в Едипів комплекс, що передбачає появу нового об'єкта, об'єкта материнського бажання та подальшу ідентифікацію з ним, коли через недоступність об'єкта а суб'єкт стає на шлях догодження та ідентифікації з новим стороннім об'єктом, що розпізнається як причина цієї недоступності, що я й зобра-зив на малюнку (рис. 3). Ідентифікувавшись з об'єктом бажання Іншого, суб'єкт чекає на зворотний зв'язок, чи відповідає він йому та чи заслуговує він тепер на увагу та любов. Як зазначає Лакан у своїй ранній роботі 1938 року: «Або він [суб'єкт] повертається до материнського об'єкта та наполягає на від-торгненні реального та на руйнуванні іншого; або ж він зведений до якогось іншого об'єкта та визнає його у якості зовнішньої характе-ристики людського знання, тобто як об'єкт, що повідомляється, бо змагання передбачає і конкуренцію, і згоду. Але водночас він роз-

пізнає іншого, з яким він буде як боротись, так і заключати контракт». І далі: «Я передбачаю введення третього об'єкта, який заміщує емоційний безлад та двозначності стадії дзеркала змаганням трикутної ситуації» (Ласан, 1938: 16). Моє припущення, що оптимальною та найпростішою умовою для розвитку ситуації за подібним сценарієм є наявність батька, який є важливим та значимим для матері.

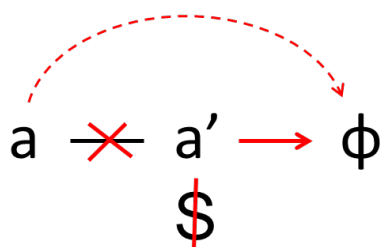


Рис. 3. Схема Едипового комплексу

Вірогідно, що саме таким чином з'являється поклик, що знаходиться в основі мовлення. Ні поклик, ні мовлення не доступні людині з аутизмом. Процес комунікації такого індивіда, як і психотика у психозі, що розгортається, ми можемо позначити терміном «свідчення», що, на відміну від комунікації невротика, не пов'язано з мовленням, що я і зобразив на малюнках нижче (рис. 4, 5).

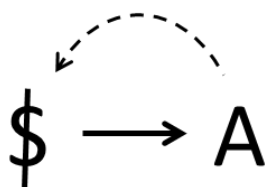


Рис. 4. Схема комунікації невротика, в основі якої знаходиться мовлення

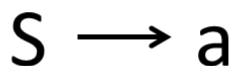


Рис. 5. Схема комунікації особистості з аутизмом, що являє собою свідчення

Чи можемо ми вплинути на стан дитини з аутизмом, як це, схоже, вийшло у Мелані Кляйн у випадку з маленьким Діком? Французький психоаналітик Колет Солер у збірці «Несвідоме психозу під відкритим небом» вказує на те, що зміни у стані дитини з аутизмом можуть бути пов'язані з мовленням

матері. Вона відзначає: «Конструювання аутистичного суб'єкта як чистого означника повністю узгоджується з тим фактом, що цілком спонтанно терапевти були змушені розглядати аутистичний симптом як симптом Іншого, наприклад, батьків чи матері». І далі додає: «Це також узгоджується з тим, що згідно з поточними спостереженнями, змушуючи матір говорити, або будь-кого, хто присутній, оскільки вона перебуває на місці Іншого, ми іноді отримуємо вплив на дитину: коли Інший промовляє, означник рухається» (Soler, 2014: 11). Таким чином, я припускаю, що наявність інстанції великого Іншого може бути ключовим фактором, що зумовлює розвиток індивіда та трансформацію його психічної структури з аутистичної у невротичну. Вірогідно, що можливість для такої трансформації існує впродовж дуже обмеженого періоду часу. Можна зробити припущення, що цей період відповідає тривалості фази відокремлення Маргарет Малер та обмежується першими двома роками життя дитини.

Неможливо оминати увагою те, що приклади досить ефективної роботи з людьми з аутизмом були отримані поза межами психоаналізу, у рамках поведінкових підходів (Сільберман, 2021). Ще у 1961 році Чарльз Ферстер провів експеримент, під час якого він закривав саму у кімнаті дитину з аутизмом з постійними істериками. Він відмовлявся відвідувати дитину, коли вона плакала,... і істерики припинилися. Він зробив висновок, що позитивне підкріплення істерик тільки погіршувало аутистичний стан (Сільберман, 2021). Але, звичайно, найбільш вражаючих результатів вдалось досягти засновнику методу прикладного аналізу поведінки (АВА), колишньому психоаналітику Оле Івару Ловаасу (Сільберман, 2021). Спочатку він почав експериментувати з позитивним підкріпленням правильної поведінки дітей з аутизмом, але дуже швидко прийшов до розуміння, що лише використання негативних подразників у якості покарань дає істотний результат. Серед таких покарань за неправильну поведінку були утримання від їжі, фізичні покарання і навіть електричний струм. Ціль цього, як зазначав Ловаас, – дати дитині щось, через що вона буде тривожитись, що змогло б навчити її нової поваги до слова

«ні» (Сільберман, 2021). У 1987 році Ловаас опублікував дослідження, у якому 47% дітей з аутизмом, що пройшли інтенсивну 2-річну програму корекції, змогли звільнитися від свого попереднього стану (у групі порівняння такого ж результату досягли лише 2% учасників). Але дослідник завжди підкреслював, що для успіху вкрай важливо, щоб втручання було як інтенсивним, так і раннім (Сільберман, 2021). Одним з головних завдань у своїй роботі Івар Ловаас вважав руйнування так званої аутистичної шкаралупи (Сільберман, 2021).

З точки зору сформованої мною раніше концепції розвитку аутистичної структури, успішність методу Ловааса можна пояснити штучним руйнуванням тотальної материнської опіки, що відмежовує індивіда від зовнішнього світу. Я припускаю, що у такому разі інтенсивні негативні подразнення є певною мірою аналогом травми народження та стороннього об'єкта материнського бажання, що, викликаючи незадоволення та тривогу, стимулюють до подальшого розвитку. На цьому прикладі ми можемо побачити, що вплив особистості інколи може перевищувати значимість галузі, у якій працює автор: як колись Фрейд був неврологом, який зміг корінним чином змінити психіатрію, так і тут досягти справді визначних успіхів у корекції аутизму, що міг бути зрозумілим за допомогою психоаналізу, вдалося людині, яка працювала у рамках поведінкового підходу.

Висновки. Таким чином, наявні дослідження вказують на існування певних факторів, які можуть вказувати на вплив ранніх стосунків індивіда з його найближчим оточенням у формування аутистичної структури особистості, а саме: часте виявлення аутизму

у дітей, хворих іншими хворобами, що потребують постійного догляду, відсутність чіткої генетичної зумовленості, відсутність фармакологічного лікування, дієвість підходів, що впливають на соціальне оточення дитини та на ставлення до неї найближчих людей.

Базуючись на інтерпретації Ж. Лаканом клінічного випадку дитини з аутизмом та його розумінні психогенезу невротичного суб'єкта, можна запропонувати такий механізм розвитку аутизму: під час перших років життя дитини тотальне задоволення її потреб оточуючими об'єктами формує у неї відчуття захищеності та самодостатності, що певною мірою аналогічні відчуттям з внутрішньоутробного періоду її розвитку; через відсутність необхідних для розвитку невротичної структури істотних негативних подразнень (холод, голод та інші) формування психічних інструментів самостійного реагування та адаптації до несприятливих умов не відбувається.

Можна припустити, що генеза аутистичної та психотичної структур є досить схожою, бо обидві формуються через недостатність невротичних формуючих елементів. Необхідність виокремлення саме аутистичної структури як крайнього ступеня такої недостатності, на мою думку, може бути обґрунтована як клінічними відмінностями обох станів, так і, вірогідно, різними терапевтичними підходами, які можуть допомогти досягти кращої якості життя для таких індивідів.

Викладена вище гіпотеза потребує подальшого обговорення та перевірки. Зокрема, важливим є осмислення перебігу зустрічі індивіда з аутизмом з кастрацією та встановленням батькового закону у разі відсутності готовності до цього через психічну невідділеність від середовища опіки.

Список літератури:

- Bettelheim, B. (1967). *The empty fortress: infantile autism and the birth of the self*. Free Press of Glencoe.
- Conrad, C.E., Rimestad, M.L., Rohde, J.F., Petersen, B.H., Korfitsen, C.B., Tarp, S., ... & Händel, M.N. (2021). Parent-mediated interventions for children and adolescents with autism spectrum disorders: A systematic review and meta-analysis. *Frontiers in psychiatry*, 12, 773604. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.773604>.
- Evans, B. (2013). How autism became autism: The radical transformation of a central concept of child development in Britain. *Hist Human Sci.* Jul; 26(3): 3–31. <https://doi.org/10.1177/0952695113484320>.
- Frigaux, A., Lighezzolo-Alnot, J., Maleval, J. C., & Evrard, R. (2021). Differential diagnosis on the autism spectrum: Theorizing an "Ordinary Autism". *L'Évolution Psychiatrique*, 86(1), e1–e24. <https://doi.org/10.1016/j.evopsy.2021.01.003>.
- Fuentes, J., Hervás, A., Howlin, P. et al. (2021). ESCAP practice guidance for autism: a summary of evidence-based recommendations for diagnosis and treatment. *European child & adolescent psychiatry*, 30(6), 961–984. <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01587-4>.

- Grabrucker, A.M. (2013). Environmental factors in autism. *Frontiers in psychiatry*, 3, 118. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2012.00118>.
- Haag, G., Tordjman, S., Duprat, A., Urwand, S., Jardin, F., Cl, M.-C., Cukierman, A., Druon, C., Du Chatellier, A.M., Tricaud, J. & Dumont, A.-M. (2005). Psychodynamic assessment of changes in children with autism under psychoanalytic treatment. *The International Journal of Psychoanalysis*, 86:2, 335–352. DOI:10.1516/WAB4-DW0R-8N9B-1UH8.
- Homer, S. (2005). *Jacques Lacan*. Routledge, London.
- Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Acta Paedopsychiatrica*. 35 (4): 100–136.
- Kanner, L. (1949). Problems of nosology and psychodynamics of early infantile autism. *American Journal of Orthopsychiatry*. 19(3):416–26.
- Kirkham, P. (2017). ‘The line between intervention and abuse’ – autism and applied behaviour analysis. *History of the Human Sciences*, 30(2), 107–126. <https://doi.org/10.1177/0952695117702571>.
- Klein, M. (1930). The importance of symbol-formation in the development of the ego. *The International Journal of Psychoanalysis*, 11, 24–39.
- Lacan, J. (1938). La famille: le complexe, facteur concret de la psychologie familiale. Les complexes familiaux en pathologie. *Encyclopédie Française*, tome VIII.
- Lacan, J. (1988). *The Seminar of Jacques Lacan I: Freud's Papers on Technique*, 1953–54. W.W. Norton.
- Lacan, J. (2013). *The psychoses: the seminar of Jacques Lacan*. Routledge.
- Lacan, J. (2015). *Anxiety: the seminar of Jacques Lacan*. Book X. Polity Press.
- Laznik, M. & Saint-Georges, C. (2018). Dépister le risque d'autisme chez les bébés de quelques mois pourrait-il permettre de transformer le pronostic ? La grille preaut, son origine et ses applications. *Enfances & Psy*, 80, 74–84. <https://doi.org/10.3917/ep.080.0074>.
- Lovaas, I.O. (1981). *Teaching Developmentally Disabled Children: The ME Book*. PRO-ED.
- Maenner, M.J. et al. (2023). Prevalence and Characteristics of Autism Spectrum Disorder Among Children Aged 8 Years. *Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network*, 11 Sites, United States, 2020. 72(2); 1–14.
- Mahler, M.S. et al. (1975). *The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation*. Routledge.
- Soler, C., (2014). *The Unconscious Reinvented*, translated by E. Faye & S. Schwartz, London: Karnac Books.
- Ssucharewa, G.E. (1927) Die Besonderheiten der schizoiden Psychopathien bei den Mädchen. *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*. 62 (3).
- Vecchiato, M., Sacchi, C., Simonelli, A., & Purgato, N. (2016). Evaluating the efficacy of psychodynamic treatment on a single case of autism. A qualitative research. *Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome*, 19(1). <https://doi.org/10.4081/ripppo.2016.194>.
- Uljarević, M., Billingham, W., Cooper, M.N., Condrón, P., & Hardan, A. . (2022). Examining effectiveness and predictors of treatment response of pivotal response treatment in autism: an umbrella review and a meta-analysis. *Frontiers in psychiatry*, 12, 766150. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.766150>.
- Сільберман, С. (2021). *Що приховує аутизм. Майбутнє нейорізнманіття*. Наш формат.

Анотація. У поданій статті запропонована психоаналітична гіпотеза про становлення психічної структури аутистичної особистості на основі творчого доробку Ж. Лакана з теми психічних структур. У першому розділі статті автор надає загальну клінічну інформацію про аутизм та приводить деякі психоаналітичні класичні концепції, які свого часу зробили внесок у розуміння дитячої психопатології загалом та аутизму зокрема. Виклад основного змісту автор починає з обговорення клінічного випадку Маленького Діка, який М. Кляйн наводить у роботі 1930 року «Важливість символотворення у розвитку Его», а Лакан коментує у семінарі «Роботи Фрейда з техніки психоаналізу». Автор статті бачить у хлопчика з наведеного клінічного випадку явні ознаки аутизму. У наступній частині роботи автор пропонує концепцію, що пояснює розвиток аутизму соціальними факторами, а саме особливостями взаємодії дитини з її найближчим оточенням – матір'ю та батьком на ранніх етапах її розвитку. Головною причиною розвитку аутизму, згідно із запропонованою теорією, є тотальна материнська опіка, що формує для індивіда повний аналог утроби після народження. Отже, автор формулює висновок, що вплив на ранні відносини дитини, що має прояви аутизму, з її батьками якомога раніше може мати потенціал для корекції її психологічної структури та покращення соціалізації такої особистості у майбутньому. Автор припускає, що генеза аутистичної та психотичної структур є досить схожою, бо обидві формуються через недостатність невротичних формуючих елементів. Необхідність виокремлення саме аутистичної структури як крайнього сту-

пеня такої недостатності, на думку автора, може бути обґрунтована як клінічними відмінностями обох станів, так і, вірогідно, різними терапевтичними підходами, які можуть допомогти досягти кращої якості життя для таких індивідів.

Ключові слова: аутизм, розлад аутистичного спектра, психоаналіз, Жак Лакан, психогенез.

Abstract. This article proposes a psychoanalytic hypothesis on the formation of the mental structure of an autistic person based on the work of J. Lacan on the topic of mental structures. In the first section of the article, the author provides general clinical information about autism and cites some psychoanalytic classical concepts that have contributed to the understanding of childhood psychopathology in general and autism in particular. The author begins the presentation of the main content with a discussion of the clinical case of Little Dick, which M. Klein presents in his 1930 work “The Importance of Symbol Formation in the Development of the Ego” and Lacan comments on in his seminar “Freud’s Work on the Technique of Psychoanalysis”. The author of the article sees clear signs of autism in the boy in the case study. In the next part of the paper, the author proposes a concept that explains the development of autism by social factors, namely the peculiarities of the interaction between the child and his immediate environment – mother and father in the early stages of his development. The main reason for the development of autism, according to the proposed theory, is total maternal care, which forms a complete analog of the womb after birth. Therefore, the author concludes that influencing the early relationships of a child with autism with his or her parents as early as possible may have the potential to correct his or her psychological structure and improve the socialization of such a person in the future. The author suggests that the genesis of autistic and psychotic structures is quite similar, as both are formed due to the lack of neurotic formative elements. The need to distinguish the autistic structure as an extreme degree of such insufficiency, in the author’s opinion, can be justified by both clinical differences in both conditions and, probably, by different therapeutic approaches that can help achieve a better quality of life for such individuals.

Key words: autism, autism spectrum disorder, psychoanalysis, Jacques Lacan, psychogenesis.

АНАЛІЗ ЛІДЕРСТВА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ПСИХОДИНАМІЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Александр А. Лупіс, Ph.D.

Приватна практика, Вашингтон, Округ Колумбія, США

LEADERSHIP ANALYSIS IN INTERNATIONAL AFFAIRS: A PSYCHODYNAMIC PERSPECTIVE

Alexander A. Lupis, Ph.D.

Private Practice, Washington, DC, the USA

<https://orcid.org/0009-0005-6997-8052>

alexlupisphd@gmail.com

Вступ. Несподіване вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року підкреслило як важливість, так і провал аналізу лідерства в міжнародних відносинах. Більшість західних академічних і політичних експертів не змогли передбачити різкий перехід російського президента Володимира Путіна від політико-дипломатичного суперництва до повномасштабної військової конкуренції з Україною і Заходом. Це ставить питання про якість та обмеження сучасного аналізу лідерства росії на Заході, а також про те, як війна в Україні та експерти в Україні можуть вплинути на західне розуміння Володимира Путіна та авторитарної політичної культури росії.

Однією з проблем для аналізу та розуміння політичних лідерів, які є воєнними злочинцями, є брак достовірних емпіричних даних і теорії про цю впливову, але невлучиму підгрупу. Більшість досліджень психопатичних особистостей ґрунтуються на емпіричних даних, зібраних на бідних, малоосвічених і малофункціональних міських злочинцях, які були спіймані і пройшли обстеження у в'язницях або клініках. Успішні політичні лідери з психопатичними рисами характеру рідко заарештовуються і проходять судово-медичну експертизу і, як правило, звертаються до психотерапії лише тоді, коли їх змушує дружина, яка погрожує розлученням, або для того, щоб допомогти дитині в лікуванні (П.М. Рамірес, особисте повідомлення, 7 листопада 2008 р.). Наші дослідницькі дані, тео-

рії та клінічний досвід обмежені, коли йдеться про розумних, оманливих і успішних політичних лідерів, які беруть участь у масових злочинах (Fritzon, Brooks & Croom, 2019).

Мета цієї статті – висвітлити поточний стан аналізу лідерства у міжнародних відносинах у психодинамічній перспективі.

Аналіз ранніх робіт. Витоки аналізу лідерства простежуються з початку XX століття із двох різних галузей: однією з них була психобіографія, а іншою – тестування особистості або оцінка особистості.

Психобіографія виникла на початку XX століття як спосіб дослідити, як ранній життєвий досвід вплинув на доросле життя відомих особистостей, намагаючись не ідеалізувати і не патологізувати цих людей. Першою справжньою психобіографією вважається книга Зигмунда Фрейда 1910 року про Леонардо да Вінчі, в якій досліджується його дитинство, щоб пояснити його майбутній талант і успіх як художника (Freud, 1910).

Приблизно в той самий час, на початку Першої світової війни, сфера тестування особистості стрімко розвивалася, оскільки західні уряди намагалися визначити, як краще організувати та підготувати сотні тисяч чоловіків, призваних на військову службу, зокрема, які чоловіки краще підходять для того, щоб обіймати певні військові посади. Цей розвиток подій продовжився у 1920–1930-х роках, коли тест Роршаха став популярним методом вивчення людської суб'єктивності, щоб допо-

могти лікарям зрозуміти, як конкретна людина бачить і відчуває світ (Searls, 2017). Однією з унікальних можливостей оцінити політичних лідерів, які були воєнними злочинцями, стали Нюрнберзькі процеси після Другої світової війни, коли тест Роршаха застосовували до 22 нацистських лідерів, яких судили в Нюрнберзі, намагаючись виявити різні типи злочинних особистостей (Zillmer, Archer & Castino, 1989).

Після Другої світової війни почався подальший розвиток тестування особистості та психобіографії. Було докладено більше зусиль для інтеграції даних проєктивних тестів, таких як тест Роршаха, та тестів інтелекту, щоб забезпечити більш глибоке і детальне розуміння особистості людини. У цей час німецько-американський дитячий психоаналітик Ерік Еріксон також зробив значний внесок у сферу психобіографії завдяки своїм профілям Адольфа Гітлера, Мартіна Лютера і Ганді (McDermott, 2004). Цей період на початку і у середині XX століття був часом, коли психоаналіз набував усе більшого впливу в Америці, тому представники розвідувальних організацій країни помітили і захотіли використати ці знання для просування американської зовнішньої політики і цілей національної безпеки (Post, 2004).

Друга світова війна. Найперша відома детальна психологічна оцінка іноземного політичного лідера у США була проведена під час Другої світової війни Управлінням стратегічних служб (OSS), яке було попередником ЦРУ. Її мета полягала в тому, щоб допомогти американським політикам зрозуміти, як Гітлер може відреагувати на те, що військові сили союзників просуваються з Франції до нацистської Німеччини. Це було важливим питанням, оскільки Америка вела війну на два фронти – з Німеччиною та Японією, і потрібно було приймати рішення про те, скільки військ і матеріалів потрібно на кожному з фронтів і в який час.

У 1943 році німецько-американський психоаналітик і професор психології Гарвардського університету подав до OSS 176-сторінковий звіт під назвою *«Психологічний аналіз Адольфа Гітлера: його життя і його легенда»* (Langer, 1943). На додаток до вивчення письмових свідчень про життя Гітлера, він подо-

рожував, розшукував і брав інтерв'ю у людей, які особисто знали Гітлера, щоб краще зрозуміти його з кількох різних точок зору, які він виклав у чотирьох окремих розділах своєї доповіді: 1) Гітлер, яким він сам себе вважав; 2) Гітлер, яким його знав німецький народ; 3) Гітлер, яким його знали його соратники; 4) і Гітлер, яким він знає себе сам.

У заключному розділі звіту було зроблено кілька точних прогнозів: 1) що з розвитком війни і втратою німецькими військами більшої кількості територій публічні виступи Гітлера стануть рідшими через частіші емоційні спалахи і його труднощі із зустріччю з критичніше налаштованою аудиторією; 2) що надмірна впевненість Гітлера у власних лідерських якостях призведе до того, що військові офіцери організують замах на Гітлера; 3) і що він, швидше за все, відмовиться здаватися в полон і покінчить життя самогубством, аніж погодиться на це.

Того ж місяця, у жовтні 1943 року, професор психології Гарвардського університету Генрі Мюррей подав до OSS окрему 240-сторінкову доповідь під назвою *«Аналіз особистості Адольфа Гітлера: 3 прогнозами його майбутньої поведінки і пропозиціями щодо поводження з ним зараз і після капітуляції Німеччини»* (Murray, 1943). У звіті Мюррей дійшов висновку, що Гітлер був «контрактивним нарцисом», який через реальний або уявний напад чи травму був схильний затаювати образи, мав низьку толерантність до критики, надмірну потребу в увазі, нездатність висловлювати подяку, часто принижував, знущався або звинувачував інших, прагнув помсти, мав значну самовпевненість і рішучість перед лицем боротьби, а також був схильний до компульсивної злочинної поведінки. Як і Лангер, він також передбачив, що Гітлер віддасть перевагу самогубству, а не капітуляції та полону.

Однією із суттєвих відмінностей між цими двома звітами є те, що звіт Мюррея містить заключний розділ про те, що робити з Німеччиною та німцями після поразки та окупації країни. Американські лідери та OSS прагнули зрозуміти, як вони можуть вплинути на німецьке суспільство після війни, щоб воно відмовилося від нацистської ідеології і стало

більш миролюбною і схильною до співпраці країною (Post, 2003).

Події холодної війни. На ранніх етапах холодної війни ЦРУ продовжувало час від часу створювати психологічні портрети важливих іноземних політичних лідерів. Наприклад, у 1960 році ЦРУ організувало конференцію з радянськими експертами, щоб краще зрозуміти стиль керівництва Нікіти Хрущова (Post, 2003). Наступного року психіатр і психоаналітик Брайант Ведж підготував для президента Джона Кеннеді доповідь, в якій підсумував результати конференції, присвяченої Хрущову, і надав поради, як найбільш ефективно вести переговори з Хрущовим на майбутньому саміті у Відні (Post, 2003).

Згодом ЦРУ формалізувало та професіоналізувало психологічну оцінку іноземних політичних лідерів. Психіатр з психоаналітичною освітою доктор Джеррольд Пост приєднався до ЦРУ в 1965 році для підготовки профілів важливих політичних лідерів, а згодом заснував і очолив Центр аналізу особистості та політичної поведінки ЦРУ (CAPPB), який досліджував і розробляв для американських президентів детальні психо-біографічні профілі важливих іноземних лідерів з метою кращого розуміння їхніх мотивів.

Пост взяв стандартну структуру психоаналітичного опису випадку – оцінку темпераменту, тем розвитку, захисних патернів, центральних афектів, ідентифікацій, схем стосунків, регуляції самооцінки та патогенних переконань – і розширив її, щоб підкреслити, як особистість і психопатологія лідера впливає на прийняття ним рішень, працюючи у секретному, висококонкурентному середовищі з невеликою кількістю правил (див. Додаток 1). Цей розширений психобіографічний профіль також включає інформацію про важливі політичні та історичні події в житті лідера, важливі стосунки з радниками, союзниками та ворогами, загальну політичну культуру, стиль лідерства та прийняття рішень, а також світогляд та політичні цілі як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. Важливим компонентом є також розуміння того, як старіння і фізичний занепад можуть впливати на особистість і стиль прийняття рішень політичних лідерів-чоловіків на пізніх етапах їхньої кар'єри (Post & Robbins, 1993).

Найвидатніший і найуспішніший приклад використання цих портретів описав американський президент Джиммі Картер, коли публічно похвалив їхню корисність у своїх політично чутливих переговорах з прем'єр-міністром Ізраїлю Менахімом Бегіном і президентом Єгипту Анваром Садатом у 1978 році, що призвели до підписання Кемп-девідських мирних угод між Ізраїлем і Єгиптом (Post, 1979). Президент Картер описав, наскільки корисними були психологічні портрети цих лідерів, оскільки вони допомогли йому зрозуміти рішучість Бегіна уникнути повторного Голокосту і його дедалі жорсткіший стиль керівництва, а також заклопотаність Садата досягненням історичної слави, щоб затьмарити свого попередника Гамалю Адебелю Насера (Post, 2003).

Психологія великих груп. Американський психіатр турецько-кіпрського походження Вамік Волкан також допомагав американським дипломатам і міжнародним переговорникам зосередитися і зрозуміти свідому і несвідому взаємодію між авторитарними лідерами і їхніми послідовниками в травмованих суспільствах. Він використовував тематичні дослідження з охоплених конфліктами країн на Балканах і Близькому Сході, щоб описати, як авторитарні лідери часто плекають патологічну великогрупову ідентичність, яка поєднує спільні упередження, обрану славу і обрані травми, допомагаючи їхнім послідовникам «підтримувати і регулювати своє почуття «я» і почуття приналежності до великої групи» (Volkan, 2004, с. 204).

Такі великогрупові ідентичності дозволяють авторитарним лідерам задовольняти власні свідомі та несвідомі амбіції – часто це прагнення до всемогутнього контролю – і водночас плекати почуття права на мазохізм та міжпоколінну спадкоємність у суспільстві, що дозволяє послідовникам уникати визнання та оплакування болісних втрат у минулому та сьогоденні. Така потужна пропаганда дозволяє травмованим і дезінформованим людям вірити в те, що вони хороші (якщо не кращі), безпечні, пов'язані з іншими або підтримувані ними.

Волкан більш детально описує, як жертви масових травм в авторитарних суспільствах

можуть бути вразливими до ідеологій великих груп, які допомагають цим жертвам організувати і толерувати свої почуття віктимізованості, приниженості і провини тих, хто вижив, труднощі поводитися впевнено, не зустрічаючи при цьому приниження, підвищену залежність від проєкції та упереджень щодо інших, надмірні інвестиції у великі групові ідентичності, а також заздрість і захисну ідентифікацію з їхніми гнобителями (Volkan, 2014, с. 23). Великогрупове оплакування минулих травм і втрат унікається ідеологіями прав, що допомагає авторитарним лідерам та їхнім послідовникам виправдовувати відновлення втраченого в реальності чи у фантазії. Як продемонструвало вторгнення в Україну, пропаганда може бути потужнішою і бажанішою, ніж реальність.

Минулого року Волкан опублікував статтю спільно з грузинською психологинєю, в якій проаналізував використання патологічної пропаганди в Росії для виправдання вторгнення в Україну (Volkan & Javakhishvili, 2022). Пропаганда створила для російської громадськості поєднання фантазій про порятунк, ідеологію прав з обраною славою та обраними травмами, а також колапс часу шляхом повторного впровадження колишніх радянських військових символів і практик у школах, культурі та ЗМІ.

Україна. Я також хотів би відзначити внесок психологів в Україні, які допомагають українській громадськості та міжнародній спільноті краще зрозуміти особистість і політичну тактику Володимира Путіна. Київський психолог і бізнес-консультант Валентин Кім, наприклад, написав численні статті в новинах і дав багато телевізійних та онлайн-інтерв'ю, в яких він аналізує й оцінює самопрезентацію Володимира Путіна: як мова тіла і невербальна поведінка російського президента відповідають або суперечать політичним меседжам, які він висловлює іншим (Кім, 2021).

Американська внутрішня політика. Цікаво відзначити, що американська внутрішня політика відіграла значну роль у формуванні галузі аналізу лідерства у другій половині XX століття. Однією з важливих подій стало те, що Американська психіатрична асоціація запровадила «правило Голдводтера»

(the Goldwater Rule) у відповідь на суперечливу статтю в новинах 1964 року, в якій стверджувалося, що кандидат від Республіканської партії Баррі Голдвотер був серйозно психічно хворим. Це правило забороняє психіатрам обговорювати психічне здоров'я видатних людей, якщо вони не обстежили їх особисто і не отримали згоди людини на публічне обговорення своїх висновків. Внаслідок цього правила аналіз лідерства в Америці, як правило, зосереджувався на іноземних політичних лідерах.

Другою важливою подією в американській політиці є піднесення Дональда Трампа за останнє десятиліття як панівної і роз'єднувальної сили. Його конфронтаційний і авторитарний політичний стиль шокував багатьох американців і, як наслідок, змусив багатьох клініцистів відмовитися від «правила Голдводтера» і написати безліч вкрай критичних психологічних аналізів стилю керівництва Трампа і того, як на нього впливають його дитинство і його особистість (Appels & Michels-Gualtieri, 2021).

Підхід на основі життєвого циклу. Хоча університети та заклади зовнішньої політики, як правило, заохочують дослідників отримувати певну вузьку спеціалізацію, для психологів і аналітиків лідерства значною перевагою є отримання широкої загальної підготовки в галузі теорії та досліджень, а також клінічний досвід роботи з людьми від раннього дитинства до пізнього дорослого віку (Л. Зелнік, особисте спілкування, 5 жовтня 2009 року).

Проходження дитячо-підліткової клінічної та дослідницької підготовки дозволить дорослому психотерапевту більш точно концептуалізувати своїх дорослих клієнтів з точки зору їхнього розвитку. Наявність клінічної та дослідницької підготовки для дитячих та підліткових психотерапевтів допоможе терапевтам концептуалізувати ймовірні майбутні траєкторії та прогнози розвитку своїх підростаючих клієнтів, а також краще взаємодіяти з батьками своїх клієнтів. Для аналітиків лідерства широка загальна підготовка дозволить їм краще оцінювати та інтегрувати дані з різних етапів життя лідера, а також концептуалізувати можливі політичні та психологічні траєкторії в майбутньому (Додаток 2).

Політична/особистісна упередженість.

Аналіз політичних лідерів вимагає зміщення фокусу з щотижневих приватних зустрічей зі страждаючим пацієнтом на альтернативний перегляд великої кількості відеозаписів із важливими політичними діями на різних публічних заходах. Підходити до такої роботи з певною часткою відкритості і нерозуміння може бути складно, з огляду на регулярну присутність політичних лідерів у ЗМІ, а іноді навіть їхній значний вплив на життя самого клініциста (Kernberg, 2004).

Часто політичні лідери, вибрані для аналізу державними установами, є представниками ворожих країн-агресорів, що робить співчутливе дослідження лікаря більш складним і конфліктним порівняно з роботою з пацієнтом, який страждає. Аналіз лідерів може містити агресивний елемент, коли лікарі бажають викрити або присоромити агресивного лідера з країни-суперника. Це, безумовно, було проблемою для американських аналітиків іноземних лідерів, які, наприклад, часто називали лідерів країн-суперників злякисними нарцисами, що могло розглядатися як підтримка або виправдання американських зовнішньополітичних цілей щодо цього лідера.

Культурна упередженість. Завжди виникає питання культурної упередженості, коли аналітик не є представником тієї ж культури і не володіє мовою лідера, якого він аналізує (van der Vijver & Leung, 1997). Наявні також значні прогалини в психологічних дослідженнях досвіду людей за межами Сполучених Штатів. Наприклад, англійською мовою мало написано про Східну Європу та Євразію щодо психології жертв і злочинців, численних масових травм, замовчування і неоплаканих втрат, а також культури і наслідків інформування таємної поліції (Lindy & Lifton, 2001). Ця культура часто створювала патерни мовчазної відокремленості як окремих людей, так і між поколіннями, що спотворювало психологічний розвиток, а також сприйняття історії та сучасної реальності. З клінічної точки зору, скільки психологів мають досвід терапії чи бізнес-консультування високопоставлених урядовців у столицях країн цієї частини світу? Брак історичного розуміння, досліджень і відповідного клінічного досвіду увіковічнює

наявні значні хиби в уявленні і нерозуміння в Америці політичних лідерів країн Східної Європи та Євразії.

Однак загальний зсув у бік мультикультуральності в американському суспільстві покращує викладання і навчання з проведення крос-культурних досліджень, а також крос-культурної психотерапії. Зважаючи на те, що в основній американській культурі акцент робиться на експліцитному (явному) вербальному вираженні, психотерапевти з різним культурним досвідом, наприклад, покращили і розширили клінічну підготовку в питанні того, як реагувати на мовчання під час сесій з клієнтами (Akhtar, 2013; Aronson Fontes, 2008). Я також вважаю, що специфіка психоаналітичного слухання – відкритість до розгляду того, як висловлювання, зроблені людиною, можуть виражати її поточний досвід різного роду: індивідуальний, стосунковий чи розвитковий – є неймовірно цінною навичкою і захистом від того, щоб «уникати розглядати точку зору діяча як пояснення» (Silverman, 2001, с. 287).

Покращення інтеграції. Початковий фокус в аналізі лідерства полягає у визначенні основних тематик чи повідомлень з публічних виступів та інтерв'ю політика, при цьому слід звертати увагу на будь-які переходи до першої особи, а також на будь-які суперечливі заяви (Gillian, Spencer, Weinberg & Bertsch, 2003). Основні теми, а також суперечливу або розбіжну інформацію визначають з декількох джерел даних шляхом поєднання розпізнавання патернів і надання сенсу. Аналітик повинен ретельно вивчити і синтезувати дані, щоб зробити висновки і розробити гіпотези про ключові аспекти внутрішнього динамічного функціонування лідера (Brams & Peebles, 2014). Пов'язування поточної політичної діяльності з досвідом розвитку та важливими історичними подіями може забезпечити глибину та контекст для опису певного стилю лідерства.

Інтеграція та синтез великих обсягів даних про особисте життя та професійну кар'єру політичного лідера, безумовно, є складним завданням. Наприклад, одна американська аналітикиня британського походження описала у своїй книзі, що визначила шість ключо-

вих ідентичностей Владіміра Путіна, які пояснюють його стиль керівництва: статистик; людина історії; «виживальник»; аутсайдер; вільний торговець; слуга справи (Hill, 2013). Багато з цих ідентичностей свідчать про те, що вона сприймає публічні заяви Владіміра Путіна за чисту монету, і в кінці книги вона намагається інтегрувати ці шість ідентичностей в опис ядра керівного стилю Путіна. Інтеграція такого роду особистісних рис у формулювання ядерної структури – це те, чого психоаналітичні клініцисти особливо навчені, і в майбутньому це може покращити розуміння Путіна та інших російських лідерів, які прийдуть після нього, на Заході.

Як підсумок цих різноманітних обмежень і прогалин, описаних вище, я вважаю, що українські психологи і психотерапевти можуть відігравати важливу роль і зробити значний внесок у найближчі роки і десятиліття в те, як американці розумітимуть східноєвропейські та євразійські суспільства та їхніх політичних лідерів.

Ризик надмірної ідентифікації. Однією з постійних історичних проблем, пов'язаних з написанням глибоких статей про конкретну особу – чи то для друкованих ЗМІ, чи то для біографії, чи то для зовнішньої політики, – є ризик надмірного ототожнення з об'єктом дослідження. Нерідко деякі аналітики лідерства з часом починають ототожнювати себе з політичними лідерами, яких вони вивчають, і навіть захоплюватися ними або ідеалізувати їх.

Прикладом може слугувати вищезгадана американська аналітикиня британського походження, яка у вересні 2004 року написала пристрасну статтю для «Нью-Йорк Таймс», стверджуючи, що Захід повинен краще прислухатися до Путіна і більше допомагати йому, оскільки він намагається стабілізувати крихку політику на Північному Кавказі (Hill, 2004). Вона написала цю статтю після нападу на школу в Беслані, а Путін у відповідь запросив її та групу американських і європейських журналістів і аналітиків на чотиригодинну зустріч, де він благав про меншу критичність і більшу підтримку його авторитарної політики з боку Заходу.

Адвокація Хілл ставила на перше місце його слова й ігнорувала його руйнівну полі-

тику, в тому числі людей, які пережили війну Путіна в Чечні або репресії проти незалежних ЗМІ, громадських організацій і політичних партій. Важливо, щоб аналіз і навіть співпереживання жорстоким політичним лідерам не перетворилися на симпатію чи захоплення, які ігнорують руйнівні наслідки політики лідера.

Висновок. Упродовж останнього століття було розроблено безліч методів для аналізу та кращого розуміння впливових політичних лідерів у міжнародних відносинах – від психобіографій до засекречених досліджень психології лідерства аналітиками розвідки та вивчення динаміки лідерства та їх послідовництва у суспільствах. Сфера аналізу лідерства продовжує зростати і розвиватися, все частіше ставлячи в центр аналізу такі міждисциплінарні питання, як культура чи гендер (Brummer, 2021; Mayer, Tonelli, Oosthuizen & Surtee, 2018; Western & Garcia, 2018; Wivel & Gron, 2021). Ризики особистих упереджень та професійно-інституційних упереджень, особливо для тих, хто працює у великих державних організаціях з чітко вираженим політичним порядком денним, залишаються і, як видається, поки що не отримали належного висвітлення в літературі.

Залишаються значні прогалини в знаннях, які необхідно заповнити. За тридцять років після закінчення холодної війни було виконано обмежену кількість емпіричних досліджень і теорій, спрямованих на розуміння спадщини травми багатьох поколінь у посткомуністичних суспільствах (Lindy & Lifton, 2001; Додаток 3). Погане знання культури і психології різних поколінь співробітників органів державної безпеки та їхніх жертв на Заході, безсумнівно, дозволило Владіміру Путіну і Кремлю легше обманювати західних лідерів і маніпулювати ними, змушуючи їх повірити в те, що росія більше не є загрозою для Заходу. З огляду на те, що росія, ймовірно, залишиться жорстоким геополітичним суперником України, Європи і Заходу в найближчі роки і навіть десятиліття, українські психоаналітичні клініцисти мають унікальну можливість зробити свій внесок у західний аналіз російських політичних лідерів і способів їх більш ефективного підриву.

Додаток 1: Психобіографічний нарис**Джеррольда Поста****Частина 1: Психобіографічний дискурс:**

Розвиток особистості в контексті історії нації.

1. Культурне та історичне підґрунтя. Опишіть обмеження політичної культури щодо ролі лідера

2. Походження сім'ї та ранні роки

1) сімейні плеяди – бабусі, дідусі, батьки, брати і сестри; стосунки – сімейна політика

2) герої та моделі

3. Освіта та соціалізація

1) клімат у країні

2) студентські роки, приклади лідерства

4. Професійна кар'єра

1) наставники

2) рання кар'єра

3) успіхи та невдачі

5. Суб'єкт як лідер

1) ключові події

2) кризи

3) ключові політичні відносини, впливи

6. Сім'я та друзі

Частина II: Особистість.

1. Загальний особистісний опис

1) зовнішність та особистісні характеристики (включаючи опис способу життя, баланс між роботою та особистим життям, робочий час, хобі, відпочинок)

2) здоров'я (включаючи рівень енергії, вживання алкоголю, наркотиків)

2. Інтелектуальні здібності та стиль

1) розвідка

2) судження

3) знання

4) когнітивна складність

3. Емоційні реакції

1) настрій, мінливість настрою

2) імпульс та імпульсне керування

4. Потяги та структура характеру

1) Визначте тип особистості (якщо це можливо)

2) Психодинаміка

а) Я-концепція/самооцінка

б) базова ідентифікація

в) невротичні конфлікти

г) реальність (відчуття/тестування/пристосування до)

г) механізми захисту Еґо

д) совість і докори сумління

е) психологічні потяги, потреби, мотиви (розрізнити, наскільки це можливо, прагнення до влади, до досягнення, до приналежності)

е) мотивація прагнення до лідерства (володіти владою, зайняти місце у владі, досягти місця в історії)

5. Міжособистісні стосунки

1) Визначте ключові стосунки та опишіть характер стосунків

1) внутрішнє коло, включаючи неофіційних радників «кухонного кабінету»

2) начальство

3) політичні підлеглі

4) політичні союзники, внутрішні та міжнародні

5) політичне суперництво, міжнародні супротивники

Частина III. Світогляд.

1. Сприйняття політичної реальності (включаючи культурні впливи/упередження).

2. Основні переконання (включають концепцію лідерства, влади).

3. Політична філософія, ідеологія, цілі та політичні погляди (погляди на внутрішню, зовнішню та економічну політику, а також погляди на політику США. Включіть обговорення того, які питання найбільше цікавлять лідера, в яких сферах він має досвід, і які питання є особливо важливими для політичної психології лідера). Зауважте, що не всі лідери мають основну політичну філософію або набір керівних політичних ідей.

4. Націоналізм та ідентифікація з країною.

Частина IV. Система лідерства.

1. Загальні характеристики (включають обговорення рольових очікувань як громадськості, так і еліти, покладених на особу, з акцентом на політичні та культурні детермінанти лідера та його вміння їх реалізовувати)

1) як суб'єкт визначає свою роль

2) відносини з громадськістю

3) ораторська майстерність та риторика

2. Стратегія і тактика – цілеспрямована поведінка

3. Стиль прийняття та реалізації рішень

1) прийняття стратегічних рішень

2) прийняття рішень у кризових ситуаціях

3) як лідер використовує персонал/найближче оточення? Чи перевіряє лідер рішення, чи використовує їх лише для інформації?

Наскільки колегіальний? Чи оточує лідер себе підлабузниками, чи вибирає сильних, впевнених у собі підлеглих?

4) робота з формальним та неформальним стилем ведення переговорів

Частина V. Перспективи.

1. Зверніть особливу увагу на політичну поведінку, тісно пов'язану з особистісними проблемами. Пов'яжіть особистість з ключовими питаннями, підкреслюючи, в якому напрямі вказують психологічні фактори. Оцініть мотиви, цінності та характеристики, які є найбільш впливовими.

2. Спробуйте спрогнозувати, як особа буде взаємодіяти з іншими політичними діячами, в тому числі з лідерами опозиції та іншими ключовими іноземними лідерами.

Джерело: Post, J. (1979). Personality profiles in support of the Camp David Accord. *Studies in Intelligence*, p. 1–5. Retrieved from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/1979-06-01b.pdf>

Додаток 2: Посадова інструкція аналітика з питань лідерства ЦРУ

Ви підтримуватимете американських політиків, готуючи та презентуючи письмові та усні оцінки іноземних лідерів та ключових осіб, які приймають рішення. Ваш аналіз допоможе американським політикам зрозуміти своїх іноземних колег, вивчаючи світогляд, національні амбіції та обмеження, а також соціальний контекст цих лідерів.

Наявні можливості для закордонних та внутрішніх поїздок, мовної підготовки, розвитку аналітичних навичок та навчання менеджменту. Ви матимете можливість розвинути глибокі експертні знання та взяти участь у розширенні завдань у співпраці з іншими підрозділами Агентства та урядом США.

Мінімальна кваліфікація

– Ступінь бакалавра або магістра за однією з таких спеціальностей, як: країнознавство, історія, міжнародні відносини, політологія, психологія, політична психологія, соціологія, антропологія.

– Курсова робота або продемонстрований інтерес до вивчення лідерства, поведінки в малих групах або прийняття рішень.

– Бажано мати середній бал не нижче 3,0 за 4-бальною шкалою.

– Сильне критичне мислення та навички вирішення проблем.

– Здатність відповідати мінімальним вимогам для вступу на службу в ЦРУ, включаючи громадянство США та проходження попереднього обстеження.

Бажана кваліфікація

– Сильні навички усних презентацій.

– Інтерес до міжнародних відносин.

– Усвідомлення інтересів національної безпеки США.

– Здатність оволодіння іноземними мовами.

– Продемонстрована здатність писати чіткий, лаконічний текст.

– Вміння працювати в команді.

– Зацікавленість у кар'єрі, яка вимагає регулярних письмових завдань.

Джерело: <https://www.cia.gov/careers/jobs/leadership-analyst/>

Додаток 3: Таксономія радянської травми

– Ті, хто були жертвами або винуватцями в культурі терору та інформування.

1. Отримання інформації без їхнього відома.

2. Допити таємною поліцією, катування та переслідування, а також примушування доносити на інших.

3. Політичне ув'язнення (довгострокове).

4. Психіатричний ГУЛАГ.

– Ті, хто горював за родичами, які зникли або були вбиті в результаті вищезгаданих подій.

5. Заборонене горе в подружжі.

6. Заборонене горе та переробка ідентичності у їхніх дітей.

7. Заборонене горе та переробка ідентичності в онуків.

– Ті, хто постраждав від насильницького переміщення під час колективізації та індустріалізації.

8. Куркулів витісняють з аграрних районів.

9. Інших примусово вивозять з їхніх домів для досягнення цілей держави.

– Ті, хто постраждав у пострадянську епоху.

10. Криза ідентичності в молодіжному середовищі.

11. Криза ідентичності у дорослих.

12. Депресія у пенсіонерів.

– Ті, хто страждає на війні.

13. Цивільні особи, які опинилися в зоні бойових дій.
 14. Суб'єкти етнічних чисток.
 15. Біженці.
 16. Солдати з ПТСР.
 - Інші групи населення, які постраждали від стихійного лиха.
 17. Люди, які пережили голод.
 18. Постраждали від землетрусу.
 19. Люди, які пережили ядерну аварію.
 - Виконуючи ролі.
 20. Громадяни, які виконують свій обов'язок.
 21. Табірна охорона.
 22. Оперативники таємної поліції.
 23. Психіатри, які ув'язнювали дисидентів.
- Джерело: Lindy, J.D., & Lifton, R.J. (2001). *Beyond invisible walls: The psychological legacies of Soviet Trauma*. New York: Brunner-Routledge.

Список літератури:

- Akhtar, S. (2013). *Psychoanalytic listening: Methods, limits and innovations*. London: Karnac.
- Appels, J.M., & Michels-Gualtieri (2021). Goldwater after Trump. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 30(4), p. 651–661.
- Aronson Fontes, L. (2008). *Interviewing clients across cultures: A practitioner's guide*. New York: Guildford.
- Bram, A.D., & Peebles, M.J. (2014). *Psychological testing that matters: Creating a road map for effective treatment*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Brummer, K. (2021). Advancing foreign policy analysis by studying leaders from the global south. *International Affairs*, 97(2), p. 405–421.
- Freud, S. (1910). *Leonardo da Vinci: A study in psychosexuality*. ADD.
- Fritzon, K., Brooks, N., & Croom, S. (2019). *Corporate psychopathy: Investigating destructive personalities in the workplace*. New York: Springer.
- Gillian, C., Spencer, R., Weinberg, K.M., & Bertsch, T. (2003). On the listening guide: A voice-centered relational model (p. 157–172). *Qualitative research in psychology: expanding perspectives in methodology and design*. / Eds. Camic, P.M., Rhodes, J.E., Yardley, L. Washington, DC: American Psychological Association.
- Kernberg, O. (2004). *Contemporary controversies in psychoanalytic theory, techniques, and their application*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kets de Vries, M., Korotov, K., Florent-Treacy, E., & Rook, C. (2016). *Coach and couch: The psychology of making better leaders*. London: Palgrave Macmillan.
- Kim, V. (2021). Putin's body language, 24 Kanal. Retrieved from: https://24tv.ua/ru/jazyk-tela-putina-psiholog-valentin-kim-rasskazal-kogo-boitsja_n2135649/amp.
- Langer, W. (1943). *A psychological analysis of Adolf Hitler: His life and his legend*. Washington, DC: Office of Strategic Services. Retrieved from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-02646R000600240001-5.pdf>.
- Lindy, J.D., & Lifton, R.J. (2001). *Beyond invisible walls: The psychological legacies of Soviet trauma*. New York: Brunner-Routledge.
- Mayer, C.H., Tonelli, L., Oosthuizen, R.M., & Surtee, S. (2018). 'You have to keep your head on your shoulders': A systems psychodynamic perspective on women leaders. *SA Journal of Industrial Psychology*, 44(1), 1–15.
- McDermott, R. (2004). *Political psychology in international affairs*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Murray, H. (1943). *Analysis of the Personality of Adolph Hitler: With Predictions of His Future Behavior and Suggestions for Dealing with Him Now and After Germany's Surrender*. Washington, DC: Office of Strategic Services. Retrieved from: <http://s3.amazonaws.com/cul-hydra/nur/nur01134/pdfs/nur01134.pdf>.
- Post, J. (1979). Personality profiles in support of the Camp David Accord. *Studies in Intelligence*, p. 1–5. Retrieved from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/1979-06-01b.pdf>.
- Post, J. (2003). Leader personality assessments in support of government policy. Published in *The psychological assessment of political leaders* (ed. J. Post), p. 39–61. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Post, J. (2004). *Leaders and their followers in a dangerous world: The psychology of political behavior*. Ithica, NY: Cornell University Press.
- Post, J., & Robbins, R. (2003). *When illness strikes the leader: The dilemma of the captive king*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Searles, D. (2017). *The Inkblots: Hermann Rorschach, his iconic test, and the power of seeing*. New York: Crown.
- Silverman, D. (2001). *Interpreting qualitative data: Methods for analyzing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Stokes, J. (2014). The unconscious at work in groups and teams: Contributions from the work of Wilfred Bion. Published in (Eds. A. Obholzer & V.Z. Roberts). *The unconscious at work: A Tavistock approach to making sense of organizational life*. London: Routledge.
- Van der Vijver, F., & Leung, K. (1997). *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Volkan, V. (2004). *Blind trust: Large groups and their leaders in times of crisis and terror*. Charlottesville, VA: Pitchstone.
- Volkan, V. (2014). *Psychoanalysis, international relations and diplomacy: A sourcebook on large-group psychology*. London: Karnac.
- Volkan, V. & Javakhishvili, J.D. (2022). The invasion of Ukraine: Observations on leader-followers relationships. *The American Journal of Psychoanalysis*, 82, p. 189–209.
- Western, S., & Garcia, E.J. (2018). *Global leadership perspectives: Insight & analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Wivel, A., & Gron, C.H. (2021). Charismatic leadership in foreign policy. *International Affairs*, 97(2), p. 365–383.
- Zillmer, E.A., Archer, R.P., & Castino, R. (1989). Rorschach record of Nazi criminals: A re-analysis using current scoring and interpretation practices. *Journal of Personality Assessment*, 53(1), p. 85–99.

Анотація. Несподіване вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року підкреслило нездатність більшості західних академічних і політичних експертів передбачити різкий перехід російського президента Володимира Путіна від політико-дипломатичного суперництва до повномасштабної військової конкуренції з Україною і Заходом. Ця невдача сталася, незважаючи на різноманітні методи, розроблені протягом останнього століття у спробі проаналізувати впливових політичних лідерів. Психобіографії з'явилися в першій половині XX століття; пізніше класифіковані дослідження психології лідерства з'явилися під час Другої світової війни і розширилися у використанні під час холодної війни. Це сприяло ширшому і більш інтегративному вивченню динаміки лідерства-послідовництва в конкретних суспільствах. Огляд цих методів аналізу лідерства показує, що ефективний аналіз вимагає широкого набору навичок, які рідко викладаються разом: здатність інтерпретувати і ефективно інтегрувати дані з точки зору розвитку – від дитинства до дорослості або старшого дорослого віку; підвищена обізнаність про особисті, культурні, політичні та інституційні упередження; розуміння особистостей високофункціональних політиків з нарцисичними і психопатичними рисами; здатність вбудовувати аналіз лідерства в більш широку організаційну, суспільну і міжнародну динаміку. З огляду на те, що Росія, ймовірно, залишиться злісним геополітичним суперником України, Європи і Заходу в найближчі роки і навіть десятиліття, українські лікарі-психоаналітики мають унікальну можливість зробити свій внесок у західний аналіз російських політичних лідерів, а також долучитися до міжнародних зусиль, спрямованих на протидію широкому спектру агресивної російської військової і дипломатичної політики. Зокрема, українські клініцисти можуть бути більш вправними у виявленні вразливих місць російського керівництва та «сліпих зон», які можуть бути використані західними ініціативами.

Ключові слова: аналіз лідерства, лідерство, міжнародні відносини, політична поведінка, психологія великих груп.

Abstract. The unexpected February 2022 Russian invasion of Ukraine highlighted the failure of most Western academic and policy experts to anticipate Russian president Vladimir Putin's dramatic shift from political-diplomatic rivalry to full-scale military competition with the Ukraine and the West. This failure occurred despite a variety of methods having been developed over the past century in an effort to analyze influential political leaders. Psycho-biographies emerged in the first half of the 20th century; then classified studies of leadership psychology emerged during World War II and expanded in use during the Cold War; and this expanded to the broader and more integrative study of leadership-followership dynamics in particular societies of interest. A review of these different methods of leadership analysis indicate that effective analysis requires a broad set of skills that are rarely taught together: an ability to interpret and effectively integrate data from a developmental perspective – from infancy to adulthood or older adulthood; heightened awareness of personal, cultural, political and institutional biases; an understanding of the personalities of high-functioning politicians with narcissistic and psychopathic traits; the ability to embed leadership analyses into broader organizational, societal and international dynamics. Given that Russia is likely to remain a malicious geo-political rival of Ukraine, Europe and the West in the coming years and even decades, Ukrainian psychoanalytic clinicians have a unique opportunity to contribute to Western analyses of Russian political leaders as well as join the international efforts to counter a broad range of aggressive Russian military and diplomatic policies. In particular, Ukrainian clinicians may be more adept at identifying Russian leadership vulnerabilities and blind spots that Western initiatives could exploit.

Key words: international affairs, leadership, leadership analysis, political behavior, large group psychology.

**ВІЙНА. ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЧИ КОЛЕКТИВНЕ БОЖЕВІЛЛЯ?
КОМЕНТАР ДО СТАТТІ «АНАЛІЗ ЛІДЕРСТВА В МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИНАХ. ПСИХОДИНАМІЧНИЙ РАКУРС» А. ЛУПІСА**

Роман Кечур, Ph.D., лікар-психіатр, психоаналітик,
тренінговий аналітик і супервізор УКПП, УСП, ЄАП, ЄКПП
Кафедра психології і психотерапії
Український католицький університет
Українська Конфедерація Психоаналітичних Психотерапій
м. Львів, Україна

**WAR. INDIVIDUAL OR COLLECTIVE MADNESS? A COMMENTARY ON
THE “LEADERSHIP ANALYSIS IN INTERNATIONAL AFFAIRS:
A PSYCHODYNAMIC PERSPECTIVE” BY A. LUPIS**

Roman Kechur, Ph.D., M.D., psychoanalyst, training analyst
and supervisor of UCPP, UUP, EAP, ECPP
Psychology and Psychotherapy Department
Ukrainian Catholic University
Ukrainian Confederation of Psychoanalytic Psychotherapies
Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9489-7351>
kechur@ucu.edu.ua

Вступ. Ця коротка репліка написана на прохання головної редакторки «Українського психоаналітичного журналу» др. Мар'яни Великодної, а також мого близького друга проф. Михайла Пустовойта. Вона стосується коментаря до статті нашого американського колеги др. Александра Лупіса «Аналіз лідерства в міжнародних відносинах. Психодинамічний ракурс».

Це запрошення було для мене особливо доречним, оскільки протягом останніх двох років я присвятив декілька текстів темам аналізу особистості Владіміра Путіна та аналізу групових процесів, включаючи лідерство під час війни (Kechur & Haber, 2023).

У цій статті я спробую доповнити питання, порушені А. Лупісом, запропонувавши свій погляд на суспільне і політичне лідерство, а також розглянути з цієї перспективи деякі психологічні аспекти російської війни в Україні. Особливу увагу я зверну на певні методологічні та етичні ракурси цієї проблеми.

Історична перспектива. Автор резонно зауважує, що першою психоаналітичною

роботою в «жанрі» психобіографії можна вважати статтю Фрейда «Леонардо да Вінчі: спогад дитинства», опубліковану в 1910 році (Freud, 1910). Подібну спробу з елементами психоісторичної реконструкції Фрейд зробив наприкінці життя у своєму циклі статей «Мойсей і монотеїзм» (Freud, 1939). Цими роботами, які можуть зацікавити сучасного читача здебільшого цариною глибинної психології, ніж історичною достовірністю, засновник психоаналізу розширив застосування психоаналітичного методу і тим самим започаткував прикладний психоаналіз.

Етичні і технічні застереження. Етична проблема психобіографічних публікацій часто окреслюється як неможливість сформулювати компетентний висновок поза безпосереднім контактом з «пацієнтом». У випадку психоаналітичної біографії публічних осіб очевидно, що автори не мали такого контакту. Але, як не дивно, саме ця обставина і захищає нас від етичного конфлікту; адже ніхто з фахівців, які працювали з такими особами як психотерапевти, не змогли б публікувати свої висновки.

Весь такого роду матеріал ми публікуємо зі згоди наших пацієнтів, змінюючи ідентифікуючі ознаки аж до невпізнаності. У випадку публічних осіб для осмислення береться матеріал із відкритих джерел, який може коментуватися *будь-ким* за законами публічної дискусії. Етично ускладненим може бути лише наше публічне представлення себе як фахівців у галузі ментального здоров'я, що нібито надає нашим судженням ваги офіційного діагнозу. Для тих із нас, хто є лікарями-психіатрами, ця проблема стоїть ще гостріше. Здається, виходом могло би бути обов'язкове застереження в тексті про «немедичний» характер запропонованих висновків.

У спробах психоаналітичних психобіографічних досліджень ми також стикаємося з проблемами техніки. Класичний психоаналітичний метод роботи з пацієнтами використовує герменевтичний підхід, який для свого валідного застосування потребує аналітичної ситуації. До цієї аналітичної ситуації належить не лише місце, час, гонорар та правило вільних асоціацій. Найголовніше, до аналітичної ситуації належить добровільне свідоме бажання пацієнта бути проаналізованим. Пацієнти в таких стосунках виступають верховними експертами у своєму психоаналізі, остаточно верифікуючи наші висновки.

Натомість, у випадку з публічними особами ми часто маємо справу зі свідомим бажанням вводити в оману для здійснення контролю. Ні про яку співпрацю не йдеться. І не повинно. Для такої роботи, можливо, краще підійшов би феноменологічний метод детального опису, але цей пункт, очевидно, залишається на розгляд авторів.

Упередження і проблема нейтральності. Золотим стандартом не лише психоаналітичного, але й будь-якого наукового дослідження є неупереджений нейтральний дослідник, який мотивований науковим інтересом. Зигмунд Фройд ввів принцип нейтральності в психоаналітичну техніку, щоби впевнено окреслити психоаналіз як науковий метод. З точки зору ж нейрофізіології пізнання нейтральність неможлива, бо будь-який стимул, який не «забарвлюється» емоцією, залишається підпороговим, а отже, не стає об'єктом перцепції. Іншими словами, те, до чого ми залишає-

мося нейтральними, не може попадати в поле нашої уваги. За означенням.

З іншого боку, нашим завданням як психоаналітиків залишається усвідомлення своєї заангажованості. Власне, розуміння нашої неспроможності до об'єктивності залишається невеликим запобіжником перед нашою упередженістю. Тому всі наші висновки нам належить розуміти як науково обґрунтовані гіпотези.

Історичні аналогії. Автор описує роботу американських психоаналітиків над психологічним портретом Адольфа Гітлера, ніби пропонуючи нам найближчу аналогію до сьогодишньої ситуації. Ця спроба потребує деяких коментарів. Гітлер, як і весь німецький нацизм, визнаний абсолютним злом, і таке порівняння зразу розставляє етичні оцінки. Але є і суттєві відмінності. У своєму людино-ненависницькому божевіллі Гітлер залишається західною людиною. Він марить про свою генеалогію як продовження традиції римських імператорів на противагу ідеї демократії. Тому Гітлер прямо говорить про геноцид і вбивства від імені «надлюдини». Натомість Володимир Путін розуміє себе спадкоємцем Сталіна. Відповідно, Путін здійснює геноцид і вбивства з довгими розмовами про мир, справедливість і захист Росії. Гітлер – цинічний божевільний вбивця, Путін – цинічний вбивця-соціопат. Ця різниця, яка має особистісний і культуральний аспекти, ускладнює діагностику і розпізнавання. Але є й подібності: обидва диктатори є протагоністами ущемленої самоповаги своїх народів. Німеччина програла Першу світову війну і тому почала Другу. Росія ж у виконанні Радянського союзу після 1917 року стала найбільшим антизахідним проектом і тому не лише разом з нацистською Німеччиною розв'язала Другу світову війну, але й конструює третю. Ці сценарії для обох народів не є єдино можливими, але мають очевидне своє підґрунтя.

Феномен диктатора. Важко собі уявити диктатора, який психологічно не ґрунтується на паранії. Диктатура завжди сповідує «релігію» зовнішньої і внутрішньої загрози. «Вороги» мають злі наміри, а група, яку очолює диктатор, нібито перебуває у смертельній, часто невидимій, загрозі. Сучасний російський

варіант диктатури (як і кожен інший) має свої особливості. Цю особливість можна було б метафорично назвати синдромом «подвійної свідомості». Вороги в особі «колективного Заходу» одночасно описуються не лише як могутні, підступні і загрозові, але й як слабкі, дезорганізовані, примітивні і морально розкладені – «Гейропа». Ці дві лінії пропагандистського нарративу втілюють дві головні соціально-психологічні риси російського диктатора: параноїдну та антисоціальну. Обидві ці риси ми можемо спостерігати безпосередньо в медіа. Путін, який «усіх переграє», і Путін, який сидить за шестиметровим столом, захищаючись від вірусів своїх співрозмовників.

Народ як велика група. Складність політкоректності полягає в тому, що у сучасному професійному дискурсі табуйованими є розмови про певні особливості національних характерів. Розуміючи це обмеження, яке має виправдане історичне пояснення, спробуємо розглянути це питання, спираючись на розуміння групової динаміки Вільфріда Біона (Grinberg, Sor & Bianchedi, 1977). Цей погляд дає можливість подивитись на всі народи як на архаїчні групи, які мають спроможність бути раціональними лише завдяки спеціалізованим робочим групам. Іншими словами, американці, німці чи українці можуть бути відносно раціональними, тому що еліти цих народів у різному ступені, але керуються раціональними аргументами і комунікують їх своїм суспільствам. Російський політичний істеблішмент використовує параноїдну стилістику комунікації і прирікає населення на вічну «боротьбу-втечу», виконуючи роль не контей-

нера, а протагоніста. В такий спосіб феномен «залежності від пройденого шляху» унеможливорює опрацювання історичних травм і створює ефект безконечного жаху, який повторюється (Mahoney & Schensul, 2006).

Висновок. Публікуючи дослідження з психобіографії публічних осіб, мусимо пам'ятати обмеження цього типу робіт. Наші роздуми і заключення повинні формуватися і розумітися нами як припущення, базовані на досвіді і професійній експертизі. Ми повинні уникати етичних порушень через «медиалізацію» висновків та зловживання професійною компетентністю для надання надмірної ваги своїм заключенням. Для такої роботи можемо спиратися на розуміння властивостей психоаналітичних фактів за Полем Рікером, який запропонував використовувати герменевтичний підхід як послідовне здійснення операцій розуміння у співвідношенні з інтерпретацією текстів (Ricoeur, 1995).

Окремо можна сказати про роль українських психоаналітиків в осмисленні імперського російського спадку, а також психопатології російського диктатора. Ми добре знаємо мову, культуру та сучасний суспільний контекст Росії. Ми можемо мати визнану експертизу в цих питаннях, вага яких, здається, в найближчому майбутньому, на жаль, буде зростати. Однак для цього нам потрібно осмислювати наші сильні і природні афекти.

Насамкінець, важливо не забувати про нашу здатність мріяти як професійну і людську потребу (Ogden, 2018). Мріяти в тому числі і про інших пацієнтів, тих, яких ми вчилися лікувати, тих, яких, можливо, любили.

Список літератури:

- Kechur, R., Haber, D., & Translation by Anastasia Fehir. (2023). An exchange with Roman Kechur: Preserving thinking during wartime. *Psychoanalysis, Self and Context*, 18(3), 364–378.
- Freud, S. (1999). Leonardo da Vinci: A Memory of His Childhood.
- Freud, S. (1939). Moses and monotheism.
- Grinberg, L., Sor, D., & de Bianchedi, E.T. (1977). *Introduction to the work of Bion: Groups, knowledge, psychosis, thought, transformations, psychoanalytic practice*. Jason Aronson.
- Mahoney, J., & Schensul, D. (2006). Historical context and path dependence.
- Рікер, П. Герменевтика та метод соціальних наук. URL: https://stud.com.ua/42279/filosofiya/riker_germenevtika_metod_sotsialnih_nauk. (дата звернення: 10.09. 2022).
- Ogden, T. (2018). *Reverie and interpretation: Sensing something human*. Routledge.

Анотація. Цей текст є коментарем до статті «Аналіз лідерства в міжнародних відносинах. Психодинамічний ракурс» Александера Лупіса, опублікованої у цьому ж випуску. Як український дослідник теми лідерства під час війни та особистості Володимира Путіна автор доповнює

ідеї, сформульовані доктором Лупісом, своїми спостереженнями та міркуваннями. Зокрема, щодо етичних меж публікації висновків психобіографічних досліджень публічних осіб він підкреслює, що матеріал із відкритих джерел може коментуватися будь-ким за законами публічної дискусії, на відміну від матеріалу, отриманого під час професійного обстеження чи терапевтичних втручань. Етична складність у цьому разі може виникати, якщо автор такого висновку публічно представляє себе як фахівця із ментального здоров'я, що може створити враження постановки офіційного діагнозу. Тому обов'язковим є застереження в тексті про «немедичний» характер запропонованих висновків. Автор також підкреслює, що у випадку аналізу публічних осіб, які є політичними лідерами, слід враховувати їхнє свідоме бажання вводити в оману для здійснення контролю. Крім того, автор наголошує на неможливості підтримання нейтральності у дослідженні політичних лідерів, однак досліднику важливо усвідомлювати свою упередженість, щоб пам'ятати, що сформульований висновок залишається гіпотезою. Щодо історичних паралелей, автор підтримує порівняння Володимира Путіна з Адольфом Гітлером, запропоноване Александром Лупісом, але підкреслює, що Путін, імовірно, вважає себе спадкоємцем Сталіна, а не Гітлера. Загалом він пропонує до розгляду дві головні соціально-психологічні риси російського диктатора: параноїдну та антисоціальну. Параноїдні ж комунікаційні стилі притаманні представникам російської влади, що прирікає населення на вічну «боротьбу-втечу» й унеможлиблює опрацювання історичних травм російським суспільством.

Ключові слова: Володимир Путін, лідер, лідерство, психоаналіз, психобіографія.

Abstract. This text is a commentary on “Leadership analysis in international affairs: A psychodynamic perspective” by Alexander Lupis, published in this issue. As a Ukrainian researcher of wartime leadership and the personality of Vladimir Putin, the author complements the ideas formulated by Dr. Lupis with his own observations and thoughts. In particular, regarding the ethical boundaries of publishing the conclusions of psychobiographical studies of public figures, he emphasises that material from open sources can be commented on by anyone according to the rules of public discussion, unlike material obtained during professional examination or therapeutic interventions. An ethical difficulty in this case may arise if the author of such a conclusion publicly presents himself or herself as a mental health professional, which may create the impression of an official diagnosis. Therefore, it is imperative that the text contains a warning about the “non-medical” status of the proposed conclusions. The author also emphasises that when analysing public figures who are political leaders, their deliberate desire to mislead for the purpose of control should be taken into account. The author also emphasises the impossibility of maintaining neutrality in the study of political leaders, but it is important for the researcher to be aware of their bias in order to remember that the conclusion drawn remains a hypothesis. In terms of historical parallels, the author supports the comparison of Vladimir Putin with Adolf Hitler proposed by Alexander Lupis, but emphasises that Putin probably considers himself the heir to Stalin, not Hitler. In general, he suggests that there are two main socio-psychological traits of the Russian dictator: paranoid and antisocial. Paranoid communication styles are inherent in the Russian authorities, which condemns the population to a repetitive “fight-or-flight” activity and makes it impossible for Russian society to process historical traumas.

Key words: leader, leadership, psychoanalysis, psychobiography, Vladimir Putin.

ВІДПОВІДЬ НА КОМЕНТАР Р. КЕЧУРА

Александр А. Лупіс, Ph.D.

Приватна практика, Вашингтон, Округ Колумбія, США

RESPONSE TO R. KECHUR'S COMMENTARY

Alexander A. Lupis, Ph.D.

Private Practice, Washington, DC, the USA

<https://orcid.org/0009-0005-6997-8052>

alexlupisphd@gmail.com

Я хочу почати з подяки доктору Роману Кечуру за його вдумливі коментарі про виклики, пов'язані з нейтральністю, етичними міркуваннями та історичними аналогіями в аналізі диктаторів і динаміки великих груп в авторитарних суспільствах.

Він відзначив виклик аналізу публічних осіб «зі свідомим бажанням вводити в оману для здійснення контролю». Я б додав, що ретельне спостереження протягом тривалого часу може допомогти нам виявити та інтерпретувати публічні промови та поведінку, які, ймовірно, відображають ненавмисне вираження бажань і страхів лідерів (фактично фрейдівські обмовки). Одне з першочергових завдань аналізу лідерства полягає у визначенні та диференціації випадків, коли елементи суб'єктивного досвіду та особистості

лідера часом вбудовуються та виражаються в його публічній самопрезентації.

Що стосується історичних аналогій, доктор Р. Кечур описує Адольфа Гітлера і Владіміра Путіна як цинічних вбивць-геноцидників, яких також можна категорично протиставити: Гітлер як цинічний західний божевільний і Путін як цинічний соціопатичний божевільний у сталінській традиції. Можна також припустити, що Путін відчуває як ідентифікацію, так і контридентифікацію з Гітлером і Сталіним, бажання бути «схожим» і «не схожим» на різні аспекти кожного з цих лідерів (McWilliam, 1999, с. 132–135). Путін може, наприклад, ідентифікувати себе з Гітлером, вважаючи, що розумно першим нападати на сусіднього суперника, а також контридентифікувати себе зі Сталіним, не бажаючи бути захопленим зненацька несподіваним нападом.

Список літератури:

McWilliams, N. (1999). *Psychoanalytic case formulation*. New York: Guilford.

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТРАВМИ В ПСИХОАНАЛІЗІ

Вернер Болебер, Ph.D., психоаналітик, тренінговий аналітик та супервізор
Німецька психоаналітична асоціація
м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина

THE DEVELOPMENT OF TRAUMA THEORY IN PSYCHOANALYSIS

Werner Bohleber, Ph.D, psychoanalyst in private practice,
training and supervising psychoanalyst
German Psychoanalytical Association
Frankfurt am Main, Germany
<http://orcid.org/0000-0003-0940-3060>

Вступ. Катастрофи XX і XXI століть, війни, Голокост, расистські та етнічні переслідування, а також зростання соціального насильства і розвиток уважності до насильства у сім'ї, жорстокого поводження і сексуального зловживання дітьми визначили розробку теорії травматизації і техніки подолання її наслідків актуальним завданням психоаналізу.

З одного боку, перед нами стоїть завдання отримати якомога повніше розуміння деструкції та наслідків насильства і травматизації; з іншого боку, терапевтичні концепції психоаналізу мають бути переглянуті, щоб визначити, наскільки вони придатні для лікування травми.

Тривалий час травма та її наслідки, політичне і соціальне насильство не мали належного статусу в психоаналізі. Її клінічні та теоретичні оцінки часто характеризувалися певною амбівалентністю. Однією з головних причин цього є те, що клінічна теорія в психоаналізі дедалі більше зосереджувалася на «тут і тепер» стосунків перенесення-контрперенесення, а отже, на значеннях, які розгортаються під час психоаналітичної зустрічі в межах терапевтичної ситуації. Сучасні інтерсуб'єктивні, конструктивістські та наративні теорії розглядають сприймання себе та зовнішнього світу як складні та невизначені. Їхнє значення твориться заново в інтерсуб'єктивних стосунках між аналітиком і пацієнтом. Таким чином, досвід розглядається як неперервний інтерсуб'єктивний та інтерпретаційний процес. Дитячі переживання і визначальна сила минулого здебільшого стають розпливчас-

тими. Зникає також тілесність усього людського досвіду, оскільки він не може бути ані повністю поглинутий моделлю соціального конструктивізму, ні повністю визначений у термінах соціальних та інтерсуб'єктивних категорій. Ця однобокість постмодерністських інтерсуб'єктивних теорій стає особливо помітною в лікуванні травми, адже травма проривається крізь захисний щит, утворений психічною текстурою. Вона незворотно записана в тілі і має безпосередній вплив на органічний субстрат психічного функціонування. Специфічна для травми риса, яку необхідно адекватно описати в психологічних термінах, полягає у структурі процесів сприймання та переживання афектів, а також у тому, що психічний простір прорвано, а символізація зруйнована. Травматичний досвід – це, по суті, досвід «надмірності».

Цей короткий огляд уже дає уявлення про те, на чому буде зроблено акцент у моєму викладі розвитку теорій про травму, а саме на поєднанні герменевтичної та психоекономічної концептуалізацій. Питання про те, що психологічно формує ядро травматичного досвіду є ще одним головним питанням цього тексту. Травма та її наслідки викликають усе більший науковий інтерес у психоаналізі останніми роками. Психоаналітична література про травму за цей час настільки зросла, що я не можу навіть спробувати дати повний огляд робіт з теорії травми. Мій вибір літератури зумовлений акцентом, який я вибрав для свого обговорення; я не зможу розгля-

нути роботи, які більш конкретно стосуються питань, пов'язаних з лікуванням травматичних пацієнтів.

Зигмунд Фройд і розробка психоекономічної моделі травми. У ранній період своєї практики, лікуючи пацієнток з істеричними симптомами, Фройд стикався з епізодами сексуального зваблення в постпубертатній фазі їхнього розвитку. Однак, за його оцінками, цих епізодів було не досить для пояснення появи хвороби. Розповіді його пацієнток про те, що їх сексуально зваблювали в дитинстві, наштовхнули Фрейда на припущення, що йдеться про допубертатну сексуальну травму – генітальну стимуляцію дитини дорослим, яку вона не могла пережити як сексуальну. Лише після повторного зваблення після завершення статевого дозрівання та досягнення сексуальної зрілості з можливістю пережити зваблення як таке, ранній досвід набуває сенсу у післядії (*nachträglich*). Саме через асоціацію з поточним досвідом і надмірну стимуляцію цей перший досвід розвиває свій травматичний ефект, який змушує людину захищатися від спогадів про нього і робити його несвідомим. Якщо цей захисний процес не спрацьовує, як вихід відкривається істеричне симптомоутворення.

За словами Blass & Simon (1994), Фройд завжди мав сумніви щодо своєї теорії зваблення. Вони стверджують, що те, що здавалося раптовою відмовою від його теорії, аж ніяк не було різким відкиданням і зміною поглядів. Теоретичне мислення Фрейда було більше схоже на сходження по серпантинній стежці, яку він долав із великими труднощами упродовж 20 років. Тривалий час Фройд продовжував мучитися проблемою, чи мало місце зваблення насправді. У своєму листі до Флісса від 21 вересня 1897 року (Freud 1985, с. 265 і далі) він згадує низку причин, які змусили його відмовитися від своєї теорії зваблення: по-перше, він не мав того успіху в аналізі, якого очікував від цього пояснення; по-друге, поширеність істеричних неврозів змусила б його озирнутися назад і дійти висновку, що у сім'ях відбувалося масове сексуальне насильство. Третя причина, яку згадує Фройд, полягає в природі самого матеріалу несвідомого. Оскільки в несвідомому немає жодних індикаторів реальності, каже

він, то немає і способу відрізнити правду від вигадки, катектованої афектом. Отже, він був змушений припустити, що розповіді його пацієнток були не реальними переживаннями, а фантазіями. Вважається, що цей поворот у його теорії стався внаслідок відкриття ним Едипового комплексу та несвідомих фантазій. Blass & Simon (1994) більш точно і справедливо стверджують, що всупереч цьому загальноприйнятому припущенню вирішальною причиною було не відкриття едипових фантазій, а усвідомлення того, що фантазія може сприйматися як реальність, і що фантазії можуть мати такий самий вплив на нас, як і реальні події. Внаслідок цього Фройд був змушений продовжити [пошук], виходячи з припущення про досить складну взаємодію фактів, теоретизування і фантазії, як у нього самого, так і у його пацієнтів.

Хоча Фройд характеризував зміну своєї теорії як «крах усього цінного» (Freud, 1985, с. 266), це твердження не відповідало клінічній реальності. Грубріх-Сімітіс (Grubrich-Simitis, 1987) говорить про це у термінах контркатексису проти цієї моделі травми: мовляв, Фройд «катапультигувався від неї». Насправді, однак, вона каже, що нововиндена модель потягів і модель травми були не антагоністичними, а взаємно доповнювали одна одну. Знову і знову у своїх працях Фройд повертається до травматичної генези, а також до сексуального насильства, від яких він ніколи не відмовлявся як від однієї з причин невротичних хвороб. Як підкреслює Грубріх-Сімітіс, Фройд завжди боявся, що модель травми, яка була порівняно більш прийнятною, може поставити під загрозу радикально нову, завжди неприємну і більш складну, більш неймовірну модель потягів.

Як тепер бачив Фройд, «...у світі неврозів вирішальною є психічна реальність» (1916–17а, с. 368). Він дійшов висновку, що травматизація може також походити з внутрішніх джерел. Він розглядав деякі прояви інфантильних потягів, тривог і конфліктів, притаманні фазам [розвитку], як прототипи внутрішніх умов, які за певних зовнішніх обставин можуть спричинити переживання із травматичними наслідками. Перша світова війна змусила Фрейда та його послідовни-

ків знову звернутися до теми травматичного неврозу та патогенного впливу факторів зовнішнього світу. На перший план вийшов психоекономічний вимір:

Це виглядає так, ніби ці пацієнти не покінчили з травматичною ситуацією, ніби вони все ще стикаються з нею як з невідкладним невіршеним завданням; і ми приймаємо цей погляд цілком серйозно. Він вказує нам шлях до того, що ми можемо назвати *економічним* поглядом на психічні процеси (Freud, 1916–17a, с. 275).

У роботі «По той бік принципу втіхи» (1920 g) він розвинув цей погляд далі, створивши модель щита від подразників (*Reizschutz*). Цей щит проривається в травматичному досвіді, в якому натиск кількості збудження занадто великий, щоб його можна було опанувати і психічно зв'язати. Психічний апарат регресує до більш примітивних способів реагування. Примус до повторення відроджує травматичні переживання, намагаючись у такий спосіб послабити збудження або психічно зв'язати його і, таким чином, знову активувати принцип втіхи. Але травма – це не просто порушення лібідної економіки, це радикальна загроза цілісності суб'єкта (Laplanche & Pontalis, 1973, с. 518). У роботі «Гальмування, симптом, тривога» (1926 d) Фройд описує его як абсолютно безпорадне перед нестерпним збудженням у травматичній ситуації. Его, яке зазвичай перед загрозою небезпеки розвиває сигнальну тривогу, тепер затоплене автоматичною тривоگو. Травматична ситуація може виникнути через надмірні внутрішні інстинктивні вимоги, а також зовнішній, реальний досвід. Однак Фройд ніколи точно не визначав зв'язок між зовнішньою подією та внутрішніми процесами. Вирішальною була «надмірність», надзвичайна стимуляція і паралізоване его, яке не могло розрядити накопичене збудження або зв'язати його психічно.

Феніхель (Fenichel, 1937, 1945) також визначає травму як надмірну кількість збудження, яке не може бути зв'язаним, тож травматичний ефект події залежить від того, наскільки несподівано вона відбувається. Окрім розрядки та зв'язування, центральне місце в моделі травми Феніхеля займає три-

вога. Травматично надмірна тривога, реальна тривога і тривога совісті представляють послідовну генезу розвитку, і таким чином психоневрози є похідними від травматичного неврозу. Чим більше психічної енергії доводиться інвестувати в підтримку попереднього витискання, тим меншу кількість збудження его може зв'язати і тим більше воно схильне до травматизації. У стані безпорадності его регресує до більш примітивної пасивно-рецептивної форми опанування реальності. Феніхель створив суто психоекономічну модель розрядки для травми, в якій травматична ситуація концептуалізується лише як надмірна кількість збудження. Якщо в теорії Фрейда об'єкт принаймні все ще був присутній як той, якого бракувало в травматичному стані безпорадності его, то у Феніхеля є лише тривога і безпорадність, які він розглядає як [спроби] припинення приголомшливого потоку подразників.

У подальших теоретичних дискусіях про психоаналіз травма стала маргінальною стосовно конфліктів, пов'язаних із потягами, та фіксацій лібідо. Роботи, пов'язані з травмою, підтверджували формулювання Фрейда, але не виходили за їхні межі (Фурст (Furst, 1967) надає більш детальний огляд цих робіт). Лише дослідження раннього розвитку дитини, починаючи з 1950-х років, дозволили по-новому поглянути на концепцію травми.

Ференці та розробка моделі травми, базованої на об'єктних стосунках. Винятком у цьому розвитку подій був Шандор Ференці. Він був переконаний, що травматичним елементом у патогенезі неврозів знехтувано. Нехтування зовнішніми факторами, стверджував він, призводило до неправильних висновків і передчасних пояснень, заснованих на внутрішній диспозиції невротичних феноменів. Саме зміна терапевтичної позиції дозволила Ференці глибше зрозуміти травматичні розлади. Він відмовився від відстороненої аналітичної позиції, оскільки зрозумів, що з травмованими пацієнтами в певних ситуаціях терапевтично необхідно бути абсолютно чесним, визнавати помилки, а також розкривати власні почуття. Ференці усвідомлював вплив брехні та приховування або перекручування правди як чинників травматизації і небез-

пеку їх повторення в терапевтичній ситуації. Довіра, створена завдяки цій чесності, є тим, що відрізняє [сьогодення] від травматичного минулого і дозволяє працювати з ним терапевтично. Отже, для Ференці травматогенним є не лише стосунок з об'єктом, але й, зокрема, комунікація, яка в ньому закладена: розчарування, порушення довіри, заперечення або тривіалізація того, що сталося, створюють у дитини почуття невпевненості в тому, що вона сприйняла. Словом і мові об'єкта любові, який травматизує, тут відводиться значна роль як травматогенним чинникам. Ференці передбачив багато пізніших ідей, які були отримані в дослідженнях травми: руйнівний ефект травми, який залишає по собі мертвий фрагмент его і агонію; розігрування (enactment), за допомогою якого травма виражає себе в терапії; розщеплення его на спостерігача і полишене тіло; оніміння і блокування афектів, а особливо вплив мовчання агресора і неможливості говорити на травмовану дитину. Далі Ференці описав екстрену реакцію дитини, яка у своєму величезному страху, безпорадності та беззахисності змушена ідентифікуватися з агресором заради власного внутрішнього виживання. Насамперед його робота «Плутанина мов між дорослими і дитиною» (1933) – це аналіз травматичних розладів, який і досі є актуальним, але нашоюхнув на нерозуміння і неприйняття в тогочасній психоаналітичній спільноті і довгий час ігнорувався. Дослідження Ференці про зовнішні травматичні умови та їхню інтерналізацію індивідом були надовго забуті.

Починаючи з 1950-х років психоаналітики досліджували несприятливі умови ранньої взаємодії матері та дитини та їхній травматичний вплив на дітей, для чого були введені різні поняття: «травма надриву» (Kris, 1956), «мовчазна травма» (Hoffer, 1952), «кумулятивна травма» (Khan, 1963), «травма депривації» (Bowlby, 1973). Всі ці дослідження помістили в центр уваги об'єкти дитини та її стосунки з ними. Однак це створювало ризик занадто широкого поняття травми, яке можна було б застосувати до всіх видів дефіциту у стосунках між матір'ю та дитиною, тим самим ставлячи під загрозу його специфічність.

З розвитком **теорій об'єктних стосунків** у дискусію вступили інші концепції моделей. Так звана психологія однієї людини і суто кількісні міркування про нестерпну кількість збудження, яка затоплює его, були відкинуті. Одиначна подія на кшталт нещасного випадку більше не розглядалась як засаднича парадигма; скоріше, об'єктні стосунки стають основою теорії травми. Балінт (Balint, 1969) був першим, хто пішов слідом за Ференці і описав її в тих же термінах. Чи матиме подія або ситуація травматичний ефект залежить від того, чи існував інтенсивний зв'язок між дитиною та травматогенним об'єктом. Таким чином, сам об'єктний стосунок набуває травматичного характеру. Цей погляд на те, як виникають дитячі травми, виявився дуже плідним. Як підтвердили пізніші дослідження (Steele, 1994), у випадках жорстокого поводження або насильства травматичний розлад спричиняється не стільки фізичним ушкодженням дитини, скільки тим, що вона зазнає жорстокого поводження або насильства з боку людини, від якої насправді потребує захисту і турботи. Більше того, цей підхід, базований на теорії об'єктних стосунків, також дозволив побачити, що у випадку важкої травматизації пошкоджуються або розпадаються не лише внутрішні об'єктні стосунки, але й внутрішній захисний зв'язок між Я-репрезентаціями та об'єктними репрезентаціями, який є джерелом безпеки. Це призводить до виникнення острівців інкапсульованого та/або відірваного від внутрішньої комунікації травматичного досвіду.

Від скотомізації сексуального насильства до дебатів про відновлену пам'ять. Хоча психоаналітики мали справу з патогенними наслідками розвиткових дефіцитів у дітей, травматична реальність сексуального насильства та інцесту переважно ігнорувалася. Причини провалу в приділенні достатньої уваги травматичним феноменам у психоаналітичному лікуванні можна пов'язати з науковою методологією та практикою. Аналітично виявилось важко відрізнити несвідомі фантазії від витиснених спогадів. Брак диференціації надалі ускладнював сприйняття дитячого досвіду як реального і визнання впливу травматизації. Ще однією причиною упереджень розглядати спогади як збережений життєвий

досвід було те, що психоаналіз, а також когнітивна психологія неодноразово показували, наскільки сприймання забарвлене фантазіями та бажаннями і як спогади завжди переробляються, частково залежачи від контексту, в якому вони з'являються у свідомості (Person & Klar, 1994). Ось чому увага більшості психоаналітиків була зосереджена на дослідженні несвідомих фантазій та лібідних бажань, що містяться в них, а також на тому, як вони організовують клінічні феномени та розповідь пацієнта. Ці спостереження, однак, необхідно доповнити, щоб пояснити тривале і постійне теоретичне і клінічне ігнорування сексуального насильства. Серед психоаналітиків значною мірою переважало побоювання, що робота з реальним інцестом може поставити під сумнів центральну роль Едипового комплексу. Едипово орієнтовані припущення багатьох аналітиків означали, що у випадках пацієнтів, які пережили сексуальне насильство, увага тяжіла до більшого фокусування на звабливій поведінці самої дитини, ніж на тому, що дорослий зробив із нею. За підсумками кількох досліджень досвіду дітей, які пережили інцест, Фурст (Furst, 1967) зазначив, що вони потурали, провокували або навіть пропонували себе для сексуального контакту з дорослими. Більше того, вони рідко страждали від почуття провини або емоційних розладів через це. Подібний погляд можна знайти вже в роботах Карла Абрахама (Abraham, 1907a, b), який припускав у випадках пацієнтів, які страждають на істерію, що внаслідок травматофілії вони несвідомо спровокували сексуальну травму в дитинстві. За словами Гуда (Good, 1995), Абрахам хотів розвинути погляди Фрейда на інфантильну сексуальність і знайти пояснення тим випадкам, в яких сексуальна травма дійсно мала місце. Це стало причиною його конфлікту з Фрейдом. Пізніше Абрахам релятивізував свою позицію.

Починаючи з 1980-х років у психоаналітичній спільноті змінилося ставлення до питання сексуального насильства та терапії жертв інцесту. Клінічна практика зробила більший [внесок] у те, щоб мати справу з цим видом травматизації, його дослідженням, теоретичним формулюванням та терапевтичним лікуванням. У психоаналітичній літературі з'являється все

більше досліджень на цю тему (Hirsch, 1987; Kluft, 1990; Kramer & Akhtar, 1991; Levine, 1990; Shengold, 1989; Sugarman, 1994).

Останніми роками розгорнулися наукові та суспільно-політичні дебати, особливо у США, щодо достовірності спогадів про дитячу травму, особливо якщо вони з'являються в процесі психотерапії після того, як тривалий час були витиснені в дорослому віці. Наукова дискусія точиться, зокрема, навколо питання, чи існує особлива травматична пам'ять, в якій спогади зберігаються інакше, ніж в експліцитній автобіографічній пам'яті. Ця ідея була висунута, зокрема, ван дер Колком та його колегами в різних дослідженнях (van der Kolk, 1996). Згідно з цією теорією, травматичні переживання кодуються специфічно, причиною чого є гіперзбудження. Інтеграція та інтерпретація за допомогою семантичної пам'яті переривається, і досвід зберігається як стан афекту, як соматичні відчуття, як запахи, звуки і візуальні образи. Результатом є несимволічний, негнучкий і незмінний зміст травматичної пам'яті. Її повторний прояв залежить від виникнення певних стимулів, які асоціюються з початковою травматичною сценою. Один з аспектів гіпотези ван дер Колка, який залишається суперечливим, стосується того, наскільки ці травматичні спогади «закарбовуються у психіці» (van der Kolk, 1996, с. 297) і не можуть бути змінені через подальший досвід.

Незважаючи на те, що за цей час були проведені всебічні дослідження питання забування і пригадування, наукові проблеми в цій галузі надзвичайно складні, і наразі немає єдиної думки про те, як забутий або витиснений спогад може повернутися знову, і чи травматичні спогади обробляються по-іншому. Більш детальну критику гіпотези про особливу травматичну пам'ять можна знайти в Бреннейса (Brenneis, 1997) та Фонагі й Тарже (Fonagy & Target, 1997). Хоча загально визнано, що травматичні спогади можуть бути забуті, одним із головних аргументів проти припущення про особливу травматичну пам'ять є те, що основний зміст травматичних подій здебільшого, безумовно, запам'ятовується за допомогою автобіографічної пам'яті. Загалом, периферійні деталі забуваються і спотворюються

(Schacter, 1996). Це стосується і ранніх спогадів, які можуть сягати аж третього року життя. Також не здається дуже ймовірним, що сенсорні фрагменти, які зберігаються або кодуються в імпліцитній пам'яті, є точними копіями попереднього досвіду. Скоріше, слід припустити, що ці спогади не є незмінними і підлягають психічній обробці.

Реконструкція травматичного досвіду із таких повторно виниклих сенсорних вражень, образів, розігравань, афективних станів за допомогою терапевта, які потім реактивують спогади про забутий досвід сексуального насильства у пацієнта, тягне за собою багато припущень, які неможливо перевірити і підтвердити, якщо вони не підкріплені позатерапевтичними доказами:

1. Не може бути ідеальної відповідності між експліцитною автобіографічною пам'яттю та імпліцитною пам'яттю.

2. Пам'ять вразлива до сугестивних впливів, навіть якщо вони не були свідомими.

3. Досі залишаються дискусійними спостереження Бреннейса (Brenneis, 1997), а також Фонагі та Тарже (Fonagy & Target, 1997) про те, що у випадку всіх відновлених спогадів про сексуальне насильство, про які повідомляється в психоаналітичній літературі, немає жодних підтверджень, які б виходили за рамки цих спогадів або були принесені пацієнтом ззовні терапії (також див. Good, 1994). Клюфт (Kluft, 1999) категорично заперечує це, посилаючись, серед іншого, на власні опубліковані матеріали випадків, для яких існують зовнішні підтвердження.

4. Деякі психоаналітичні звіти про осіб, які повідомляють про насильство, також містять сумнівні припущення. У них травматичним спогадам приписується особлива якість, яка дозволяє визнати їхню історичну реальність. Ця особлива якість, на думку Девіс та Фроулі (Davies & Frawley, 1994), полягає в дисоціативних станах: «терапевт повинен приймати, працювати з ними і навіть заохочувати дисоціативні стани, в які впадає пацієнт під час лікування. Саме через ці стани розкривається істина...» (с. 94). Для Персон і Клар (Person & Klar, 1994) інтенсивна афективно заряджена забарвленість цих спогадів, їхня візуальна та чуттєва форма, а також їхня незмінність

є ознаками того, що вони є істинними. Такі припущення можуть привести до ілюзорних висновків, особливо якщо не розглядати альтернативні гіпотези. Тоді терапевт і пацієнт погоджуються, що певні спогади є автентичними, тоді як насправді йдеться про покривні спогади (див. Good, 1994, 1998). Той факт, що, ймовірно, не існує такого поняття, як «специфічний травматичний спогад», зміст якого наближається до історичної реальності, може привести до повної відмови від історичної реальності та до обмеження себе уявленням, що за відновленими спогадами можна знайти лише психічну реальність. Фонагі і Тарже (Fonagy & Target, 1997) пишуть: «За відновленою пам'яттю може знаходитися лише психічна реальність – чи міститься [в ній] історична правда та історична реальність, не є нашою справою як психоаналітиків і психотерапевтів» (с. 216). Іншими словами, вони впадають у протилежні крайнощі і класифікують відмінність між фантазією і реальністю, таку важлива для травми, як нерелевантну.

Воєнні неврози. На Міжнародному психоаналітичному конгресі в Будапешті в 1918 році відбувся симпозіум, присвячений психоаналізу воєнних неврозів, з доповідями Ференці, Абрахама, Зіммеля і Джонса. Вони були опубліковані в 1919 році і Фройд написав до них вступ, в якому говорить про его-конфлікт між старим «мирним его» і новим «воєнним его». Перше відчуває, що його життя загрожує ризикованість останнього. Через цю «форму, прийняту самим его», те, що викликає страх, і є зовнішньою силою у випадку травматичних неврозів, стає, тим не менше, «внутрішнім ворогом» (Freud, 1919d). Після початку Другої світової війни Кардінер переглянув свій досвід і спостереження в лікуванні ветеранів Першої світової війни і опублікував їх у 1941 році (Kardiner, 1941). Ядром травматичного неврозу, за його твердженням, є фізіоневроз, з хронічним надмірним фізіологічним збудженням. Подальшими характеристиками є фіксація на травмі, зі зміненим уявленням про себе стосовно світу, атиповий світ сновидінь (кошмари із загрозою знищення, сни з малим символічним змістом, з реакціями провини), звуження его, хронічна дратівливість, лякливість і схильність до вибухово-агресивних

реакцій. Ернст Зіммель також уже накопичив багатий досвід роботи з військовими невротами під час Першої світової війни. Пізніше (Simmel, 1944) він інтерпретував їх у світлі нової еґо-психології. Тип травматичної ситуації, на його думку, є тим, що спричиняє травматизацію в конкретному випадку. Зіммель розрізняє травматичні невротизми в мирний час і під час війни. Вирішальна відмінність від інших травматичних невротизмів полягає в тому, що у солдата розвивається «військове еґо». Він повинен функціонувати як частина підрозділу і повинен замінити своє цивільне супер-еґо підпорядкуванням начальству. Таким чином, він психічно регресує до батьківсько-дитячих стосунків. Його начальство керує ним і тим самим забезпечує йому безпеку і захист від невідомої реальності. Якщо командир розчаровує цю ідентифікаційну тенденцію, солдат відчуває себе так, ніби його покинули батьки. Розчарування в довірі стає травмонезбезпечним чинником, оскільки командири втрачають свою функцію внутрішнього джерела захисту. Саме ця внутрішня ситуація спершу дозволяє зовнішній небезпечній ситуації стати травматичною. Таким чином, Зіммель визнає особливу роль об'єкта в травматичній ситуації.

Мозес (Moses, 1978) розвинув теоретичний підхід Балінта щодо теорії об'єктних стосунків у своєму дослідженні воєнних невротизмів. Він стверджував, що суто енергетичний погляд на травму як на подолання бар'єру стимулів спотворив погляди психоаналітиків і завадив їм шукати подальші механізми, які протидіють вразливості до психічного зламу. Мозес знаходить їх у розвитку самості, у реалістичному почутті самоцінності, яке не визначається несвідомою всемогутністю та запереченням власної вразливості, у здатності контролювати афекти та у відчутті приналежності до первинної групи. Ці чинники закладаються в ранньому дитинстві і є причиною різного ступеня вразливості до травматизації в дорослому віці.

Після Першої світової війни, а також після Другої світової війни про довготривалі наслідки воєнної травматизації знову забули. Лише після війни у В'єтнамі за вимогою ветеранських асоціацій у США були проведені широкомасштабні дослідження довготривалих психічних наслідків війни. У 1980 році це

привело до введення в офіційну психіатричну номенклатуру нової діагностичної категорії – «посттравматичний стресовий розлад» (ПТСР) (див. Herman 1992; van der Kolk, McFarlane & Weisaeth 1996). Це нововведення спричинило хвилю інтенсивних психіатричних, психологічних і нейробіологічних досліджень, результати яких також вплинули на психоаналітичне обговорення травматичних розладів.

Наслідки Голокосту та їх значення для теорії травми. Психічні наслідки Голокосту серед тих, хто вижив [у ньому], і серед наступних поколінь призвели до того, що ця екстремально травматична реальність обов'язково мала стати об'єктом психоаналітичної теорії. Однак після звільнення в'язнів з концтаборів пройшло відносно багато часу, перш ніж страждання жертв, за деякими винятками (Friedman, 1949), потрапили в поле зору психоаналітиків. Наприклад, у збірнику Фурста (Furst, 1967) ще немає жодної згадки про Голокост як про травму.

Однією з причин цього стало прийняття законів про відшкодування збитків жертвам націонал-соціалістичних переслідувань у Федеративній Республіці Німеччина (Західній Німеччині). Вони постановили, що зв'язок між переслідуванням і наявними симптомами має бути встановлений за допомогою медичної та психіатричної експертизи. Окрім психіатрів, до надання експертних висновків залучалися також психоаналітики, багато з яких або самі були жертвами переслідувань, або змогли вчасно емігрувати. Їхні новаторські роботи дали фундаментальне наукове розуміння психічних розладів тих, хто пережив Голокост (див. Bergmann & Jucovy, 1982; Grubrich-Simitis, 1979). Теорія травми, яка була поширена до того часу, виявилася непридатною для розуміння специфічних симптомів і переживань уцілілих. Цей вид травматизації, з його неосяжними людськими стражданнями, був чимось новим і не міг бути адекватно описаний звичними діагностичними категоріями. Йшлося не про одиничний інцидент, що прорвав бар'єр подразника, як, наприклад, у випадку шоккової травми, а про екстремальний і постійний стрес. Місяці або роки постійного терору, фізична жорстокість, болісний голод, безпорадність і дегуманізація, втрата сім'ї, свідчення тортур

і вбивств – усе це значно перевищувало можливості психіки. Клінічний прояв травматичних наслідків цього виявив певну однорідність і значною мірою не залежав від претравматичної особистості та її конфліктів. Я можу зупинитися лише на деяких роботах, присвячених наслідкам Голокосту, кількість яких за цей час різко зросла.

Хоппе (Norpe, 1962, 1965, 1968) діагностував хронічну реактивну агресію на додачу до різноманітних психосоматичних реакцій і хвороб у тих, хто вижив. Масивна агресія, яка, на думку багатьох дослідників, лежить в основі синдрому уцілілих, була спрямована проти них самих і призводила до соматизації та часто описуваної хронічної реактивної депресії. Далекосяжна втрата самоповаги йшла пліч-о-пліч із відходом від зовнішнього світу й апатією. Глибина депресії визначалася ступенем нарцисичної регресії, яка могла привести до відходу від об'єктних стосунків і до дезінтеграції лібідних та агресивних потягів. Айслер (Eissler, 1968) охарактеризував це як прогресуюче «нарцисичне спорожніння».

На 25-му Міжнародному психоаналітичному конгресі в Копенгагені в 1967 році вперше відбувся симпозіум, присвячений психічним проблемам уцілілих. Нідерланд доповів на ньому про свій клінічний досвід діагностики та лікування людей, які пережили Голокост. Ним (Niederland, 1968, 1981) було введено поняття «синдром уцілілого» – типового психопатологічного стану, який виникав після тривалого перебування в концтаборі, незалежно від віку, статі, індивідуального та соціокультурного досвіду. Загалом [у ньому] домінував хронічний стан тривожної, м'якої депресії. На рівні симптомів спостерігалися численні скарги на фізичний стан, важкі розлади сну і нічні кошмари, в яких знову переживалося минуле, соціальна замкнутість і хронічна апатія, які чергувалися з короткочасними спалахами люті, афективним заціпенінням і нездатністю вербалізувати травматичний досвід. Однією з основних характеристик, описаних Нідерландом, є форма незавершеного горя і скорботи, а також почуття провини за власне виживання (провина уцілілого). Саме виживання стало конфліктом і переживалося як зрада своїх загиблих батьків, братів та сестер.

За оцінкою Кристала (Krystal, 1968, 1988), традиційний економічний погляд на травму – з його припущенням про надмірну кількість стимулів і пасивною моделлю бар'єру стимулів – також призводить до оманливих конструкцій про афекти і травму. Виникне чи не виникне психічна травма повністю залежить від того, чи наявна внутрішня або зовнішня небезпека суб'єктивно сприймається як неминуча. Якщо це так, то суб'єкт капітулює і піддається травматичному стану, визначеному як змінений стан свідомості. Кристал називає це «кататоноїдним станом», який діє як афективний і когнітивний фільтр. Парадокс травматичного стану полягає в тому, що оніміння і блокування афекту переживається як полегшення від болісного впливу тривоги. Різні автори вбачають у цьому адаптацію до нестерпної ситуації (Norpe, 1962; Grubrich-Simitis, 1979; Niederland, 1981). На думку Кристала, кататоноїдний стан запускає процес, який призводить до «стану робота». Підкорення передбачає певну форму капітуляції і розщеплення его на частину, яка спостерігає, і іншу частину – тіло, яке его приносить у жертву. За цим слідує параліч і оніміння, які блокують усі больові реакції і афективні прояви, а когнітивні процеси стають усе більш звуженими, поки не лишиться тільки частинка самоспостережливого его. Це може закінчитися психогенною смертю. Кристал описав перебіг загального травматичного процесу, який може заходити в глухий кут у певні моменти з різним ступенем інтенсивності. Навіть по закінченні травматичної ситуації травматичні реакції все одно зберігаються: продовжується когнітивно-афективне звуження; кататоноїдна реакція переходить у депресію; уникання стимулів, асоційованих із травматичним досвідом, призводить до псевдофобії. Подальшими наслідками є нічні кошмари, реактивна агресія та ангедонія. Кристал інтерпретує надзвичайно високий рівень психосоматичних захворювань серед уцілілих як регресивні явища вираження афекту і як посттравматичну алекситимію. Він описав посттравматичну алекситимію в той самий час, коли Марті та де М'юзан відкрили її у психосоматичних пацієнтів.

Кейлсон (Keilson, 1979) провів масштабне довгострокове дослідження за участю єврейських дітей-сиріт війни в Нідерландах, біль-

шість з яких пережили жах у схованках. Він досліджував вплив екстремальних стресових ситуацій на розвиток цих дітей і виявив, що одна й та сама травматична ситуація мала різні наслідки залежно від віку дітей. Для цього Кейлсон увів термін «послідовна травматизація». Тривала екстремальна стресова ситуація складається з різних фаз. Характер цих послідовностей у кожному випадку мав клінічно і статистично значущі відмінності з точки зору наслідків. Чим краще прийомні батьки розуміли дітей під час третього – повоєнного – періоду, тим більше можна було вплинути на наслідки несприятливої другої послідовності (власне травматизації) для розвитку дитини. Дефіцит здатності прийомних батьків вловити значення травми для постраждалої дитини та обходитися з нею із розумінням виявився травматогенним чинником. Таким чином, Кейлсон емпірично описує значення об'єктних стосунків і комунікативного аспекту для ефекту травматизації.

Мартін Бергман (Bergmann, 1996) зібрав деякі чинники, які змусили психоаналіз по-новому поглянути на сутність травми після Голокосту:

1. Питання про претравматичну особистість часто не відігравало жодної ролі у випадку з тими, хто пережив Голокост. Набагато важливішими були тривалість ув'язнення та звірства, свідками або учасниками яких вони були. Травматизація була настільки масивною, що не відбулося регресії до більш ранньої сексуальної стадії; натомість була зруйнована сама психічна структура.

2. Потреба у скорботі перетворила нездатність її переживати на меланхолію.

3. Здатність говорити і діяти метафорично була втраченою. На відміну від пацієнтів з психозом, отриманий у результаті [цього] психічний конкретизм мав місце лише частково. Це привело до важливого відкриття, що вцілілі люди перебувають у подвійній реальності. У повсякденному житті вони поведуться відповідно до реальності. Але час від часу психічна реальність Голокосту проривається і порушує їхнє життя. У деяких сферах психіки травма зруйнувала здатність розрізняти фантазії та реальність.

4. У багатьох випадках між звільненням із концтабору і початком травматичного неврозу

минали роки і навіть десятиліття. Поки життя було важким і невизначеним, вплив таборів часто залишався латентним. Ця латентність виявилася однією з основних характеристик травматичних розладів.

5. Отримані травматизації перевищили здатність тих, хто вижив, опрацювати їх психічно, а також втрутилися в життя наступних поколінь. (Тут я не можу заглиблюватися в дослідження передавання травматичних наслідків Голокосту наступним поколінням через обсяг статті).

Наслідки Другої світової війни та обговорення травми у повоєнній Німеччині. Мільйони людей у Німеччині постраждали від психічних та емоційних наслідків Другої світової війни: солдати – від воєнного досвіду, цивільне населення, жінки та діти – від бомбардувань їхніх міст, переміщень тощо. Ці переживання мали бути присутніми в психоаналітичному психотерапевтичному лікуванні упродовж післявоєнних років, свідомо чи витиснено, заперечено і розщеплено, але представлено у симптомах і через їхні похідні у психіці. Цей факт не призвів до жодних масштабних досліджень чи рефлексій щодо травматичного досвіду та його наслідків. Хоча такі симптоми і наслідки були описані в окремих звітах про випадки, які час від часу публікувалися, вони не були визнані травматичними і не лікувалися як такі.

Наслідки війни для психіки окремих німців були змішані з їхньою причетністю до націонал-соціалізму та його злочинів, а також із витисненням провини та відповідальності. Це також вплинуло на пам'ять і процес визнання реальності й наслідків війни. Александер і Маргарет Мітчерліхи у своєму відомому дослідженні (Mitscherlich & Mitscherlich, 1967) проаналізували соціальні процеси витиснення і заперечення, які призвели до нездатності до скорботи, захисту проти пам'яті, дереалізації та емоційного оніміння, а також загальної іммобілізації. Мітчерліхи у своєму аналізі ґрунтуються на концепції скорботи Фрейда, не звертаючись до теорії травми. Сьогодні ми можемо припустити, що нездатність до скорботи, афективне оніміння та іммобілізація також можуть бути наслідками травматизації. Розгляд питання про те, чи мав місце

травматичний розлад, не означає підміни питання провини і відповідальності та необхідного розмежування між жертвою і злочинцем. Травма – це емпірично-клінічний термін, який може допомогти досягнути ситуацію, що склалася на той момент, у більш зрозумілий, диференційований спосіб (Я більш детально розглядаю це питання у своїй роботі «Травма, траур та історія», Bohleber, 2000).

Лише Альфред Лоренцер тоді взявся за теорію травми і розвивав її далі (Lorenzer & Thomä, 1965; Lorenzer, 1965, 1966, 1968). Лоренцер і Томе на початку свого дослідження також зазначали, що для опису клінічного синдрому травматичного неврозу ще не досить матеріалу спостережень, хоча він має велике соціальне і політичне значення, а дискусія щодо терміна травми є одним із основних завдань психоаналізу. Пацієнти, представлені авторами, були тяжко травмовані війною: втрата зору від фосфорної гранати під час бомбардування; втрата ноги або руки від вибуху гранати; відважний солдат, який зазнав різних поранень і був змушений переносити небезпечні для життя операції. У всіх цих випадках симптоми тривожного неврозу з'являлися у пацієнта через 15–20 років. Ретельне обстеження чітко показало, що цей тривалий безсимптомний проміжний період насправді виявився «мовчазною фазою хвороби», в якій ригідна захисна констеляція на поверхні підтримувала вигляд псевдо- або наднормальності. Травматична втрата частини тіла одночасно визнається і заперечується за допомогою розщеплення его. Це «неважливо». Лише після пізнішого зіткнення з легким травматичним стресом, внутрішньо пов'язаним із першою травматичною ситуацією «темою переживання», ця захисна організація розпадається, поступаючись місцем масивній травматичній реакції. Лоренцер (Lorenzer, 1966, 1968) використовує ці психодинамічні уявлення про двофазний захист і безсимптомний проміжок проти експертів-психіатрів, які не хотіли визнавати такий латентний період травматичної реакції у тих, хто пережив Голокост, і замість цього діагностували розлади, які з'явилися пізніше, як схильність, не пов'язану з травмою, а це означало, що претензії вцілілих на якусь форму

компенсації були відхилені. Ці роботи Лоренцера є відносно унікальними в німецькій психоаналітичній літературі 1960-х і навіть 1970-х років. Хоча багато міжнародних досліджень, особливо про наслідки ув'язнення в концтаборах, було опубліковано в німецькому періодичному виданні PSYCHE, тема травми майже не помічалася німецькими психоаналітиками. Наступними віхами стали роботи Грубріх-Сімітіс (Grubrich-Simitis, 1979) про екстремальну травматизацію та Сіменауер (Simenauer, 1978) і Розенкьоттер (Rosenkötter, 1979, 1981) про трансгенераційний вплив на друге покоління. Обсяг статті не дозволяє обговорювати новіші дослідження травматичного впливу націонал-соціалізму та Другої світової війни на наступне покоління (див. Bohleber, 1997).

Новіші підходи до теорії травми, базовані на об'єктних стосунках. Екстремальна травма переслідування під час Голокосту призвела до подальшого розвитку моделей у теорії травми, оскільки масштаб цієї травми не міг бути адекватно описаний за допомогою економічної моделі захисного щита, який було прорвано. Дорі Лайб у різних роботах (Laub & Auerhahn 1991; Laub & Podell 1995; Laub 1998) розвинув концепцію на основі теорії об'єктних стосунків з огляду на їхню комунікативну функцію в процесі травматизації. Центральне місце в досвіді Голокосту посідає колапс емпатійного процесу. Комунікативна діада між я та його хорошими внутрішніми об'єктами розпадається, наслідком чого є абсолютна внутрішня самотність і крайній ступінь безнадії. Травматична реальність руйнує емпатійний захисний щит, сформований інтерналізованим первинним об'єктом, і знищує довіру до неперервної присутності хороших об'єктів і міру емпатії, яку можна очікувати від інших людей, а саме: що інші [люди] розпізнають базові потреби і відреагують на них. У травмі внутрішній хороший об'єкт як емпатичний посередник між я та оточенням замовкає (Cohen, 1985; Kirshner, 1993). Втрата емпатійного внутрішнього іншого руйнує здатність співвідносити травму. Вона не може бути включена в наратив. Лише в присутності емпатійного слухача фрагменти можуть зростися в оповідь, а історія може отримати визнання. Дистанція створюється через нара-

тив. Травматична подія і переживання стають свідченням, а отже, певною мірою реекстерналізуються. Саме тому запис відеоінтерв'ю з жертвами має терапевтичний ефект (Laub, 1992).

Ці концепції травми, базовані на теорії об'єктних стосунків, містять різні плідні та перспективні аспекти. Є три аспекти, які я хотів би виділити у зв'язку з цим:

Внутрішня втрата якихось чи всіх об'єктів, які надають емпатійного значення в травматичній ситуації, призводить до проєкції потреби в емпатії на кривдника та до його зловмисної інтерналізації. Амати (Amati, 1990) описав цей процес у випадку з жертвами катувань: кат постійно займає внутрішній світ пацієнта. Зловмисний об'єкт переслідування посідає місце внутрішніх об'єктів і визначає внутрішній діалог. Травмована людина згодом намагається втекти від цього, щоб повернути на місце попередні претравматичні об'єкти (Ehlert & Lorke, 1987; Ehlert-Balzer, 1996).

Травматична ситуація та її наслідки руйнують здатність символізувати її та вловлювати її значення (Grubrich-Simitis, 1984). Травма стає «чорною дірою» у психічній структурі. Неінтегровані фрагменти травми згодом знову прориваються у свідомість і приголомшують его, яке, однак, не може структурувати та інтегрувати ці фрагменти. Вони не можуть бути включені в осмислений над-наратив без сторонньої допомоги. Оскільки травматичний досвід руйнує мережу значень для людини, його неможливо описати у спосіб, пов'язаний зі смислами. Підтримки, яку надають смисли, в цей момент більше не існує, травматичний досвід неможливо «сконтейнувати». Для того щоб описати це психологічно, ми мусимо вдаватися до метафор. Найчастіше для цього використовують такі метафори, як «чужорідне тіло», «діра» (Cohen, 1985; Kinston & Cohen, 1986), «розрив» (Caruth, 1995) у психічній текстурі, «склеп» (Abraham & Torok, 1979) або «порожнє коло» (Laub, 1998).

Так звані «антропогенні лиха», такі як Голокост, війна, етнічні переслідування, тортури, спрямовані на знищення історично-соціального існування людської істоти. Саме тому індивід не може інтегрувати травматичний досвід у над-наратив у вигляді індивідуаль-

ного акту; окрім емпатійного слухача, потрібен також суспільний дискурс про історичну правду травматичних подій, а також про те, що вона заперечувалась і відсторонялась. Жертви також є свідками особливої історичної реальності. Визнання причинно-наслідкового зв'язку і провини – це те, що насамперед відновлює міжособистісні рамки і, таким чином, можливість адекватного розуміння травми. Тільки таким чином можна відновити підірване розуміння себе і світу. Постраждалі часто перебувають під владою власних сумнівів і невпевненості щодо травматичної реальності, яку вони пережили. Якщо захисні тенденції домінують у тому, як суспільство примиряється з катастрофою, жертви часто відчують себе виключеними, заблокованими або залишеними наодинці зі своїм досвідом, що знову підриває їхнє почуття безпеки, робить їх вразливими до ретравматизації або прирікає їх на мовчання, оскільки вони ніколи не можуть розраховувати на порозуміння.

Баранже, Баранже і Мом (Baranger, Baranger & Mom, 1988) пропонують важливу критику та доповнення до цих новітніх підходів об'єктної та комунікаційної теорій. Вони визнають, що теорія об'єктних стосунків розширила розуміння патогенної ролі травми, але критикують той факт, що у підсумку концепція травми стала менш окресленою. Вони стверджують, що ці новіші теорії ризикують розмити зв'язок між травматичною ситуацією та тривогою. Саме тому ці автори використовують економічний аспект тривоги як центральний факт травми. Тривога, як вони кажуть, є тим наріжним каменем, який допомагає нам відрізнити травматичне від просто патогенного. Вони повертаються до концепції Фрейда про «автоматичну тривогу». На відміну від сигнальної тривоги, в цьому випадку людина перебуває під владою безіменної нелокалізованої небезпеки, природа якої їй невідома. Ця тривога настільки примітивна, що її можна описати лише в економічних термінах. Стимульний бар'єр проривається і обсяг неопрацьованого збудження призводить до психічної дезорганізації і повної безпорадності. Таку ситуацію називають «чистою травмою». Травмована людина намагається приручити цю чисту травму і пом'якшити її, називаючи

її і вкладаючи в осяжну причинно-наслідкову систему дій. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що травма насправді є випадковою і чужорідною, але поки вона залишається чужорідною, вона буде відроджуватися і відтворюватися у формі раптових повторень, залишаючись незрозумілою. Оскільки людина загалом не може жити без пояснень, вона намагається надати травмі індивідуального значення та історизувати її психічно. Ці історизації постфактум зазвичай є покривними спогадами. Завдання аналітичного процесу – розпізнати ці покривні спогади як такі та реконструювати автентичну історію, тоді як ця історизація залишатиметься у своїй основі відкритою, незавершеною. Баранже та співавтори застерігають щодо великої нічийної території цієї «безіменної травми», на яку аналітик не ступає без ризику. Одна з небезпек, на їхню думку, полягає в поспішних і помилкових історизаціях, які можуть завести аналіз у глухий кут, дозволяючи трансформації травми знову скотитися до повторюваного кругового патерну.

Інтеграція психоаналітичних моделей травми:

1. Згідно з Баранже, Баранже та Момом (Baranger, Baranger, & Mom 1988), ми зможемо достатньо зрозуміти ядро травматичного досвіду, лише узявши до уваги приголомшливу деструктивну тривогу. Цю тривогу можна описати тільки в психоекономічних термінах. Якщо автори теоретично постулюють ідею «чистої травми», то це, з іншого боку, означає, що однієї лише психоекономічної моделі не досить, адже не існує травми без залишків внутрішніх структур, які надають їй сенсу. Те, що переживається як неочікуване, початково відбувається на ґрунті того, чого можна було очікувати, що надає йому сенсу і від чого він відштовхується. Масивний травматичний досвід руйнує цю основу, знищуючи довіру до спільного символічно опосередкованого світу, який пов'язує нас передсвідомо і який ми сприймаємо як належне у всіх взаємодіях. У цьому сенсі травма є загадкою для всіх герменевтично-нарративних і конструктивістських теорій. Те, що вони більше не можуть вловити, особливо у випадках масивного травматичного досвіду, – це крах самого

конструктивного процесу, за допомогою якого ми створюємо значення. Мур (Moore, 1999) пропонує цікаву можливість вирішення цієї проблеми в рамках конструктивістських теорій. Деструктивний елемент, безпосереднє травматичне насильство, вислизає від надання значення. Залишається надмірність, ексцес, масивний надлишок, який проривається крізь психічну структуру і не може бути «сконтейнованим» смыслом. Схоже, що Кристал описує майже те ж саме своїм терміном «капітуляція». Ось чому необхідна психоекономічна концептуалізація на додачу до концептуалізації теорії об'єктних стосунків.

2. Зокрема, тут також слід згадати відчуття приголомшеності на додачу до несподіваного вторгнення у систему психічного розуміння людської істоти. Повторюване вторгнення фрагментованих травматичних спогадів також може мати ретравматичний ефект, оскільки воно теж має властивість бути раптовим і миттєво приголомшливим. Але, зрештою, вирішальним є не часовий аспект, а той факт, що вторгнення повторного досвіду не може бути осмислене, а отже, людина знову безпорадно і пасивно потрапляє під владу цієї події. Лише згодом травмована людина намагається надати значення тому, що сталося, і таким чином встановити для себе зв'язок. Таке вторгнення має два обличчя в тому сенсі, що воно може слугувати процесу психічної інтеграції та віднайденьня сенсу, але також може бути руйнівним і приголомшливим.

3. Травмовані пацієнти часто повідомляють про відчуття, що час застиг або що їхній внутрішній годинник зупинився в день, коли вони зазнали травми. Вони все ще мають відчуття об'єктивного часу, але не для власного розвитку і часу на життя, а особливо не для свого майбутнього. Таке порушення відчуття або почуття часу також притаманне примусу до повторення. Спогади, нічні кошмари та флешбеки характеризуються безпосередністю такої якості, що здається, ніби подія щойно відбулася. Вони демонструють постраждалій людині, що час не спливає. Травмовані люди очікують подальших катастроф і їхнє бачення майбутнього має обмежену перспективу. Дехто повідомляє, що просто живе від дня до дня. Базова довіра також впливає на їхнє відчуття часу, а через її руйну-

вання внаслідок травми час також виходить з-під контролю травмованої людини. Ці дисфункції у сприйманні та відчутті часу, з одного боку, можна описати в психоекономічних термінах як зміну функції сприймання внаслідок надмірної стимуляції, але, з іншого боку, викривлення сприймання та відчуття часу також слугує спробі досягти розуміння цілого через пошук «прикмет», які допоможуть їм отримати ретроспективний контроль над тим, що так раптово вторглося в їхнє життя.

4. Отже, з точки зору метапсихології, психоаналітична теорія травми потребує обох моделей: як герменевтичної теоретичної моделі об'єктних стосунків, так і психоекономічної. Психоекономічна модель, для якої основою є шокова травма, на психічному рівні переживання підкреслює відчуття приголомшеності та надмірності насильства, тривоги і стимуляції, які неможливо психічно зв'язати. Пасивність і безпорадність, які неминуче виникають у результаті цього, можуть призвести до внутрішньої капітуляції. Моделі теорії об'єктних стосунків, з фокусом на колапсі внутрішніх підтримуючих об'єктних стосунків, ставлять у центр уваги почуття цілковитої покинутості та розрив усіх афективних зв'язків і внутрішньої комунікації, внаслідок чого травма не може бути інтегрована за допомогою наративу.

Проблеми у визначенні поняття «травма»:

1. Як можна зрозуміти з попереднього обговорення, травма не є точно визначеним поняттям у психоаналізі. В ході його розвитку було описано багато різних форм травматизації, пов'язаних з різноманітними зовнішніми подіями, такими як: травма зваблення, сексуальне насильство, воєнна травма, екстремальна травма, травма депривації, мовчазна травма, стресова травма, кумулятивна травма тощо. Хоча б через таке розмаїття явищ неможливо було припустити, що ефекти та наслідки травми є однорідними. Більше того, цей термін більш-менш втратив свою специфічність і часто вже не міг бути адекватно відмежований від інших патогенних причин та важких фрустрацій або психічного стресу. У 1980-х роках робоча група з «Концептуальних досліджень» на базі Інституту Зигмунда Фрейда у Франкфурті під керівництвом Йозефа Сандлера дослідила діапазон значень, охоплених

поняттям «травма», і припустила, що з урахуванням його смислу його можна розглядати як прототип еластичного терміна (Sandler, Dreher & Drews 1991). Дослідження показало, що відмінності між різними вимірами травми та їхньою взаємодією в кращому випадку є нечіткими. Проте слід розрізняти процес травматизації, травматичний стан і патологічні зміни, які залишаються після нього. За винятком масивних або екстремальних травм, не кожна травматична ситуація має однаковий вплив на всіх людей. Це означає, що травму, з точки зору її впливу, як правило, можна визначити лише ретроспективно, виходячи з її наслідків для психіки. І необхідно також враховувати чинники схильності.

2. Травма – це поняття, яке пов'язує зовнішню подію з її специфічними наслідками для внутрішньої психічної реальності. У цьому сенсі вона є реляційним поняттям (Fischer & Riedesser, 1998). Ця подвійна пов'язаність терміна також робить його нечітким. Тому видається доцільним більш точно визначити зв'язок між цими двома детермінантами, щоб протидіяти розчиненню травми як концепту. Я погоджуюся з А. Фрейд, Фurstом, Кристалом, Купером, які, серед інших, виступають за вузьке визначення травми. Купер (Cooper, 1986) визначає травму, посилаючись на Фрейда, так:

«Психічна травма – це будь-яка психологічна подія, яка раптово перевершує здатність емоційно забезпечувати мінімальне відчуття безпеки та інтегративної цілісності, що призводить до приголомшливої тривоги або безпорадності, або загрози цього, і спричиняє стійкі зміни в психічній організації» (с. 44).

Основним чинником у цьому визначенні є раптовий, руйнівний, неконтрольований аспект травматичної події та переживання «надмірності», що робить людину безпорадною. Травматичний досвід ставить емоційно перед «завершеним фактом» (Furst 1978, с. 349). Реакції емоційно запізнюються. Вони приходять не у відповідь на загрозу небезпеки, а лише після того, як ця небезпека стала реальністю і емоційно пасивно опиняється під її владою. Для Кристала те, що в літературі часто характеризують як психічну травму, насправді, є лише травмоподібною ситуацією, яка не переростає в травматичну.

Щоб відрізнити це від власне травматичного процесу з конкретними патологічними наслідками, Кристал (Krystal, 1978) говорить про «катастрофічну травму». Для нього центральним чинником є *переживання* безпорадності. Не сама травматична ситуація викликає цю безпорадність, а її суб'єктивна оцінка. Точна вона чи ні, спочатку не має значення для психічної реакції. Якщо небезпека сприймається як неминуча, безпорадність перетворюється на внутрішнє відчуття зневіри у собі. Для Кристала цей досвід приголомшеності захисної та експресивної функції тривоги та її гальмування і є власне травматичною подією.

3. Для его неможливо інтегрувати травматичний досвід у психіку. Надання значень переривається, оскільки випадковий і несподіваний характер події не дозволяє наявним структурам значень включити її у себе. Одним із довготривалих наслідків, важливих для визначення травми, є руйнування базової довіри, що призводить до стійкого порушення розуміння себе і світу (Fischer & Riedesser 1998). Травма – це реляційний термін не просто тому, що він пов'язує внутрішнє і зовнішнє, але також тому, що у разі травми руйнуються фундаментальні підтримуючі стосунки з об'єктом.

Список літератури:

- Abraham, K. (1907a). Über die Bedeutung sexueller Jugendtraumen für die Symptomatologie der Dementia praecox. In K. Abraham, *Psychoanalytische Studien Vol. II* (pp. 125–131), Frankfurt, Fischer.
- Abraham, K. (1907b). Das Erleiden sexueller Traumen als Form der Sexualbetätigung. In K. Abraham, *Psychoanalytische Studien Vol. II*. (pp. 167–181), Frankfurt, Fischer.
- Abraham, N., & Torok, M. (1976). *Cryptomanie. Le verbier de l'homme aux loups*. Paris: Edititons Aubier Flammarion.
- Amati, S. (1990). Die Rückgewinnung des Schamgefühls. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 44: 724–740.
- Balint, M. (1969). Trauma and object relationship. *International Journal of Psychoanalysis*, 50: 429–436.
- Baranger, M., Baranger, W., & Mom, J. (1988). The infantile trauma from us to Freud. pure trauma, retroactivity and reconstruction. *International Journal of Psychoanalysis*, 69: 113–128.
- Bergmann, M., & Jucovy, M. (1982). Introduction. In M. Bergmann & M. Jucovy (Eds.), *Generations of the Holocaust*. New York: Columbia Universities Press, 1990.
- Bergmann, M. (1996). Fünf Stadien in der Entwicklung der psychoanalytischen Trauma-Konzeption. *Mittelweg 36. Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung*, 5, No. 2: 12–22.
- Blass, R., & Simon, B. (1994). The value of the historical perspective to contemporary psychoanalysis: Freud's "Seduction hypothesis". *International Journal of Psychoanalysis*, 75: 677–694.
- Bohleber, W. (1997). Trauma, Identifizierung und historischer Kontext. Über die Notwendigkeit, die NS-Vergangenheit in den psychoanalytischen Deutungsprozess einzubeziehen. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 51: 958–995.
- Bohleber, W. (2001). Trauma, Trauer und Geschichte. In J. Rüsen & B. Liebsch (Eds.), *Trauer und Geschichte* (pp. 131–145). Köln: Böhlau.
- Bowlby, J. (1973). *Separation, Anxiety and Anger*. London: Hogarth Press.
- Brenneis, C.B. (1997). *Recovered Memories of Trauma: Transferring the Present to the Past*. Madison: International Universities Press.
- Caruth, C. (1995). Trauma als historische Erfahrung: Die Vergangenheit einholen. In: U. Baer (Ed.), *"Niemand zeugt für den Zeugen". Erinnerungskultur nach der Shoa* (pp. 84–98). Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
- Cohen, J. (1985). Trauma and repression. *Psychoanalytic Inquiry*, 5: 163–189.
- Cooper, A. (1986). Toward a limited definition of psychic trauma. In A. Rothstein (Ed.), *The Reconstruction of Trauma. Its Significance in Clinical Work* (pp. 41–56). Madison: International Universities Press.
- Davies, J., & Frawley, M. (1994). *Treating the Adult Survivor of Childhood Sexual Abuse: a Psychoanalytic Perspective*. New York: Basic Books.
- Dreher, A. (2000). *Foundations for Conceptual Research in Psychoanalysis*. London: Karnac.
- Ehlert, M., & Lorke, B. (1988). Zur Psychodynamik der traumatischen Reaktion. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 42: 502–532.
- Ehlert-Balzer, M. (1996). Das Trauma als Objektbeziehung. *Forum der Psychoanalyse*, 12: 291–314.
- Eissler, K.R. (1968). Weitere Bemerkungen zum Problem der KZ-Psychologie. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 22: 452–463.
- Fenichel, O. (1937). Der Begriff "Trauma" in der heutigen psychoanalytischen Neurosenlehre. In *Aufsätze, Vol. II* (pp. 58–79), Olten: Walter, 1981.

- Fenichel, O. (1945). *Psychoanalytic Theory of Neurosis. Vol. I*. New York: Norton.
- Ferenczi, S. (1931). Kinderanalysen mit Erwachsenen. In *Schriften zur Psychoanalyse*. Vol. II, Frankfurt, 1972, pp. 274–289.
- Ferenczi, S. (1933). Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind [Confusion of Tongues between Adults and the Child]. In: *Schriften zur Psychoanalyse, Vol. II*, (pp. 303–313), Frankfurt, 1972.
- Ferenczi, S. (1988). *The Clinical Diary of Sandor Ferenczi*. Edited by Judith Dupont. Cambridge MA (Harvard Universities Press).
- Fischer, G., & Riedesser, P. (1998). *Lehrbuch der Psychotraumatologie*. München: E. Reinhardt.
- Fonagy, P., & Target, M. (1997). Perspectives on the recovered memory debate. In: J. Sandler & P. Fonagy (Eds.). *Recovered Memories of Abuse: True or False?* (pp. 183–216), London: Karnac.
- Freud, S. (1887–1904). *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess 1887–1904*, ed. and trans. J.M. Masson. Cambridge, MA: Harvard Universities Press, 1985.
- Freud, S. (1916–17a). *Introductory Lectures on Psycho-Analysis* (Part III). S.E., 16. London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1919d). Introduction to *Psychoanalysis and the War Neuroses*. S.E., 17: 207–210. London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1920g). *Beyond the Pleasure Principle*. S.E. 18: 7–64. London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1926). *Inhibitions, Symptoms and Anxiety*. S.E. 20: 87–172. London: Hogarth Press.
- Friedman, P. (1949). Some aspects of concentration camp psychology. *American Journal of Psychiatry*, 105: 601–605.
- Furst, S. (1967). Psychic trauma. A survey. In: S. Furst (Ed.), *Psychic trauma* (pp. 3–50). New York: Basic Books.
- Good, M. (1994). The reconstruction of early childhood trauma: fantasy, reality, and verification. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 42: 79–101.
- Good, M. (1995). Karl Abraham, Sigmund Freud and the fate of the seduction theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 43: 1137–1167.
- Good, M. (1998). Screen reconstructions: traumatic memory, conviction, and the problem of verification. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 46: 149–183.
- Grubrich-Simitis, I. (1979). Extreme traumatization as cumulative trauma: study of survivors. *Psychoanalytic Study of the Child*, 36: 1981, 415–450.
- Grubrich-Simitis, I. (1984). From concretism to metaphor: thoughts on some theoretical and technical aspects of the psychoanalytic work with children of Holocaust survivors. *Psychoanalytic Study of the Child*, 39: 301–319.
- Grubrich-Simitis, I. (1987). Trauma oder Trieb – Trieb und Trauma. Lektionen aus Sigmund Freuds phylogenetischer Phantasie von 1915. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 41: 992–1023.
- Herman, J.L. (1992). *Trauma and Recovery*. New York: Basic Books.
- Hirsch, M. (1987). *Realer Inzest. Psychodynamik des sexuellen Mißbrauchs in der Familie*. Berlin: Springer, 3rd edition, 1994.
- Hoffer, W. (1952). The mutual influences in the development of ego and id: earliest stages. *Psychoanalytic Study of the Child*, 7: 31–41.
- Hoppe, K.D. (1962). Verfolgung, Aggression und Depression. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 16: 521–537.
- Hoppe, K.D. (1965). Psychotherapie bei Konzentrationslageropfern. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 19: 290–319.
- Hoppe, K.D. (1968). Psychosomatische Reaktionen und Erkrankungen bei überlebenden schwerer Verfolgung. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 22: 465–477.
- Kardiner, A. (1941). *The Traumatic Neuroses of War*. New York: Hoeber.
- Keilson, H. (1979). *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern*. Stuttgart: Enke. *Sequential traumatization in children: a clinical and statistical follow-up study on the fate of the Jewish war orphans in the Netherlands*. Jerusalem: Magnes Press, 1992.
- Khan, M. (1963). The concept of cumulative trauma. *Psychoanalytic Study of the Child*, 18: 286–306.
- Kinston, W., & Cohen, J. (1986). Primal repression: clinical and theoretical aspects. *International Journal of Psycho-Analysis*, 67: 337–355.
- Kirshner, L. (1994). Trauma, the good object and the symbolic: a theoretical integration. *International Journal of Psycho-Analysis*, 75: 235–242.
- Kluft, R. (1990). *Incest-related syndromes of adult psychopathology*. Washington, D.C.: American Psychiatric Press.
- Kluft, R. (1999). Memory (book reviews). *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47: 227–237.
- Kramer, S., & Akhtar, S. (1991). *The trauma of transgression: psychotherapy of incest victims*. Northvale: Jason Aronson.
- Kris, E. (1956). The recovery of childhood memories in psychoanalysis. *Psychoanalytic Study of the Child*, 11: 54–88.

- Krystal, H. (Ed.) (1968). *Massive psychic trauma*. New York: International Universities Press.
- Krystal, H. (1988). *Integration and Self-Healing. Affect, Trauma, Alexithymia*. Hillsdale: Analytic Press.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.-B. (1973). *The language of Psychoanalysis*, Vols.1 & 2. London: Karnac, 1988.
- Laub, D. (1992). Zeugnis ablegen oder Die Schwierigkeit des Zuhörens. In: U. Baer (Ed.) *“Niemand zeugt für den Zeugen”*. *Erinnerungskultur nach der Shoah*, (pp. 68–83). Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
- Laub, D. (1998). The empty circle: children of survivors and the limits of reconstruction. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 46: 507–529.
- Laub, D., & Auerhahn, C. (1991). Zentrale Erfahrung des Überlebenden: Die Versagung von Mitmenschlichkeit. In: H. Stoffels (Ed.), *Schicksale der Verfolgten. Psychische und somatische Auswirkungen von Terrorherrschaft* (pp. 254–276). Berlin: Springer.
- Laub, D., & Auerhahn, N. (1993). Knowing and not knowing massive psychic trauma: forms of traumatic memory. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74: 287–302.
- Laub, D., & Podell, D. (1995). Art and Trauma. *International Journal of Psycho-Analysis*, 76: 991–1005.
- Levine, H. (1990). *Adult analysis and childhood sexual abuse*. Hillsdale: Analytic Press.
- Lorenzer, A., & Thomä, H. (1965). Über die zweiphasige Symptomentwicklung bei traumatischen Neurosen. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 18, 674–684.
- Lorenzer, A. (1965). Ein Abwehrsyndrom bei traumatischen Verläufen. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 18: 685–700.
- Lorenzer, A. (1966). Zum Begriff der “traumatischen Neurose”. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 20: 481–492.
- Lorenzer, A. (1968a). Methodologische Probleme der Untersuchung traumatischer Neurosen. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 22: 861–874.
- Lorenzer, A. (1968b). Some Observations on the latency of symptoms in patients suffering from persecution sequelae. *International Journal of Psycho-Analysis*, 49, 316–318.
- Mitscherlich, A., & Mitscherlich, M. (1967). *The Inability to Mourn. Principles of Collective Behavior*. Preface by Robert Jay Lifton. Translated by Beverley R. Placzek. Grove Press: New York, 1975.
- Moore, R. (1999). *The creation of reality in psychoanalysis. A view of the contributions of Donald Spence, Roy Schafer, Robert Stolorow, Irwin Z. Hoffman, and beyond*. Hillsdale: The Analytic Press.
- Moses, R. (1978). Adult psychic trauma: the question of early predisposition and some detailed mechanisms. *International Journal of Psycho-Analysis*, 59: 353–363.
- Niederland, W. (1968). Clinical observations on the “Survivor Syndrome”. *International Journal of Psycho-Analysis*, 49: 313–315.
- Niederland, W. (1981). The survivor syndrome: further observations and dimensions. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 29: 413–425.
- Person, E.S., & Klar, H. (1994). Establishing trauma: the difficulty distinguishing between memories and fantasies. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 42: 1055–1081.
- Rosenkötter, L. (1979). Schatten der Zeitgeschichte auf psychoanalytischen Behandlungen. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 33: 1024–1038.
- Rosenkötter, L. (1981). Die Idealbildung in der Generationenfolge. *Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 35: 593–599.
- Roth, S., & Friedman, M.J.(Eds.). *“Childhood trauma remembered”. A Report on the current scientific knowledge base and its applications*. Northbrook (no year)
- Sandler, J. (1967). Trauma, strain, and development. In: Furst, S. (Ed.): *Psychic trauma*, (pp.154–174). New York: Basic Books.
- Sandler, J., Dreher, A.U., & Drews, S. (1991). An approach to conceptual research in psychoanalysis illustrated by a consideration of psychic trauma. *International Revue of Psycho-Analysis*, 18: 133–142.
- Schacter, D. L. (1996). *Searching for memory. The brain, the mind, and the past*. New York: Basic Books.
- Shengold, L. (1989). *Soul murder: the effects of childhood abuse and deprivation*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Simmel, E. (1944). Kriegsneurosen. In: *Psychoanalyse und ihre Anwendungen. Ausgewählte Schriften* (pp. 204–226). Frankfurt: Fischer.
- Simenauer, E. (1978): A double helix: Some determinants of the self-perpetuation of Naziism. *Psychoanalytic Study of the Child*, 33: 411–425.
- Steele, B.F. (1994). Psychoanalysis and the maltreatment of children. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 42: 1001–1025.
- Sugarman, A. (Ed.) (1994). *Victims of abuse. The emotional impact of child and adult trauma*. Madison: International Universities Press.
- Van der Kolk, B., Weisaeth, L., & Van der Hart, O. (1996). History of trauma in Psychiatry. In: B.van der Kolk, B., A. McFarlane & L. Weisath (Eds.) *Traumatic stress. The effects of overwhelming experience on mind, body and society* (pp. 47–74), New York: Guilford Press.
- Van Der Kolk, B. (1996). Trauma and memory. In: B.van der Kolk, B., A. McFarlane & L. Weisath (Eds.) *Traumatic stress. The effects of overwhelming experience on mind, body and society* (pp. 279–302). New York: Guilford Press.

Анотація. Ця стаття є перекладом з англійської мови розділу з однойменною назвою, який був опублікований у книзі Вернера Болебера «Деструктивність, інтерсуб'єктивність і травма. Криза ідентичності сучасного психоаналізу» (2010, Лондон, Карнак, с. 75–100). У цьому розділі автор робить ґрунтовний науковий огляд розвитку різних теоретичних моделей травми, починаючи з психоекономічної моделі травми З. Фрейда. Автор показує, як поступово у роботах О. Феніхеля та Ш. Ференці відбувається помітний перехід до моделі травми, побудованій на врахуванні об'єктних стосунків. У 50-х роках ХХ століття із розвитком теорії об'єктних стосунків розгляд травми поглиблює цю лінію. В наступних підрозділах автор розглядає внески окремих психоаналітичних розвідок у подальший розвиток розуміння травми, як-от: 1) оцінка наслідків сексуального насильства, особливо в дитячому віці; 2) особливості воєнних неврозів; 3) нове розуміння травматичного досвіду після Голокосту; 4) дослідження травматичних наслідків Другої світової війни. Автор також торкається проблеми концептуалізації поняття відновленої пам'яті про травматичну подію. Крім того, у статті наведено детальний огляд нових розробок у моделі травми, базованій на теорії об'єктних стосунків, а також окреслено спроби інтеграції різних підходів до травми. Загалом, автор показує, що травма потребує врахування як психоекономічних, так і об'єктно-стосункових аспектів. Психоекономічна модель на психічному рівні переживання підкреслює відчуття приголомшеності та надмірності насильства, тривоги і стимуляції, які неможливо психічно зв'язати, що може привести до внутрішньої капітуляції. Моделі теорії об'єктних стосунків, з фокусом на колапсі внутрішніх підтримуючих об'єктних стосунків, ставлять у центр уваги почуття цілковитої покинутості та розрив усіх афективних зв'язків і внутрішньої комунікації, внаслідок чого травма не може бути інтегрована за допомогою нарративу.

Ключові слова: травма, модель травми, психоаналіз, психічна травма, час.

Abstract. This paper is a translated chapter of the same title published in Werner Bohleber's book "Destructiveness, intersubjectivity, and Trauma. The Identity Crisis of Modern Psychoanalysis" (2010, London, Carnac, pp. 75–100). In this chapter, the author provides a thorough scholar review of the development of various theoretical models of trauma, starting with Freud's psycho-economic model of trauma. The author shows how gradually in the works of O. Fenichel and S. Ferenczi there is a noticeable transition to a model of trauma that considered object relations. In the 1950s, with the development of the theory of object relations, the consideration of trauma deepened this line. In the following subsections, the author examines the contributions of specific psychoanalytic studies to the further development of the understanding of trauma, such as: 1) the consequences of sexual abuse, especially in childhood; 2) the specifics of war neuroses; 3) a new understanding of traumatic experiences after the Holocaust; 4) research on the traumatic consequences of World War II. The author also speculates on the issue of conceptualising the notion of restored memory of a traumatic event. In addition, the paper provides a detailed review of new developments in the trauma model based on object relations theory and outlines attempts to integrate different approaches to trauma. Overall, the author shows that trauma requires consideration of both psychoeconomic and object-relationship aspects. The psycho-economic model emphasises the experience of being overwhelmed and an excess of violence, anxiety and stimulation that cannot be bound mentally, which can lead to an internal surrender. Object-relations theory models, with the collapse of the internal supporting object relations, put the feeling of utter abandonment and the disruption of any and all affective bonds and internal communication at the center of attention, as a result of which the trauma cannot be integrated through narrative.

Key words: trauma, trauma model, psychoanalysis, psychic trauma, time.

ЩАБЛІ РОЗВИТКУ ВІДЧУТТЯ ДІЙСНОСТІ

Шандор Ференці

STAGES IN THE DEVELOPMENT OF THE SENSE OF REALITY

Sandor Ferenczi

Переклад – Єгор Буцикін

Фройд показав, що розвиток душевних форм діяльності індивіда полягає в тому, що відпочатково панівний принцип утіхи й властиві йому механізми витискання необхідно модифікувати через пристосування до дійсності, тобто тестування реальності, ґрунтоване на об'єктивному судженні. Тож «первинна» психічна стадія, що дається взнаки в душевній активності примітивних істот (тварин, дикунів, дітей) і примітивних душевних станах (сновидіннях, неврозах, фантазіях), переходить у другу стадію – нормальної людини, що мислить притямно.

На початку розвитку новонароджена дитина прагне досягти стану задоволення лише через настійливе бажання (уявлення), водночас просто не помічаючи незадовільної дійсності (витиснене), – бажане, але відсутнє задоволення репрезентується (*sich vergegenwärtigt*) як наявне. Так дитина за допомогою позитивних і негативних галюцинацій хоче покрити всі свої потреби, не докладаючи зусиль. «Лише відсутність очікуваного задоволення (розчарування) змушує відкинути спроби вдовольнитися завдяки галюцинаціям. Натомість психічний апарат має ухвалити рішення репрезентувати (*vorzustellen*)¹ реальні умови зовнішнього світу й прагнути реальних змін. Так виникає новий принцип душевної діяльності: уявляти (*vorgestellt*) не лише щось приємне, а й реальне, навіть якщо воно неприємне»²

¹ У цьому та дальшому реченні Ференці використовує різні форми дієслова *vorstellen* (уявляти, представляти), на яке спирається засадниче психоаналітичне поняття *Vorstellung* (уявлення), тобто в цілому фрагменті йдеться про форму свідомого психічного представлення внутрішніх (*Triebe*, потягів) і зовнішніх сил (*Reize*, стимулів). – *Прим. пер.*

² Freud, «Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens». (Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, III. Bd, S. 1.)

Важлива робота, де Фройд розкриває цей засадничий факт психогенезу, обмежена виразним розрізненням між стадіями втіхи й реальності. Попри те, що його цікавлять і перехідні стани, у яких обидва принципи душевної активності діють спільно (фантазія, мистецтво, статеве життя), він лишає без відповіді питання, чи відбувається розвиток вторинної форми душевної діяльності з первинної поступово, чи ступінчасто, а також, чи можна ці розвиткові шаблі розпізнати або ж виявити їхні деривати в душевному житті здорової чи хворої людини.

У більш ранній праці, де Фройд пропонує глибоке розуміння душевного життя невротиків примусу³, він звертає увагу й на один прикметний факт, спираючись на який можна навіть наважитися подолати провалля між стадіями душевного розвитку: втіхи й дійсності.

Невротики примусу, пише він, упродовж аналізу зізнаються, що просто безсилі підважити всемогутність власних думок, почуттів і бажань – добрих чи лихих. Байдуже, які вони просвічені чи як виразно цьому суперечить їхнє доктринальне знання чи опирається розум, у них однаково є дивне відчуття, що їхні бажання здійснюються у спосіб, який неможливо пояснити. В істинності цього може перекопатися будь-який аналітик і так часто, як забажає. Одразу стає очевидним, що добробут і невдачі, ба навіть життя і смерть інших людей, видаються компульсивному хворому такими, що залежать від певних, самих по собі нешкідливих мисленневих процесів. Тож пацієнт всякчас мусить думати про певні магічні формули чи виконувати певні дії, бо ж інакше з кимось (зазвичай з близьким

³ Freud, «Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose». (Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, I. Jahrg., S. 411.)

родичем) трапиться страшне нещастя. І навіть попри повторюваний протилежний досвід це насичене почуттями упереджене переконання не слабшає⁴.

Якщо ж лишити осторонь що аналіз виявляє, що ці нав'язливі думки й дії стають своєрідними заміниками логічно правильних імпульсивних бажань, які, утім, витискають, бо вони нестерпні⁵, і зосередитися суто на особливій формі прояву цих нав'язливих симптомів, маємо визнати, що це саме по собі проблема.

Психоаналітичний досвід ясно показує, що симптом почуття всемогутності – це проєкція уявлення про те, що ми мусимо рабські коритися певним непереборним потягам. Невроз примусу – це повернення душевного життя до того розвиткового щабля, який, крім усього іншого, характеризують ще й тим, що між бажанням і дією ще не домішується гальмівна, відкладальна, розважальна мисленнєва діяльність, натомість бажання саме собою й неминуче супроводжується порухом до здійснення: проти невтішного – захисним або ж, у разі втішного, – наближувальним⁶.

Аналіз показує, що внаслідок гальмування розвитку (фіксації) у невротика примусу, більш-менш віддалена від свідомості частина душевного життя залишається на тому щаблі розвитку, де бажання ототожнюється з дією. Оскільки ця витиснена частина душевного життя і є власне наслідком витискання (відвертання уваги), їй не до снаги зрозуміти відмінність між цими двома видами діяльності. Водночас вільне від витискань Я, що про цю відмінність дізналося з виховання й досвіду, може лише покепкувати з такого зрівняння. Звідси й випливає знана амбівалентність (Zwiespältigkeit) невротиків примусу: непояснюване співіснування просвічення й забобонів.

⁴ Я завершив написання цієї статті до того, як у мене виникла змога ознайомитися з працею Фрейда «Animismus, Magie und Allmacht der Gedanken» (Imago, II. Jahrg., 1. Heft), де ця тема розкрита з іншого погляду.

⁵ S. Freud, Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre. (I. Bd., 1. Aufl., S. 45 und 86.)

⁶ Добре відомо, що маленькі діти майже рефлекторно тягнуться до будь-якого блискучого чи в інший спосіб привабливого предмета. А ще вони спершу не здатні утримуватися від «неслухняної поведінки», яка дає їм змогу дістати втіхи, якщо виникає подразник, який її викликає. Маленький хлопчик, якому забороняють колупатися в носі, відповідає мамі: «Я сам не хочу, але моя рука хоче, і я не можу її зупинити».

Не зовсімудовольнившись поясненням почуття всемогутності як автосимволічного феномену⁷, я порушив питання: «Звідки в дитини ця зухвалість, що дає їй право зрівнювати бажання та дію? Звідки ця самозрозумілість, з якою вона тягнеться до всіх предметів – до лампи, що над нею звисає, чи місяця, що над нею сяє? Як виникає це впевнене сподівання за допомогою цього жесту дістати їх і втягнути у сферу своєї влади?»

Тоді я пригадав припущення Фрейда, що у фантазії невротика примусу про всемогутність є «залишки давнього дитячого марення величі», тож спробував дослідити його джерело й долю. Я також сподівався дізнатися щось нове про розвиток Я від «принципу втіхи» до «принципу дійсності» (Wirklichkeitsprinzip), оскільки мені видавалося ймовірним, що заміна дитячого марення величі, яку нав'язує нам досвід, на визнання могутності сил природи становить сутнісний зміст розвитку Я.

Організацію, здатну потурати лише принципу втіхи, але нехтувати реальністю зовнішнього світу, Фрейд пояснює як фікцію, що, утім, якщо взяти до уваги лише материнську турботу, майже реалізується в немовляті⁸. Я ж хотів би додати, що є ще й такий стан людського розвитку, у якому реалізується ідеал істоти, що потурає самим втіхам, і не тільки в уяві й наближені, а на ділі й цілковито.

Мені йдеться про життєвий період у материнській утробі. У цьому стані людина живе як паразит. Для живої істоти, що зароджується, «зовнішній світ» наявний лише у вельми обмеженому обсязі. Мати покриває всі її потреби: у захисті, теплі й відживленні. Насправді у неї навіть немає потреби турбуватися про те, щоб отримати кисень і поживні речовини, адже вони гарантовано потрапляють просто в її кровоносні судини через відповідне лаштування. Для порівняння, наприклад, кишковопорожнинний хробак має виконати чималу роботу, щоб «змінити зовнішній світ», якщо хоче вижити. Усі ж турботи про збереження

⁷ Це те, що він називає сріблом – символічно представлене самосприймання.

⁸ Jahrbuch für Psychoanal. III., 1. S., 2. Fußnote. Дивись також полеміку Фрейда та Бльойлера про це питання. (Bleuler, „Das autistische Denken“, Jahrbuch, IV. Band.)

плоду натомість покладені на матір і, отже, якщо в людини в материнській утробі такі є душевне життя, нехай навіть несвідоме (безглуздо думати, що душа починає діяти в момент народження), то, з огляду на таке існування, у неї обов'язково мусить виникнути враження фактичної всемогутності. Бо що таке всемогутність? Відчуття, що ви маєте все, що хочете, і вам нема чого більше бажати. Однак саме так міг би про себе сказати плід, адже він має все необхідне для задоволення потягів⁹, йому немає чого бажати; він позбавлений потреби (bedürfnislos).

«Дитяче марення величі», власної всемогутності, – це щонайменше не порожня омана (Wahn). Коли дитину й невротика примусу неможливо відмовити від того, що їхні бажання мають здійснитися, вони не вимагають від дійсності нічого неймовірного. Вони лише прагнуть повернути стан, який був колись, за «старих добрих часів», де вони були всемогутні (період безумовної всемогутності).

З тим самим правом, ба навіть з більшою правомірністю, з яким ми припускаємо ймовірність перенесення слідів пам'яті расової історії на індивіда, можна стверджувати, що сліди внутрішньоутробних психічних процесів не припиняють впливати на кшталтування (Gestaltung) психічного матеріалу, який продукується після народження. Про цю неперервність душевних процесів свідчить поведінка дитини відразу після народження¹⁰.

Новонароджена дитина не пристосовується до нової, виразно неприємної ситуації з усіма її потребами рівномірно. Після «родорозрішення»¹¹ вона притьмом починає дихати, щоб компенсувати нестачу кисню після перері-

зання пуповинних судин, бо наявність попередньо сформованого внутрішньоутробного дихального механізму відразу дає їй змогу активно контролювати стан нестачі кисню. Але якщо спостерігати за іншою поведінкою новонародженої дитини, складається враження, що їй геть не до вподоби грубе порушення стану вільного від бажань спокою, яким вона насолоджувалася в материнській утробі, і що насправді вона *прагне повернутися до попередньої ситуації*. Це бажання дитини інстинктивно розпізнають няньки, тож, щойно вона виявляє невтіху через вередування чи крик, роблять так, щоб її положення за можливості нагадувало ситуацію в утробі матері: обережно вкладають на тепле материне тіло чи загортають у м'які й теплі ковдри або обкладають подушками, – очевидно, щоб створити ілюзію теплозахисту, джерелом якого є мати; захищають очі дитини від світла, а вуха від звукових подразників – дають змогу продовжувати насолоджуватися станом внутрішньоутробної відсутності стимулів; або відтворюють тихі й ритмічно-монотонні подразники, яких дитина не позбавлена навіть *in utero* (рухи погойдування під час ходи, звуки материнського серцебиття, глухий шум, який надходить ззовні, але почасти потрапляє всередину материнського тіла), заколисуючи дитину й наспівуючи монотонно-ритмічні коліскові.

Якщо спробувати не лише вчутися (einzufühlen) у психіку новонародженої дитини, як це роблять няньки, а й проникнути в її думання (hineinzudenken), мусимо собі сказати, що безпомічний крик і вередування видаються зовсім недоречною реакцією дитини на неприємне порушення попередньої ситуації задоволення після народження. Спираючись на міркування, які Фрейд наводить у загальних розділах «Тлумачення сновидінь»¹², можна припустити, що першим наслідком цього порушення спокою стає галюцинаторна реінвестиція (Wiederbesetzung) втраченої ситуації задоволення: безтурботного існування в теплому, спокійному материнському лоні. Першим бажанням дитини може бути саме повернутися до цієї ситуації. Дивно, що ця дитяча галюцинація – припускаючи нор-

⁹ Унаслідок порушення, як-от хвороби або травмування матері чи пуповини тощо, уже в материнській утробі людина може відчувати потребу, яка позбавляє її всемогутності й змушує намагатися «змінити зовнішній світ», тобто виконувати роботу. Одне з таких завдань, наприклад, – видихання навколоплідних вод у разі небезпеки задушення.

¹⁰ Фрейд час від часу зазначав, що відчуття дитини під час народжування, ймовірно, спровокували перший афект страху нової живої істоти, який залишається прообразом для усіх подальших страхів і тривог (Angst und Ängstlichkeit).

¹¹ Тут Ференці використовує німецьке слово Entbindung, що має значення «пологи», яке можна перекласти й як «розв'язання», «розділення», в українській медичній мові також використовують поняття «родорозрішення», де «розрішення» має значення «відв'язування» чи «розв'язання». – Прим. пер.

¹² Freud, *Traumdeutung*. III. Aufl., S. 376.

мальний догляд за дитиною – фактично реалізується. З суб'єктивного погляду дитини попередня безумовна «всеомогутність» змінилася лише остійки, оскільки дитина може лише галюцинаторно інвестувати (уявлювати, vorzustellen) у бажані цілі, але не мати потреби змінювати щось у зовнішньому світі, щоб бажання справді здійснилося, після того, як справдиться ця єдина умова, щоб щось отримати. Оскільки дитина не знає про реальний ланцюг причин і дій, а також про існування й працю няньок, вона мусить відчувати, що володіє певною магічною здатністю фактично реалізовувати всі свої бажання, просто уявляючи їх задоволення (*період магічно-галюцинаторної всеомогутності*).

Про те, що няньки правильно вгадали галюцинації дитини, свідчить ефект їхніх учинків. Щойно про дитину подбають, вона заспокоюється й «засинає». *Однак перший сон це не що інше, як успішне відтворення ситуації в материнській утробі, яка усіляко захищає від зовнішніх подразників*, імовірно, щоби процеси зростання й регенерації мали змогу зосередити всю енергію на собі, непорушувати зовнішньою роботою. Міркування, які я не можу навести в контексті цього викладу, переконали мене, що всякий подальший сон – це не що інше, як періодично повторювана регресія до стадії магічно-галюцинаторної всеомогутності, а за її допомоги й до абсолютної всеомогутності ситуації в утробі. За Фройдом, кожній системі, яка живе за принципом втіхи, мусимо вимагати лаштувань (Einrichtungen), за допомогою яких вона може уникати подразників реальності¹³. Тепер я гадаю, що сон і сновидіння – це функції таких лаштувань, сказати б, залишки галюцинаторної всеомогутності маленької дитини в дорослих. Патологічний еквівалент цієї регресії – це галюцинаторне здійснення бажань під час психозів.

Оскільки бажання задовольнити потяги виникає періодично, а зовнішній світ не завжди зауважує момент, коли потяг про себе свідчить, невдовзі галюцинаторної репрезентації здійснення бажання виявляється недостатньо, щоб справді його здійснити. Тепер здійснення бажання пов'язане з новою умовою: дитина мусить пода-

вати певні *сигнали* – виконувати моторну роботу, хоч і неадекватну, – щоб змінити ситуацію і щоб за «ідентичністю уявлення» (Vorstellungsideutität) виникла «ідентичність сприйняття»¹⁴ (Wahrnehmungsideutität).

Уже під час галюцинаторної стадії характерною стає поява неузгоджених моторних розряджень за наявності невітшних афектів, як-от крик чи вередування. Тепер дитина використовує їх як магічні сигнали, у відповідь на які відразу настає сприйняття задоволення, – звісно, за зовнішньою допомогою, про яку дитина не має уявлення. Суб'єктивне відчуття дитини під час перебігу цих процесів можна порівняти з відчуттям справжнього чарівника, якому достатньо зробити певний жест, – і найскладніші події зовнішнього світу відбуватимуться за його волею¹⁵.

Ми помічаємо, як зі зростанням складності бажань всеомогутність людської істоти пов'язують з дедалі більшою кількістю «умов». Невдовзі прояву неприйняття стає недостатньо, щоб створити ситуацію задоволення. Бажання, які впродовж розвитку стають більш спеціалізованими, вимагають відповідних спеціалізованих сигналів. Це передовсім імітування вустами смоктальних рухів, коли немовля хоче, щоб його погодували грудьми, і характерні вираження за допомогою голосу й натискання на живіт, якщо є бажання очиститися від екскрементів. Поступово дитина навчається тягнутися

¹⁴ S. Freud, Traumdeutung. III. Aufl., S. 376.

¹⁵ Коли я намагаюся відшукати аналог цих розряджень у царині патології, мені завжди спадає на думку істинна епілепсія – найбільш проблематичний з-поміж великих неврозів. Попри те, що я цілком визнаю, що коли йдеться про епілепсію, доволі важко відокремити її фізіологічний і психологічний аспект, дозвольте мені зауважити, що епілептики, як відомо, надзвичайно «чутливі люди»: їхня покірність за найменшої нагоди породжує жакливі спалахи гніву, за якого на яву виходить і їхнє самолюбство. Цю рису їхнього характеру досі переважно тлумачили як вторинну дегенерацію, яка виникає внаслідок часто повторюваних нападів. Але варто також розглянути й іншу можливість: чи не потрактувати епілептичні напади як регресію до інфантильного періоду здійснення бажань через неузгоджені рухи. Тоді епілептиків варто було б розглядати як істот, у яких накопичуються невітшні афекти, на які вони реагують параксизмами. Якби це пояснення виявилось корисним, ми мали б перемістити точку фіксації пізнішої епілепсії на цю стадію неузгодженого виявлення бажань (іраціональне тупотіння, стискування кулачків, скреготання зубами тощо). У здорових людей м'якішою формою цієї регресії були б спалахи гніву.

¹³ Freud, Jahrbuch für Psychoanalyse, III., S. 3.

рукою до предметів, які їй хочеться мати. Пізніше з цього розвивається формальна жестова мова: завдяки відповідній комбінації жестів дитина спроможна виражати цілком конкретні потреби, які доволі часто справді вдовольняють, тому в дитини, – якщо вона лише дотримуватиметься умов вираження бажань через відповідні жести, – може виникнути відчуття всемогутності: *період всемогутності, яку підтримують магічні жести*.

Цей період також має представника в царині патології. Той дивний стрибок зі світу думання в тілесність, який Фрейд називає істеричною конверсією¹⁶, стає зрозумілішим, якщо його розглядати як регресію до стадії жестової магії. Фактично психоаналіз показує, що істеричні напади представляють здійснення витиснених бажань пацієнта за допомогою жестів. У душевному житті нормальних людей є чимало заобов'язаних та інших жестів, яким приписують особливу дію: жести прокльонів, благословення, складування рук під час молитви тощо. Вони виникають як залишок періоду розвитку відчуття реальності, під час якого людина почувалася достатньо могутньою, щоб за допомогою цих нешкідливих жестів дістати змогу порушувати – хоч і в неконтрольований спосіб – закономірності світових подій. Чаклуни, віщунки й магнетизери й досі дають підстави вірити в судження про могутність своїх жестів, а неаполітанці, наприклад, роблять символічний порух, щоб уберегтися від пристріту.

Зі збільшенням обсягу й складності потреб, звісно, зростає не лише кількість «умов», яким має коритися індивід, щоб вдовольнити свої потреби, а й кількість випадків, у яких його дедалі сміливіші бажання залишаються нездійсненими, навіть у разі дотримання суворих умов, які раніше були дієвими. Протягнуту руку часто доводиться відводити порожньою: бажаний предмет не з'являється за магічним жестом. Непереборна ворожа сила справді може протиставити цьому жесту насильство й змусити руку повернутися до попереднього положення. Якщо досі «всемогутня» істота мала змогу почуватися єдиною зі світом, який підкорюється їй та виконує команди, то тепер поволі в її переживаннях виникає болісний конфлікт. Вона ж-бо мусить нині відокремити від себе певні віроломні речі, які не коряться її волі, тобто зовнішній світ

від Я – суб'єктивні психічні змісти (почуття) від об'єктивованих (відчуття). Якось я назвав першу з цих стадій *інтросекційною фазою* психічного, оскільки тут всі досвіди ще поглинає Я. Відповідно, пізніші фази – *проекційні*.¹⁷ Скориставшись цією термінологією, можна розглядати й стадії всемогутності як інтросекційні шаблі, а стадію реальності – як проекційний шабель розвитку Я.

Утім, навіть об'єктивування зовнішнього світу спочатку не розриває усіх ниток між Я та Не-Я. Попри те, що дитина навчається вдовольнятися тим, що вона може контролювати лише частину світу – власне «Я», а решта, зовнішній світ, часто чинить спротив її бажанням, вона однаково досі контролює якості, пов'язані із зовнішнім світом, які вона може пізнати як Я-якості (Ich-Qualitäten). Усе свідчить, що дитина тут переживає *анімістичний період* сприйняття реальності, під час якого кожна річ видається їй одушевленою і в кожній речі дитина прагне віднайти власні органи та їхні активності¹⁸ (Tätigkeiten).

Якось проти психоаналізу глузливо зауважили, мовляв, згідно з цим ученням «несвідоме» бачить пеніс у кожному опуклому предметі, а у будь-якій увігнутості – вагіну чи анус. Я гадаю, що це твердження добре характеризує факти. Психіка дитини (а також несвідома тенденція в дорослих, яка випливає з періоду дитинства) спершу виключно стурбована власним тілом, а пізніше – переважно задоволенням своїх потягів, утішними задоволеннями (Lustbefriedigungen), які виникають від ссання, їжі, доторків до еrogenних зон частин тіла та екскреторної функції. Чому ж тоді нас має дивувати, що її увагу насамперед привертають речі та події зовнішнього світу, які на ґрунті хоч і віддаленої схожості нагадують їй про любі переживання?

Усе це сприяє утворенню найінтимніших і тривалих зв'язків між тілом людини та об'єктивним світом, які ми називаємо *символічними*. З одного боку, на цій стадії дитина не бачить у світі нічого, крім образів власної тілесності, а з другого – вчиться засобами власного тіла представляти (darzustellen) багатоманіття зовнішнього світу. Ця здатність до символічного зображення (Darstellung¹⁹) стає

¹⁷ Ferenczi, Introjektion und Übertragung, Jahrbuch für Psychoanalyse. I Bd. Deuticke, Wien.

¹⁸ Про анімізм дивись також дослідження Dr. Hanns Sachs. Über Naturgefühl. Imago, Jahrg. I.

¹⁹ Ференці використовує німецьке слово darstellen і похід-

¹⁶ Дивись роботи Фрейда в Studien über Hysterie. Deuticke, Wien. 1895

важливим доповненням до жестової мови. Вона дає дитині змогу не лише сигналізувати про ті бажання, які безпосередньо вражають її тілесність, а й виражати бажання, що стосуються зміни світу, який тепер визнають зовнішнім. Якщо про дитину ніжно дбають, то навіть на цій стадії існування їй не треба відмовлятися від ілюзії власної всемогутності. Їй і досі достатньо лише символічно зобразити предмет, і річ, яку вона вважає одушевленою, часто справді «іде» до її рук. Саме таке враження під час вдоволення бажань мусить мати дитина, що думає анімістично. Утім, невпевненість у настанні задоволення поступово схиляє дитину до підозри про існування вищих «божественних» сил (матері або годувальниці), прихильністю яких вона має заволодіти, щоб за магічними жестами наставало задоволення. До речі, й таке задоволення дістати легко, особливо за сприятливого докільля.

У цьому разі особливого значення, яке перевищує всі інші зображувальні засоби (Darstellungsmittel), набуває один з тілесних «засобів», які дитина використовує в зображенні (Darstellung) бажань і жаданих предметів, – мова. Це насамперед імітування (Nachahmung), тобто голосове зображення звуків або шумів, які продукують самі речі чи утворюють за їхньої допомоги. Витонченість органів мовлення дає змогу відтворити куди ширше предметне розмаїття й багатоманіття процесів зовнішнього світу, ще й зробити це в значно легший спосіб, ніж жестовою мовою. Так жестову символіку замінює символіка мови: певні звукові ряди утворюють міцний асоціативний зв'язок з визначеними речами й процесами, тож їх поступово починають

ідентифікувати з цими речами й процесами. Тут ми маємо справу зі значним поступом: людина позбавляється громіздких образних уявлень (bildlichen Vorstellung) і куди більш громіздких зображень (Darstellung). Уявлення й зображення (Vor- und Darstellung) ряду мовленнєвих звуків, які називають словами, дають змогу формулювати й виражати бажання більш спеціалізовано та економно. Водночас мовленнєва символіка уможливорює свідоме думання через утворення асоціативного зв'язку з несвідомими процесами, надаючи їм відчутних якостей²⁰.

Відтоді свідоме мислення за допомогою мовленнєвих знаків стає найвищим досягненням психічного апарату, адже дає змогу пристосуватися до реальності через затримку рефлекторно-моторного розрядження й розрішення невітихи (Unlustentbindung). Утім, дитині навіть на цій стадії розвитку вдається зберегти відчуття всемогутності. Мисленнєво сформовані бажання дитини такі нечисленні й порівняно прості, що уважне до дитини оточення, яке переймається її добробутом, може легко вгадати більшість цих думок. Дорослим особливо спрощують цей вид читання думок мімічні вирази обличчя, які супроводжують дитяче думання. І якщо дитина прямо висловлює бажання у словах, послужливе оточення поспішає негайно їх здійснити. Однак самій дитині здається, що вона має магічні здібності, а, отже, перебуває в періоді магічного мислення й магічних слів²¹.

Усеомогутність їхнього мислення й словесних формул не підважити, бо Фройд показав нам, що вони ставлять думання на місце дії. У забобонах, чаклунстві й релігійних культах величезну роль відіграє віра в невідпорну могутність певних замовлянь, прокльонів чи магічних формул, про які досить лише подумати чи висловити вголос, щоб вони почали діяти²².

Цьому майже невиліковному людському маренню величі вочевидь суперечать лише невротики, у яких за квапливим пошуком успіху приховане добре відоме й самим пацієнтам почуття меншовартості (Адлер).

не від нього Darstellung, щоб позначити процеси представлення через зображення внутрішніх і зовнішніх сил у свідомості індивіда, тому німецьке слово Vorstellung у цьому тексті перекладене, покликаючись на усталений варіант, як «уявлення», а Darstellung як «зображення» і подеколи «представлення» у тому разі, якщо використано дієслово darstellen. Українському читачеві може бути непросто зрозуміти думку Ференці тому, що він грає з префіксами слів Vor-stellung і Dar-stellung, щоб розмежувати вербальні уявлення (Vorstellung) і тілесні представлення/зображення (Darstellung), як-от у цьому фрагменті: «Її [дитині] і досі достатньо зобразити (darzustellen) предмет», тобто йдеться водночас і про репрезентацію впливу зовнішнього об'єктивного світу (представлення), і про зображення бажаного стану об'єктивного світу. В англійських перекладах цієї статті Ференці використовують англійське слово representation – такий варіант перекладу унеможливорює розрізнення Vorstellung і Darstellung, – розрізнення, неабияк важливе для розуміння тексту Ференці. – Прим. пер.

²⁰ S. Freud, Traumdeutung. III. Aufl., S. 401 та Jahrb. f. Psychoanalyse. III. Bd., S. 1.

²¹ Психологічне пояснення «магії», звісно, не скасовує можливості, що ця віра містить і передчуття фізичних фактів (телепатії тощо).

²² Ця «всеомогутність» («моторна сила») значною мірою притаманна й лайливим словам. S. Ferenczi: Über obszöne Worte. (Zentbl. f. Psychoanalyse, I. Jahrg.)

У кожному такому випадку поглиблений аналіз показує, що почуття меншовартості – це в жодному разі не прикінцеве пояснення неврозу: воно постає як реакція на перебільшене почуття всемогутності, на якому такі хворі зафіксувалися в ранньому дитинстві, через що стали нездатними пристосуватися до ймовірної невдачі. Явне прагнення величчя в таких людей – це лише «повернення витисненого», безнадійна спроба повернути собі всемогутність, якою вони насолоджувалися, без зусиль міняючи зовнішній світ.

Тут можна лише ще раз повторити: усі діти живуть у щасливому маренні власної всемогутності, яку колись і справді мали, нехай лише в утробі матері. Чи зможуть вони зберегти почуття всемогутності в подальшому житті й стати *оптимістами*, чи поповнять лави *песимістів*, які ніколи не змиряються з невдачею свого несвідомого ірраціонального бажання, ображатимуться з найменшого приводу й почуватимуться покинутими пасинками долі, бо не можуть бути її *єдиними чи улюбленими* дітьми, залежить суто від їхнього «Даймона» чи «Тихе».

Фройд гадає, що завершення панування принципу втіхи настає лише після повного психічного відокремлення від батьків. Цей той часовий момент, украй мінливий в окремих випадках, коли почуття всемогутності поступається місцем повному визнанню чи владі обставин. Найвищої точки відчуття реальності сягає в науці, водночас ілюзія всемогутності – найзначнішого спаду: колишня всемогутність розчиняється в самих «обставинах» (кондиціоналізмі, детермінізмі). Утім, саме в ученні про свободу волі ми досі натрапляємо на оптимістичну філософську догму, яка стало сприяє втіленню фантазії про всемогутність.

Визнання зумовленості наших бажань і думання означає максимум нормальної проєкції, тобто об'єктивування. А втім, є психічний хворобливий стан – параноя, якому, крім усього іншого, характерне проєктування власних бажань і думання на зовнішній світ²³. Місцем фіксації цього психозу треба вважати момент остаточної відмови від всемогутності, а отже, фазу проєкції відчуття реальності.

У попередніх міркуваннях шаблі розвитку відчуття реальності представлені лише з погляду

егоїстичних, так званих Я-потягів, які слугують самозбереженню. Фройд показав, що реальність тісніше пов'язана з Я, як цей зв'язок порівняти з сексуальністю, – з одного боку, тому, що остання не так виразно залежить від зовнішнього світу (тривалий час її можна задовольняти автоеротично), а з другого – оскільки вона пригнічена впродовж латентного періоду й узагалі не контактує з реальністю. Тож сексуальність протягом усього життя залишається підпорядкованою принципу втіхи, водночас Я, очевидно, відразу переживає гірке розчарування після будь-якого ігнорування своїх потреб з боку реальності²⁴. Якщо ж тепер розглянути *почуття всемогутності в сексуальному розвитку*, що воно характеризує стадію втіхи, мусимо визнати, що тут «період безумовної всемогутності» триває аж доти, поки не відкидають автоеротичні види задоволення – коли Я уже давно пристосувалося до дедалі складніших умов реальності й, подолавши стадії магічних жестів і слів, майже засвоїло знання про всемогутність природних сил. Отже, автоеротизм і нарцисизм – це також *еротичні стадії всемогутності*. Оскільки *нарцисизм ніколи не завершується*, а натомість завжди залишається поряд з об'єктною еротикою, можна сказати, що оскільки людина обмежується любов'ю до самої себе, то *в справах любові ілюзію всемогутності можна підтримувати впродовж усього життя*. Те, що шлях до нарцисизму – це водночас завжди зручний шлях до регресії після кожного розчарування в об'єкті, надто відомо, щоби це доводити. Автоеротичні-нарцисичні регресії патологічної сили, імовірно, лежать в оперті симптомів парафренії (*Dementia praecox*) та істерії, водночас точки фіксації неврозу примусу й параної, очевидно, перебувають на лінії розвитку «еротичної реальності» – примушування шукати об'єкт.

Утім, ці зв'язки ще не досліджені з усіма невробами, тож щодо *вибору невробів* мусимо вдовольнитися загальним Фройдовим формулюванням, за якого рішення про пізніший вигляд хвороби залежить від того, «на якій фазі розвитку Я і лібідо відбулося гальмування розвитку».

До цього твердження можна принаймні наважитися додати ще одне. Ми підозрюємо, що змістове бажання неврозу, тобто види й цілі еротики, які симптоми зображують як здійсненні, залежить від фази розвитку лібідо в точці фіксації, водночас механізм неврозу, імовірно, визначають з огляду на стадію роз-

²³ Дивись S. Freud: Die Abwehr-Neuropsychosen. (Kl. Schriften zur Neurosenlehre. S. 45.), Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia u. Ferenczi: Über die Rolle der Homosexualität in der Pathogenese d. Paranoia. (Beide im Jahrb. für Psychoanalyse, III. Bd.)

²⁴ Freud. Jahrb. f. Psychoan., III. Bd., S. 5.

витку Я, на якій індивід перебував у момент зумовлювального гальмування. Цілком можливо помислити, що під час регресії лібідо до попередніх щаблів розвитку в механізмах утворення симптомів відроджується панівний на момент фіксації щабель відчуття реальності. Оскільки цей більш ранній вид «тестування реальності» незрозумілий актуальному Я невротика, його без утруднень можна поставити на службу до витискання й використати в зображенні цензурованих комплексів почуттів і думок. Істерія і невроз примусу, з цього погляду, з одного боку, були б регресією лібідо до більш раннього розвиткового щабля (автоеротизму, едипізму), а з другого – механізмам їхнього утворення характерний рецидив відчуття реальності до щабля магічних жестів (конверсії) чи магічного мислення (всемогутності мислення). Повторюю: потребуємо тривалої копіткої праці, перш ніж точки фіксації всіх неврозів вдасться визначити з певністю. Тут я хотів би лише вказати на одне, на мою думку правдоподібне, можливе рішення.

Наші міркування про *філогенез* відчуття реальності наразі можна навести лише як наукове припущення. Імовірно, можна вказати окремі стадії розвитку Я і типи їхньої невротичної регресії як паралельні етапам філогенетичної історії людства, так само як це, наприклад, зробив Фройд, виявивши ознаки неврозу примусу в душевному житті дикунів²⁵.

Загалом, розвиток відчуття реальності – це низка витискань (*Verdrängungsschüben*), до яких людей змушують не спонтанні «розвиткові зусилля», а потреба й невдача, які зумовлює пристосування. Перше значне витискання стає необхідним уже під час процесу народження, яке очевидно відбувається без активної допомоги й без «наміру» дитини. Плід ліпше б залишався непорушним в утробі матері, але його жорстко виводять у світ, і він мусить забути (витиснути) дотепер плекані форми задоволення й пристосуватися до нових. Ця жорстка гра повторюється на кожній новій стадії розвитку²⁶.

Імовірно, можна наважитися припустити,

що саме геологічні зміни на поверхні Землі та їхні катастрофічні для філогенетичного розвитку людини наслідки змусили витискати наймиліші людині звички й форми її «розвитку». Такі катастрофи цілком могли бути точками витискання в історії розвитку роду, а тимчасові локалізації та інтенсивність цих катастроф могли визначити расовий характер і расові неврози. На думку професора Фрейда, расовий характер – це відображення расової історії. Утім, наважившись сягнути меж того, що можна знати з певністю, ми не маємо підстав ухилитися від останньої аналогії та не пов'язати значний крок в індивідуальному витисканні, латентний період, до останньої й найбільшої катастрофи, свідками якої стали наші примітивні предки (тоді, звісно, коли на Землі вже були люди), тобто зі стражданнями льодовикового періоду, які ми досі старанно відтворюємо в індивідуальному житті²⁷.

Зацікавлене й непогамовне бажання знати все, що звабило мене в останніх висловлюваннях сягнути казкової далечини минулого й дало змогу за допомогою аналогій переступити досі непізнаване, повертає до початкової точки моїх міркувань: теми розквіту й занепаду почуття всемогутності. Я уже говорив, що наука мусить відмовитися від цієї ілюзії чи принаймні завжди знати, коли вона виходить у царину гіпотез і фантазій.

У казках, навпаки, фантазії про всемогутність були і є панівними²⁸. Саме тоді, коли нам доводиться найбільш виразно коритися силам природи, на допомогу приходять казки з їхнім типовими мотивами. Казкові герої сильні й непереможні, бо в реальності ми слабкі. Наша діяльність і знання обмежені й загальмовані часом і простором: тому казки віщують нам вічне життя, у них ми перебуваємо в сотні місць водночас, віщуємо майбутнє й знаємо минуле. Важкість, твердість, непроникність матерії всякчас

²⁵ Freud. Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker. „Imago“, „Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften“. I. Jahrg. 1912.

²⁶ Якщо послідовно розгортати цю думку, мусимо примирися з ідеєю панування прагнення збереження в органічному житті, яке тісно пов'язане з регресійною тенденцією. Водночас тенденція до подальшого розвитку, пристосування тощо оживає лише у відповідь на зовнішні стимули.

²⁷ Скидається, що думка, мовляв, лише зовнішній примус і спонтанний порив спричиняє відмову від звичних механізмів (розвиток), суперечить випадкам, у яких розвиток випереджує реальні потреби. Приклад цього – внутрішньоутробний розвиток респіраторного механізму. Утім, це відбувається лише в онтогенезі й розглядати це можна як рекапітуляцію неминучого процесу розвитку у філогенетичній історії. Практичні ігри (*Übungsspiele*) тварин (*Groos*) – це, очевидно, не попередній щабель майбутньої расової функції, а повторення філогенетично набутих навичок. Отже, вони дають змогу вдатися до чисто історично-причинного пояснення й не нав'язують остаточного способу розгляду.

²⁸ Riklin. Wunacherfüllung und Symbolik im Märchen. Schriften zur angewandten Seelenkunde, Heft 2. Verlag von Deuticke, Wien.

стоїть на нашому шляху, тому в казках маємо крила, наші очі бачать крізь стіни, а чарівна паличка відкриває будь-які двері. Дійсність – це важка боротьба за існування, тому в казках достатнього самих чарівних слів: «убери стіл!». Людина живе в постійному страху перед імовірним нападом небезпечних тварин і лютих ворогів, а у казках шапка-невидимка дає можливість будь-яких перетворень і перешкоджає нашому

викриванню. У реальності важко вибороти любов, яка б здійснювала всі наші бажання, у казках герой невідпорний або зачаровує одним магічним жестом.

Казка – це оповідка, у якій дорослі розповідають дітям про власні нездійсненні й витиснені бажання й так зрештою доводять ситуацію всемогутності до завершеного художнього зображення.

Анотація. У цьому числі Українського психоаналітичного журналу оприлюднюємо переклад українською мовою програмової статті Шандора Ференці “Щаблі розвитку відчуття дійсності” (Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes). У статті розглядають стадії модифікування первинних процесів, а відтак форми їх перетворення на вторинні процеси, як це дається взнаки у психічній царині. Інакше кажучи, Ференці йдеться про щаблі модифікування принципу втіх та становлення принципу реальності чи, як він це називає, розвиток відчуття дійсності. Водночас він пропонує розглядати невротичні розлади як наслідок регресії до щаблів розвитку відчуття дійсності (точки фіксації). Простежуючи стадії становлення принципу реальності, Ференці зауважує дві форми представлення потягів та подразнень в психічній царині: уявлення (Vorstellung) та зображення (Darstellung). Спираючись на це розрізнення, Ференці пропонує психоаналітичне пояснення мови та мовлення як розвантажених в уявленнях тілесних зображень майбутнього (бажаного) стану речей – в такий спосіб обгрунтовуючи природу мови як жестову. Це, своєю чергою, наближує точку погляду Ференці щодо сутності мовних явищ із значно пізнішими феноменологічними концепціями мови Моріса Мерло-Понті та Мартіна Гайдегера. У Ференці та у пізніших феноменологічній філософії, мову розглядають як жест, що показує бажаний стан речей як найвний. Утім, крім усього іншого, Ференці також пропонує пояснення генези мовної функції, що припускає стадії ототожнення уявлення та вдоволення (фаза магічної всемогутності), а також становлення провалля між уявленням і вдоволенням (фрустрація через розчарування), – провалля, що з нього постає сама необхідність мови як зображувальної активності психофізичного індивіда. Цей переклад продовжує низку попередніх перекладів класичних психоаналітичних текстів і є цікавим як для істориків і практиків психоаналізу, а також дослідників, що намагаються поєднати психоаналітичну та феноменологічну настанови.

Ключові слова: психоаналіз, принцип реальності, відчуття реальності, відчуття дійсності, Ференці.

Abstract. On this issue of the Ukrainian Psychoanalytic Journal, we are publishing a translation into Ukrainian of Sándor Ferenczi's programmatic article “Stages of the Development of Reality Sensation” (Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes). The article discusses the stages of modifying primary processes and thus transforming them into secondary processes, as they take place in the realm of the psyche. In other words, Ferenczi discusses the stages of modifying the pleasure principle and the establishment of the reality principle, or as he calls it, the development of actuality sensation. At the same time, he suggests considering neurotic disorders as a result of regression to stages of the development of actuality sensation (fixation points). Tracing the stages of the establishment of the reality principle, Ferenczi notes two forms of presenting drives and stimuli in the psyche: representation (Vorstellung) and image (Darstellung). Based on this distinction, Ferenczi offers a psychoanalytic explanation of language and speech as burdenless bodily images of the future (desired) state of things – thus justifying the nature of language as gestural. This, in turn, aligns Ferenczi's perspective on the essence of linguistic phenomena with much later phenomenological concepts of language by Maurice Merleau-Ponty and Martin Heidegger. In Ferenczi and in later

phenomenological philosophy, language is viewed as a gesture that shows the desired state of affairs. However, among other things, Ferenczi also offers an explanation of the genesis of the linguistic function, which assumes stages of identifying representation and satisfaction (the phase of magical omnipotence), as well as the formation of a gap between representation and satisfaction (frustration due to disappointment) – a gap from which arises the necessity of language as the representational activity of the psychophysical individual. This translation continues a series of previous translations of classical psychoanalytic texts and is interesting for historians and practitioners of psychoanalysis, as well as researchers attempting to combine psychoanalytic and phenomenological approaches.

Key words: psychoanalysis, reality principle, reality sensation, actuality sensation, Ferenczi.